

LIMBA ROMÂNĂ

Anul LXXII

2023

Nr. 3–4
iulie – decembrie

SUMAR

LEXICOGRAFIE

MONICA BUSUIOC, Îndrumări pentru folosirea dicționarului.....	327
NICOLETA PETUHOV, Expresii somatice în limba română – o clasificare onomasiologică...	347
DANA-LUMINIȚA TELEOACĂ, <i>Ludicul</i> în proverbele românești cu termeni religioși.....	359

FILOLOGIE

DANIAR MUTALÂP, O versiune românească necunoscută a <i>Imnului Acatist</i> din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.....	369
ANDREEA-ISABELLA TATOI, Ms. rom. 4648 al Bibliotecii Academiei Române: predicile lui Ioanichie Haleatovski din coligatul ieromonahului Ștefan de la Mănăstirea Bistrița	417

RECENZII

Detey, Sylvain, <i>Savons-nous vraiment parler? Du contrat linguistique comme contrat social</i> , Malakoff, Armand Colin, 2023, 416 p. (Antonia Ciolac); Ramona Cătălina Corbeanu, <i>Topica subiectului în limba română veche</i> , București, Editura Universității din București – Bucharest University Press, 2022, 178 p. (Adina Dragomirescu)	425
--	-----

Monica Busuioc

ÎNDRUMĂRI PENTRU FOLOSIREA DICȚIONARULUI

Cu totul surprinzătoare, fără de înțeles și regretabilă este absența unui capitol special referitor la *Îndrumări pentru folosirea dicționarului*, din ediția a doua a *Dicționarului limbii române* (DLR I A, A–Abzițui: 2021). Despre importanța și necesitatea publicării unui astfel de capitol la începutul primei fascicule din noua ediție atât în format pe hârtie, cât și electronic, nu credeam că va fi nevoie să scriem.

SCURT ISTORIC

Utilitatea *Îndrumărilor pentru folosire* constă în faptul că vin în sprijinul celor care consultă dicționarul și ea nu mai trebuie demonstrată, atâta timp cât a trecut mai bine de un secol de la publicarea primei părți sau serii a *Dicționarului limbii române*, în 1913, denumită ulterior DA, și mai mult de jumătate de secol de la tipărirea celei de a doua părți, în 1965, denumită DLR, Serie nouă.

Sigur că dicționarul poate fi consultat și fără a fi însoțit de aceste *Îndrumări*, ceea ce se întâmplă în cazul de față, mizându-se pe faptul că, fiind vorba de o nouă ediție, a doua, nu ar fi neapărată nevoie de publicarea lor, ele putând fi subînțelese și consultate din prima ediție. Sau presupunând că un utilizator, chiar neavizat, se va descurca oricum în lectura dicționarului.

Numai că atunci când se vorbește de prima ediție a *Dicționarului limbii române*, cunoscut și sub denumirea de *Dicționarul Academiei*, trebuie avut în vedere și nu trebuie uitat că aceasta este compusă din două părți sau serii, care au apărut la o distanță de peste 50 de ani, iar întrebarea firească este la care dintre cele două serii trebuie să se facă referirea, deoarece fiecare dintre ele conține un astfel de capitol.

Numai publicarea ediției anastatice, în anul 2010, a făcut posibilă gândirea celor două serii, simțite până atunci diferite – din cauza siglelor deosebite și a depărtării în timp dintre ele – ca reprezentând două părți ale unui tot unitar, perceput sub un singur nume, *Dicționarul limbii române*.

Trebuie spus că acest dicționar, publicat într-un tiraj foarte mic, atât seria veche, cât și cea nouă, este greu de găsit și de consultat, fiind aproape necunoscut – în aceeași situație aflându-se și capitolul despre *Îndrumările pentru folosire* ale lui. În plus, se ridică și o altă problemă, și anume existența unor diferențe în ceea ce privește conținutul dicționarului, dar și al *Îndrumărilor*, denumite diferit, în seria veche și în cea nouă, care formează ediția întâi, dar și existența unor diferențe între conținutul primei ediții și ediția a doua nou-apărută, diferențe rezultate din trecerea unei perioade atât de mari de timp și care trebuie semnalate utilizatorului. Fără cunoașterea și

explicarea lor, în cadrul unui capitol de *Îndrumări*, consultarea noii ediții este uneori dificilă, iar diferențele dintre ediții nu se observă. Deși pot părea lucruri de amănunt, care nu au prea mare importanță, redactarea *Îndrumărilor* capătă sens în lumina ansamblului și oferă măreție *Dicționarul limbii române*.

Pentru a înțelege necesitatea publicării unui capitol separat destinat *Îndrumărilor*, trebuie lămurit mai întâi ce anume trebuie să conțină, dar și cum să fie denumite și în ce raport se află ele cu *Introducerea*. În acest scop, este necesar să urmărim istoria ideii de publicare a unor astfel de *Îndrumări* în cele patru încercări de elaborare a marelui dicționar din lexicografia academică românească, pentru a le compara și a vedea dacă se poate vorbi de o tradiție, deci de o continuitate.

Dicționarul limbii române al lui A. T. Laurian și I. C. Massim (**LMD**)

În mod lăudabil, chiar în prima tentativă de realizare, care a fost terminată și publicată, a unui dicționar academic general, aparținând lui A. T. Laurian și I. C. Massim, apar explicații și indicații de redactare numeroase. Chiar dacă inițial ele nu purtau denumirea de *Îndrumări*, ele sunt incluse în ampla *Prefațiune* din *Dicționarul limbii române*, împărțită în trei capitole: *Cuprinsul dicționarului și al glosarului*, *Economia fiecărui articol special*, *Ortografia cuvintelor* (LMD I: 1871).

Ceea ce impresionează este maniera detaliată și mai ales concepția destul de modernă a organizării materialului lexical, care a rămas în mare parte drept model și din care amintim următoarele secțiuni: tratarea fiecărui cuvânt într-un articol separat, la ordinea alfabetică, notarea cuvântului-titlu, scris cu ortografie etimologizantă, dar și cu pronunțarea reală (fără însă a se nota accentuarea), indicarea categoriei gramaticale, redată abreviat, urmărirea filiației semantice diacronice a cuvintelor polisemantice, structurată în secțiuni bine delimitate și numerotate cu cifre romane sau arabe ori litere majuscule sau minuscule, opțiunea pentru definiția prin perifrază, sinonimia, antonimia, sensurile, indicațiile morfologice (de gen, plural, prezent indicativ, perfect și supin), marcarea „neregularităților de flexiune”, ilustrarea cu citate redacționale, etimologia.

În ciuda aplicării principiilor ortografiei etimologice ale latiniștilor, care fac aproape ilizibil dicționarul, trebuie remarcat faptul că acesta conține pentru prima oară în lexicografia românească, și nu numai academică, o primă expunere, nu lipsită de inconsecvențe și inegalități, a structurii articolelor de dicționar și a unor indicații de folosire, care vor deschide drumul ce va fi urmat în dicționarele viitoare.

Etymologicum Magnum Romaniae al lui B. P. Hasdeu (**HEM**)

Dicționarul publicat, dar rămas neterminat, al lui B. P. Hasdeu, conceput pe un plan extrem de vast, mergând pe linie enciclopedică și depășind limitele unui dicționar lingvistic explicativ, nu dispune de un capitol destinat stabilirii unor principii de lucru ferme și unitare. În pofida unei organizări destul de libere a materialului și a tratării inegale a lui, se pot distinge câteva secțiuni, anunțate lapidar în *Prefață*

(HEM I: 1887), referitor la structura articolelor de dicționar, și anume: cuvântul-titlu, variantele lexicale și formele gramaticale ale acestuia, traducerea în limba franceză a sensurilor, indicațiile privind circulația cuvântului în timp și spațiu și în stilurile limbii, definiția, izvoarele, unitățile frazeologice și etimologia.

Meritele dicționarului constau în orientarea antilatinistă în privința ortografiei, Hasdeu reușind să redea termenilor înregistrați forma fonetică reală, cu notarea vocalei accentuate cu accent grav, dar și în bogăția fără precedent a izvoarelor folosite din lexicul vechi, popular și regional, cu trimitere exactă la sursă.

Dicționarul limbii române al lui A. Philippide

Cea de a treia încercare, rămasă în manuscris (Philippide: 1897–1905), se evidențiază printr-o organizare riguroasă a materialului lexical, ca urmare a aplicării unor principii ferme de lucru, ce anunțau un dicționar remarcabil. Dintre aceste principii, unele perfecționate sau la care s-a renunțat pe parcurs, amintim ideea de ierarhizare în trei trepte a cuvintelor-titlu prin folosirea unor caractere tipografice diferite, utilizarea unui sistem de semne convenționale pentru a stabili situația fiecărui cuvânt în raport cu limba literară (de exemplu: cruciulița, steluța, semnul exclamării, semnul întrebării), notarea accentuării cu utilizarea accentului ascuțit, într-o paranteză rotundă după cuvântul-titlu, precizarea categoriei gramaticale, înregistrarea numeroaselor forme gramaticale, atribuirea unei definiții strict lingvistice fiecărui cuvânt-titlu, cu eliminarea notelor enciclopedice, redarea corespondențelor în latină și în franceză, concentrarea etimologiei la indicarea limbii și a formei de origine, citarea izvoarelor în ordine cronologică, izolate pe sensuri numerotate la cuvintele polisemantice.

Dicționarul limbii române (DA)

Cea de a patra însărcinare de redactare a dicționarului academic i-a revenit lui Sextil Pușcariu (DA I: 1913), care se inspiră din încercările anterioare, păstrând multe dintre principiile și indicațiile predecesorilor săi, dar încercând o separare și organizare mai explicită a informațiilor de natură teoretică, de cele de natură tehnică sau practică, în două capitole distincte: unul, amplu, intitulat *Raport către Comisiunea Dicționarului*, în care prezintă aspecte legate de redactarea și structura articolelor de dicționar și care este împărțit în trei părți: *Materialul lexical* (cuprinzând considerații despre *Adunarea materialului*, *Alegerea materialului*, *Critica dicționarelor*, *Critica materialului*, *Cuvinte populare și vechi*, *Neologismele*, *Citațiunile*); *Redactarea* (cuprinzând *Limitele externe ale dicționarului*, *Limitele interne ale dicționarului*, *Clasificarea înțelesurilor*, *Omeotropii*, *Traducerea*, *Definiția*, *Sinonimele*, *Etimologia*) și *Tipărirea*.

Celălalt capitol, mai redus ca dimensiuni, este format din patru secțiuni: *Prescurtări*, *Semne convenționale* (asteriscul, cruciulița, unghiurile <>, semnul diez, #), *Îndrumări gramaticale* (*Formarea pluralului*, cu prezentarea celor trei tipuri de declinări ale

substantivelor, *Conjugarea*, cu indicarea formelor de infinitiv prezent de la cele patru conjugări ale verbelor, specificându-se în cazul fiecăreia numai formele „neregulate”, *Regule fonetice*, cu explicarea „neregularităților flexiunii și derivațiunii românești”), și *Îndrumări ortografice*, cu menționarea regulilor pentru textele scrise cu alfabet de tranziție.

Secțiunile *Adaose și îndreptări* și *Îndrumările gramaticale* sunt completate de *Accentul și despărțirea silabelor*, cu indicarea regulilor de accentuare și de despărțire în silabe în cazul hiatului și al diftongilor sau al triftongilor.

Se observă utilizarea pentru prima oară a termenului de *Îndrumări* în DA, numai în cazul a două dintre secțiuni, gramaticale și ortografice, dar întreg acest capitol, separat de *Raport*, ar putea fi considerat ca fiind unul destinat *Îndrumărilor*.

Dicționarul limbii române. Serie nouă (DLR)

Urmărind comparativ explicațiile și indicațiile din DA cu cele din Seria nouă (DLR I: 1965), se observă o mare similitudine constând în păstrarea și preluarea celor mai multe dintre ele, în ceea ce privește structura și alcătuirea Dicționarului academic, dovadă a valabilității lor în timp. Astfel, informațiile de natură teoretică sunt separate și cuprinse într-un capitol (*Introducere*: 1965), iar cele de natură tehnică, într-un alt capitol, denumit *Câteva îndrumări pentru folosirea dicționarului*, ambele fiind mai reduse decât în DA, dar câștigând în sistematizare și precizie. În acest sens, prezentarea caracteristicilor dicționarului, denumit și tezaur, din primul capitol, conține secțiunile: *Izvoarele Dicționarului limbii române*, *Istoria vocabularului românesc în Dicționarul limbii române*, *Caracterul explicativ al Dicționarului limbii române*, *Caracterul normativ al Dicționarului limbii române*.

Trebuie amintit că această *Introducere*, elaborată la București, denumită Fascicula 0 (zero), a rămas îndrumarul principal pentru toți lexicograful, cuprinzând normele de bază, după care s-au redactat toate volumele din Seria nouă, în cele trei centre academice, de la București, Cluj și Iași, timp de peste jumătate de secol.

Din simpla enumerare a secțiunilor din *Introducere* nu rezultă asemănarea care este însă evidentă, atunci când se compară Seria nouă cu ultima parte, *Tipărirea*, din DA, unde era prezentată împărțirea consecventă a textului din cuprinsul unui articol de dicționar, al cărei model a rămas aproape identic, în privința numărului și a ordinii alineatelor (cuvânt-titlu, categorie gramaticală, clasificarea înțelesurilor și partea semantică, notată cu cifre romane și arabe, definiție, sinonime, explicații semasiologice, citațiuni, idiotisme și locuțiuni proverbiale, explicații gramaticale, variante, etimologia). S-a renunțat la traducerea în franceză a înțelesurilor, ce fusese hotărâtă de Comisiunea Dicționarului, ca o înlesnire făcută străinilor.

Deosebirile privesc capitolul referitor la *Îndrumările* din Seria nouă, care cuprind indicații de natură tehnică, motiv pentru care se și intitulează *Câteva îndrumări pentru folosirea dicționarului*. La o privire atentă, ele sunt doar aparent diferite, deoarece multe sunt preluate din DA, unde erau folosite în redactare, deși nu au fost

amintite separat (de exemplu: cifra pusă în paranteză pe lângă un cuvânt dintr-o definiție, cifra pusă la numitor sau cifrele mici ori literele mici, puse la umăr, pentru citarea unor izvoare, asteriscul, unghiurile).

În Seria nouă se aduc unele precizări referitoare la folosirea acestor semne convenționale în legătură cu citarea surselor pentru exemple extrase din textele scrise cu caractere chirilice ori cu alfabet de tranziție. În plus, se introduc utilizarea cifrelor mici puse la umăr la cuvintele-titlu, pentru indicarea numărului de ordine al omonimelor, folosirea romburilor negre sau albe și a semnului întrebării. O noutate este includerea *Semnelor speciale* pentru a reproduce pronunțarea unor cuvinte regionale, odată cu introducerea atlaselor în Bibliografia DLR-ului.

Comparativ cu DA, în Seria nouă s-a renunțat la unele semne convenționale, (semnul crucii, semnul #, liniuțele verticale), la explicarea folosirii parantezele colțuroase și a majusculei la început de vers și la regulile de transcriere a textelor scrise cu alfabet de tranziție. Totodată, s-a renunțat la explicarea accentuării, a despărțirii în silabe, la regulile de formare a pluralului la substantive și de formare a prezentului indicativ la verbe, la regulile fonetice, precum și la îndrumările ortografice (renunțare explicabilă prin faptul că Academia Română fixase între timp reguli, prin luarea unor decizii și publicarea unor lucrări de specialitate).

Dicționarul limbii române literare contemporane (DL)

Două dintre *Îndrumările* publicate în DLR (indicarea numărului de ordine al omonimelor și utilizarea romburilor negre sau albe) sunt preluate din *Îndrumările pentru folosirea dicționarului*, tipărite în *Dicționarul limbii române literare contemporane* (DL I: 1955).

Felul în care aceste *Îndrumări* au fost redactate în DL, într-o manieră extinsă, dovedește interpretarea ideii de *îndrumări*, într-un sens foarte larg, care cuprinde atât indicații de natură teoretică, privind descrierea structurii articolelor de dicționar, cât și indicații de natură tehnică, referitoare la utilizarea unor semne convenționale. Probabil se simțea nevoia unei prezentări explicite a normelor de lucru în cazul primului dicționar publicat sub egida noii Academii.

Îndrumările sunt inspirate în mare parte din DA și au servit în redactarea Seriei noi (deși există mari deosebiri ținând de ordinea sensurilor și a citatelor, de plasarea indicațiilor gramaticale, de absența etimologiei).

Dicționarul explicativ al limbii române (DEX)

Interesant este faptul că *Îndrumările pentru folosirea dicționarului* din DL au fost preluate în DEX, cu un conținut redus și diferit, dar publicate sub același titlu, ca în Seria nouă, și anume: *Câteva îndrumări pentru folosirea dicționarului*, atât în ediția întâi, din 1975, cât și ușor modificate ca exprimare, în ediția a doua, din 1996, iar apoi reproduse la fel în tirajele din 2009, 2012 și 2016.

Inexistența în DEX a unor norme de redactare, atât de necesare, care să fie prezentate într-o Introducere, pare de neînțeles. Ea se poate explica numai prin preluarea, ulterioară, despre care puțini știu, a majorității indicațiilor referitoare la cuprinsul articolelor de dicționar și la semnele convenționale, publicate în *Îndrumările* din DL și care reprezintă, de fapt, modelul după care s-a lucrat în DEX.

Compararea evoluției în timp a secțiunii despre *Îndrumări* și, implicit, a structurii și organizării materialului lexical, evidențiază ideea de continuitate și de valorizare a tradiției în dicționarele explicative, editate la Institutul de Lingvistică, sub egida Academiei Române, indiferent de dimensiunea și de tipul lor, fie mari de tip tezaur, generale și istorice, fie mai mici, în patru sau într-un singur volum.

Acest lucru reprezintă o marcă distinctă a Institutului de Lingvistică din București și este în avantajul utilizatorului, care o recunoaște.

Dicționarul limbii române – Ediția a doua. Tradiție și inovație

Vom prezenta în continuare *Îndrumările pentru folosirea Dicționarului limbii române*, din ediția a doua, care trebuie să cuprindă în extenso atât indicații semantice, gramaticale, ortografice și ortoepice, cât și semnificația semnelor convenționale și speciale. Aceasta deoarece *Introducerea* și *Îndrumările* din Seria nouă sunt de mult publicate și pot fi uitate, iar *Cuvântul-înainte* din noua ediție nu oferă informații suficiente pentru înțelegerea specificului aparte al DLR-ului, distinct de cel al celorlalte dicționare, publicate de Institut, DEX și DELR.

Pentru păstrarea unui echilibru necesar între tradiție și inovație, am ținut cont de cerințele oricărui dicționar general, istoric, explicativ, normativ și etimologic și de *Îndrumările* anterioare, dar, în același timp, am dorit să punem în valoare noutățile pe care le-am introdus în noua ediție și care trebuie explicate.

Faptul că Direcția Institutului ne-a cerut să refacem seria Pușcariu, după normele din Seria nouă, ne-a obligat să păstrăm structura proprie, specifică articolelor de dicționar din această Serie. A trebuit totuși, după modelul dicționarelor străine actuale și sub impulsul proiectului de informatizare a dicționarului, proiect pe care l-am demarat în același timp, să actualizăm și să adaptăm unele norme, nu în sensul schimbării lor, ci al aducerii unui plus de rigoare și de precizie, cu respectarea unei standardizări și sistematizări, cerute de informatizare.

Din aceste motive, **am introdus un nou mod de datare și de siglare a surselor bibliografice**, mai transparent și mai ușor de reținut și de operat cu el, în locul celui de dinainte, care era total opac și vag pentru utilizatorul modern. Totodată, **am evidențiat sintagmele prin precedarea lor cu un romb alb**, urmat de o abreviere, în concordanță cu sistemul aplicat locuțiunilor, expresiilor și compuselor, pentru a le face vizibile; **am notat cu abrevierea Var.**, mult mai potrivită, toate variantele din secțiunea destinată variantelor; **am citat proverbele, ghicitorile și zicătorile**, precedându-le cu romb alb, urmat de abrevieri specifice pentru fiecare îmbinare de cuvinte. Toate aceste modificări (pe care le-am anunțat Direcției Institutului și le-am discutat, din

spirit de colegialitate, cu toți lexicograful de la București, Iași și Cluj), au avut în vedere simplificarea și ușurarea procesului de consultare și de căutare, necesar în informatizarea dicționarului, din dorința alinierii la standardele internaționale.

Trebuie spus că introducerea noului mod de datare în redactare, cu ani sau date calendaristice, a tuturor surselor bibliografice, după modelul dicționarelor străine, a schimbat cu totul viziunea asupra dicționarului-tezaur. Orice informație referitoare la explicarea unui sens, la indicarea unei anumite mărci de uzaj etc. se află în cuprinsul fiecărui articol și este motivată și susținută științific, prin încadrarea exactă în timp, fără ca să recurgem, pentru înțelegere, la bibliografie.

Menționăm că exemplele pe care le vom da în prezentarea *Îndrumărilor* au fost extrase, pe cât a fost posibil, din prima fasciculă și numai atunci când nu se găsesc aici, am apelat la exemple din Seria nouă.

Forma tipărită în prima fasciculă din ediția a doua este diferită mai ales de cea din Seria nouă și a fost concepută special pentru a fi plăcută ochiului, într-o manieră aerisită, ordonată, simplificată, dar diversificată tipografic, spre a putea fi ușor urmărită. (Menționăm că actuala formă a primit acordul colegilor). Interesul este ca dicționarul să conțină pe pagină, pentru o orientare rapidă, informația necesară, fără a fi nevoiți să ne întrebăm ce anume înseamnă și a căuta explicația în altă parte. Or, fără publicarea unor *Îndrumări* de folosire a dicționarului, este greu de înțeles întotdeauna semnificația tuturor informațiilor.

Trebuie precizat că s-au respectat normele privind forma-titlu, modul de accentuare, forma de plural, de indicativ prezent etc. din *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ediția a doua, DOOM², în vigoare în 2021.

ÎNDRUMĂRI PETRU FOLOSIREA EDIȚIEI A DOUA A DLR-ULUI

– Fiecare cuvânt este înregistrat în întregime în dicționar și formează un articol separat.

– Forma cuvântului-titlu este una singulară, cea de nominativ singular pentru substantive, adjective, pronume, numerale și cea de infinitiv scurt pentru verbe și este scrisă cu majuscule bold drepte. Excepție fac substantivele înregistrate numai în forma de plural, de exemplu: ABELIȚI.

– Fiecare articol de dicționar are o structură fixă cu următoarele secțiuni: 1. cuvânt-titlu, urmat de categoria gramaticală, 2. schema cuvântului cu definiții și citate ilustrative, 3. formele de accentuare, pronunțare și scriere diferite de cea a cuvântului-titlu, 4. indicațiile gramaticale, 5. variantele lexicale, 6. etimologie și 7. Referințe bibliografice.

– Secțiunile 1, 2 și 6 sunt obligatorii pentru fiecare cuvânt-titlu, celelalte sunt în funcție de informațiile din izvoare.

– Fiecare izolare marcată cu litere sau cifre în cuprinsul unui articol de dicționar trebuie însoțită întotdeauna de o explicație semantică sau gramaticală, care să justifice izolarea și să poată fi folosită în informatizare.

– Adjectivele și pronumele cu două forme, una pentru masculin și alta pentru feminin, se tratează împreună într-un singur articol, forma de feminin fiind indicată numai prin desinența care o deosebește de cea de masculin, de exemplu: ABAȚIAL, -Ă; ABUROS, -OASĂ; EL, EA.

– Atunci când deosebirea există în interiorul temei celor două forme, cea de feminin este indicată și ea integral, de exemplu: GREU, GREA.

– Substantivele care prezintă forme deosebite pentru masculin și feminin, de exemplu: ABUZATOR, -OARE, sunt tratate sub un singur cuvânt-titlu, dacă li se poate da o singură definiție, având aceleași sensuri (de exemplu: Persoană care..., Om care...)

– Excepție fac formele de feminin care au etimologie diferită față de cele de masculin și care se tratează separat, de exemplu: ABATE, ABATESĂ.

– Se tratează separat substantivele desemnând grade de rudenie, deoarece fiecare are definiție diferită și poate avea o dezvoltare bogată, independentă, de exemplu: NEPOT și NEPOATĂ.

– Fiind vorba de un dicționar general de tip istoric, se înregistrează abstracte verbale, nume de agent, diminutive și augmentative, chiar dacă au o circulație sau frecvență redusă în limbă și chiar dacă sunt ilustrate prin puține atestări, de exemplu: ABNUTARE; ABNEGATOR, -OARE; ABUZUȚ.

– În cadrul articolelor de dicționar, se înregistrează, atunci când este cazul, situațiile de schimbare a categoriei gramaticale a cuvintelor, menționate prin formulările: (Substantivat), (Adjectival), (Adverbial), precedate de un romb alb.

– La toate cuvintele-titlu și la variante, cu excepția celor monosilabice, se indică accentul, notat prin semnul accent ascuțit (´), pus deasupra vocalei accentuate, de exemplu: ABATÁJ, ABATÁGIU.

Remarcă: Această notare, la care s-a revenit în fascicula I tipărită, continuă accentuarea din DA și DLR, deși am introdus în fascicula predată schimbarea modului de accentuare, conform cu DOOM², pentru că trebuie respectate în lucrările Institutului toate normele din acest dicționar, de exemplu: ABATAJ, ABATAGIU.

– În cazul cuvintelor compuse se notează pe lângă accentul ascuțit, considerat principal, pus pe primul cuvânt din compus, și accentul secundar, indicat printr-un accent grav (˘), pus pe al doilea cuvânt, de exemplu: DÁCO-ROMÂN.

– Forma de plural la substantive, adjective și pronume sau forma de prezent indicativ la verbe nu se indică după cuvântul-titlu, ci într-o secțiune separată, în formă integrală, pentru masculin sau cu adăugarea desinenței pentru feminin, de exemplu: ABAGER – Pl.: **abageri**; ABIL, -Ă – Pl.: **abili**, -e.

– La infinitivele lungi cu valoare de substantiv, se indică forma de plural, chiar dacă este rară sau neobișnuită ori menționată numai în dicționare, evitându-se crearea unor plurale artificiale, pentru completarea paradigmei.

– Există termeni abstracti care desemnează doctrine, științe, calități, însușiri, care nu au plural și care se înregistrează numai la singular, de exemplu: ABOLIȚIONISM,

ABSORBȚIOMETRIE, sau denumiri rare de plante ori animale, la care nu se indică în izvoare pluralul, de exemplu: ABAD, ABIETE.

– La verbe se notează, într-o secțiune separată, persoana I singular a indicativului prezent, cu excepția verbelor unipersonale, la care se indică persoana a III-a singular, de exemplu: ABCEDA – **abcedează**.

– La unele verbe care în mod obișnuit nu se folosesc pentru persoane, se poate indica persoana I a indicativului prezent, atunci când apar utilizate în contexte figurate, de exemplu, în fabule.

– Accentuarea persoanei I a prezentului indicativ se notează la verbe, de exemplu: ABROGA – Prez. ind.: **abróg**, cu excepția celor de conjugarea I, care formează prezentul în *-ez* sau *-esc*, a căror accentuare nu pune probleme, de exemplu: ABONA – **abonez**; ABOLI – **abolesc**.

– Numai diateza reflexivă este indicată la verbe, cu prescurtarea scrisă spațiat: R e f l.

– Diateza activă a verbelor este inclusă în indicațiile prescurtate, scrise spațiat: T r a n z., pentru tranzitiv și I n t r a n z., pentru intransitiv sau A b s o l. pentru absolut.

– Diateza pasivă nu este menționată în mod special, ea fiind inclusă în funcțiunea tranzitivă a verbelor.

– Dacă în DOOM² se indică două forme paralele pentru cuvântul-titlu, despărțite prin bară oblică, drept variante libere la nivelul limbii literare, de exemplu: ABSTRACȚIE / ABSTRACȚIUNE, în DLR s-a dat o singură formă, prima, ABSTRACȚIE, care este cea recomandată și preferată, cealaltă fiind trecută ca variantă, fără a fi însoțită de vreo marcă.

– Dintre formele multiple de plural, de indicativ prezent etc. ale unui substantiv, adjectiv, numeral, verb, s-a adoptat o singură formă, prima din cele două, despărțite prin bară oblică în DOOM², cealaltă fiind trecută într-o secțiune separată.

– Când un cuvânt polisemantic are mai multe forme de plural la nivelul limbii literare, fiecare dintre ele fiind folosită numai la unul sau la unele dintre sensurile cuvântului, sensul respectiv este indicat printr-o cifră ori literă pusă între paranteze rotunde, înaintea formelor de plural, de exemplu: ABATAJ – Pl. **abataje** și (3) *inv.*, *rar* **abatajuri**; ABSOLUT – Pl.: (A) **absoluți**, **-te** adj. și (C) **absoluturi** s.n.

– Dacă forma de plural apare numai la unul dintre sensuri, cifra pusă, între paranteze rotunde, înaintea formei de plural indică sensul la care se folosește, de exemplu: ABANOS – Pl.: (1) **abanoși**.

– În cuprinsul unui articol de dicționar, în cazul unui cuvânt cu mare dezvoltare, sensurile principale ale unui cuvânt polisemantic sunt grupate într-o anumită ordine, sub forma unui arbore, pe baza filiației semantice și sunt numerotate astfel: cu litere mari, cifre romane, cifre arabe, litere mici, exclusiv românești.

– Sensurile subordonate sunt marcate, după caz, prin litere mici sau prin romburi negre ori pline.

– Nu se utilizează paranteze rotunde, fără a fi precedate de un număr de sensuri ori de un semn grafic.

– În stabilirea ordinii sensurilor, s-a pornit în cazul cuvintelor moștenite de la sensul cel mai vechi, cel etimologic, iar la neologisme, de la sensul cel mai vechi atestat în limbă.

– Semnul [◆] romb negru sau plin în cuprinsul unui articol marchează sensurile subordonate unui sens principal, uneori și unitățile frazeologice mai îndepărtate de un sens principal.

– Semnul [◇] romb alb sau gol în cuprinsul unui articol marchează unitățile frazeologice: sintagme, locuțiuni, expresii, compuse etc., subordonate unui sens principal, precum și schimbările stilistice ori gramaticale care intervin în cadrul unui sens, fără să comporte o nouă definiție.

– Sintagmele, locuțiunile, expresiile și compusele se dau în următoarea ordine și sunt izolate și notate cu abrevierile: S i n t., L o c., E x p r., C o m p u s (neabreviat) și sunt precedate de romb alb.

– Pentru notarea accentului, a formei de plural sau de prezent indicativ care nu sunt cunoscute sau care nu sunt menționate în izvoare, se utilizează semnul întrebării, ?, de exemplu: ABSORBER – Accentuat: ? ; ABREGĂMÂNT – Pl.: ? ; ABASTARDI – Prez. ind.: ?

– Semnul punct și virgulă [;] se folosește pentru a despărți două sensuri apropiate, în aceeași definiție, atunci când ele nu se pot diferenția nici prin definiții deosebite și nici prin citate diferite.

– Semnul punct și virgulă [;] se folosește și pentru a separa o definiție de sinonimele care o întregesc.

– Pentru a completa o definiție și a arăta o apropiere între cuvântul tratat și un alt cuvânt cu sens asemănător, se indică prin inițiala v. (= vezi), trimiterea la cuvântul respectiv.

– Indicarea antonimului necesară uneori pentru clarificarea sensului se indică prin punerea între paranteze rotunde după cuvântul-titlu, a noțiunii contrare, de exemplu: MARE¹ (În opoziție cu m i c).

– Cifra pusă între paranteze rotunde pe lângă un cuvânt dintr-o definiție sau pe lângă o formă gramaticală etc. trimite la sensul respectiv al aceluși cuvânt, de exemplu: ABERANT, -Ă adj. **1**. Care se abate de la normal..., care constituie o aberație (**1**).

– Cifra pusă între paranteze rotunde trimite la sensul sinonimului respectiv din lanțul de sinonime, de exemplu: ABERANT ... ; absurd (**1**).

– Cifra pusă între paranteze rotunde se folosește uneori și în explicarea unor diminutive, pentru a nu se repeta definiția și pentru a se face referire la sensurile corespunzătoare ale cuvântului de bază.

– Citatele ilustrative trebuie reduse, conform hotărârii Direcției Institutului, din 2011, la un număr de maximum 10 pe secol pentru fiecare cuvânt sau sens.

– Scurtarea unor citate lungi se face prin notarea a trei puncte, fără paranteze.

– Fiind vorba de un dicționar istoric, citatele au fost ordonate cronologic în cadrul fiecărui cuvânt sau sens, pentru a putea urmări istoria și evoluția, precum și continuitatea în limbă a unui cuvânt, de la prima atestare până în prezent, având grijă să fie reprezentate toate perioadele istorice.

- Citarea dicționarilor de limbă se face obligatoriu, atunci când este prima sau singura atestare a unui cuvânt ori sens.
- Citarea dicționarilor de specialitate este necesară în cazul cuvintelor aparținând terminologiilor de specialitate.

Remarcă: În fascicula I, au fost introduse, în mod inexplicabil, pe post de citate, toate dicționarele vechi de limbă, de până la 1900 (la fel ca în ultimele volume din Seria nouă, unde se citau toate dicționarele!), cu scopul de a suplini lipsa atestărilor din lucrări de beletristică sau de specialitate, iar restul dicționarilor din secolele XX–XXI au fost trecute la *Referințe bibliografice*. Folosirea la ora actuală a Internetului și a Bazei de texte pentru găsirea de exemple din perioade mai vechi poate scuti pe redactor de citarea dicționarilor, care sunt instrumente de lucru și nu veritabile surse de atestare, putând fi vorba de traduceri ad-hoc din dicționarele străine utilizate de autorii români.

- Citatele sunt preluate dintr-o Bază de texte, în care au fost scanate și ocerizate majoritatea surselor bibliografice.
- Bibliografia cuprinde foarte multe titluri și ediții noi, critice sau științifice.
- Citatele sunt redactate cu ortografia actuală, conform normelor din DOOM².
- S-au păstrat nealterate formele de limbă caracteristice unor scriitori, regiuni ori epoci, exact în forma în care apar în text, fără a fi modernizate sau corectate, deoarece pentru un dicționar istoric sunt interesante formele vechi de plural, de genitiv-dativ, de prezent indicativ, lipsa prepozițiilor etc.
- Întregirile unor cuvinte sau adaosurile de cuvinte în citate, pentru a le face inteligibile, se fac între paranteze drepte și numai dacă este necesar.
- Începuturile de vers în citate se scriu cu majuscule.
- Definițiile se scriu cu minuscule albe drepte, iar atunci când sunt preluate ca atare din diferite surse, se pun între ghilimele.
- Cuvintele scrise cursiv în text sau titlurile unor lucrări din citate se dau între ghilimele.
- Citatele se scriu cu minuscule albe drepte, la fel și completările sau adaosurile. Cuvintele-titlu se scriu cu minuscule drepte bold în interiorul citatelor.
- Ordonarea citatelor a rămas cronologică, ca în Seria nouă, dar în această nouă ediție ordonarea este transparentă și ușor de urmărit, grație introducerii noului mod de datare, ce „scoate la iveală” anii, „ascunși” în Seria nouă, sub diferite cifre, cunoscute numai redactorilor, cifre cu care erau echivalați destul de aproximativ anii și care erau date în ordine crescătoare, de la primele atestări în limba română până la cele recente¹.

¹ Nu trebuie să ne mire faptul că Sextil Pușcariu (1913: XV; XXVII) a avut „în cea mai mare parte de model”, după propria mărturisire, „cel mai bun dicționar modern”, *Dictionnaire général de la langue française* de A. Hatzfeld, A. Darmesteter și A. Thomas, publicat în 1900, aliniindu-se astfel curentului de inspirație franceză dominant în lexicografia românească, neinfluențată în acea vreme de dicționarul de limba engleză, *Oxford English Dictionary*, *OED*, a cărui primă fasciculă, *A–Ant*, a apărut mai devreme, în 1884.

Astfel, fiecare citat, în noua ediție, este precedat de o anumită dată, scrisă cu caractere bold, pentru a fi vizibilă și urmat de sursa din care s-a extras citatul respectiv, notată cu majuscule albe drepte pentru autori și cu minuscule albe cursive pentru titlul lucrărilor cu autor sau al lucrărilor fără autor, pentru reviste, colecții de documente, atlase, dicționare la care nu se citează autorul.

Citatele extrase fără dată sau care nu pot fi datate au fost eliminate.

– **Fiecare lucrare tipărită trebuie citată dintr-o singură ediție.**

Acest principiu a fost necesar pentru a elimina din bibliografia nouă numeroasele ediții existente în cazul multor lucrări, ceea ce făcea dificilă alegerea uneia dintre ele.

Datarea trebuie să țină cont de data publicării primei ediții a unei lucrări sau de data scrierii unei lucrări, rămasă în manuscris. Preferabil ar fi ca acestea să fie folosite ca ediții de lucru, din care să se extragă citatele ilustrative. În realitate, data primei ediții poate sau nu să coincidă cu data ediției de lucru și atunci acest fapt trebuie menționat, deoarece, fiind vorba de un dicționar istoric, data primei atestări a unui cuvânt este cea care contează și interesează. Cel mai adesea, s-a folosit ca ediție de lucru o alta, mai nouă și mai bună calitativ, care poate fi ori o simplă reeditare de către un editor, în cadrul unei ediții științifice sau critice a unei lucrări, ori poate fi o ediție revizuită, adăugită etc. de către un autor a propriei lucrări.

Tipurile de datare pot fi în principiu de două feluri²:

– *exacte*

- Prin indicarea unui singur an, care reprezintă anul primei ediții și care apare pe foaia de titlu, și nu pe copertă, de exemplu:

1858 SERRURIE, *Poezii*, 22

1982 P. GEORGESCU, *Solstițiu*, 34

1832 ALEXANDRESCU, *Eliezer* [pe copertă apare anul 1833]

- Dacă anul primei ediții nu apare pe pagina de titlu, ci este reconstituit, acesta se pune între paranteze drepte, de exemplu:

[**1922**] C. PETRESCU, *Scris*.

- În cazul codurilor, al constituțiilor, al regulamentelor etc., care apar periodic, nefiind ediții noi, ci actualizări, anii se trec după siglă, între paranteze rotunde, de exemplu:

Cod. Pen. (1864)

Cod. Pen. (1936)

– sau *aproximative*

- Prin indicarea unei perioade de timp, cuprinsă între doi ani puși între croșete, în cazul manuscriselor, al cronicilor, al documentelor, al unor

² Câteva indicații despre datare au rămas în subsolul Bibliografiei publicate în fascicula I, p. XV. Pentru o înțelegere mai exactă a modului de datare, v. articolul pe care l-am publicat în două numere, din revista *Limba română*, nr. 1/2021, p. 5–26 și nr. 3–4/2021, p. 539–562.

poezii, al unor cursuri, al atlaselor, al culegerilor de folclor etc., indicând perioada când au fost scrise, predate, culese, de exemplu:

<1500–1510> *Psalt. Hur.*, I, 131

<1711–1712> N. COSTIN, *Let. Țării Mold.*, II, 300

<1840–1841> *Acte șch.* 97

<1941–1948> DOINAȘ, *Alfabet*, 204

<1834–1835> MURGU, *C. Filos.* II, 54/12

<1930–1937> *ALR*, I, 800/218

<1852–1853> ALECSANDRI, *Poezii pop.*, 5

- Dacă pe foaia de titlu apar doi ani, ei au fost trecuți între croșete, de exemplu:
<1879–1883> BRÂNDZĂ, *P. Florei*, XXV

Remarcă. Bara oblică nu trebuie folosită pentru datare, deoarece are valoare disjunctivă. O lucrare nu poate fi datată fie cu un an, fie cu un alt an, dintr-o suită succesivă de doi ani, de exemplu:

Enciclopedia „Minerva” nu are pe copertă doi ani, așa cum apare în fascicula I: **1929/1930**. Este vorba de o retipărire, revizuită și adăugită, din 1930, a lucrării din 1929, fapt ce era menționat în Bibliografia predată.

- Prin indicarea unei perioade dintr-un secol, de exemplu:
înc. sec. XVII *Cod. Tod.* 191
a doua jum. a sec. XVII *Vise*, III
sf. sec. XVIII *Descântecetele*, XXIII
- Prin abrevierea *c.* (= circa), precedând anul, de exemplu:
c. 1832 I. GOLESCU, *Cond.* I, 125 ^v/39
c. 1980 NOICA, *Devenirea*, 32
c. 1650 *D. Val.-Lat.*
- Prin folosirea lui *ante* sau *post*, de exemplu:
ante 1754 *Descântecetele*, V
post 1781 *Descântecetele*, LXXXVI
- Datarea periodicelor s-a făcut cu indicarea a doi ani, atunci când publicația și-a încetat apariția, în celelalte cazuri notându-se doar primul an de apariție, urmat de o linie de pauză.
- Citarea lucrărilor din volumele colective se face numai cu sigla respectivă, care apare în coloana din stânga din Bibliografie, fără a se menționa titlul volumului colectiv, în *Opere*, în *Scrieri* etc.
- O lucrare reeditată de către un editor se citează numai cu anul primei ediții, și nu cu cel al reeditării, de exemplu:
1920 REBREANU, *Ion*, 294
Ediția de lucru este o reeditare în *Opere*, vol. I, din 1970.
- A doua sau a *n*-a ediție revizuită, adăugită etc. de către un autor trebuie să aibă în vedere citarea cu doi ani: anul primei ediții și anul ediției a doua, revizuite, care este ediția de lucru. Aceasta se poate face fie prin notarea

ambilor ani, primul an pentru ediția I, urmat de alt an, pus între paranteze rotunde, pentru ediția de lucru, fie prin adăugarea unei explicații, tot între paranteze rotunde, privitoare la felul ediției de lucru, de exemplu: (ed. rev.) (ed. II) etc.

Remarcă: În aceste situații, se observă în fascicula I o lipsă de unitate și de consecvență, în sensul că toate lucrările sunt datate cu un singur an, și cele citate în Bibliografie în prima ediție și cele citate în altă ediție decât în prima, cazuri în care în fasciculă se notează fie anul primei ediții, fie anul ediției revizuite, aleși nu știm pe ce criterii și fără a se face vreo corelare între ediții, prin menționarea felului ediției de lucru, de exemplu:

1997 ADAMEȘTEANU, *Dimineață*, 61, este citată cu anul ediției de lucru din Bibliografie, care este ediția a III-a. Text definitiv, fără a se menționa că este vorba de o ediție revizuită a primei ediții, din 1983.

În schimb, se citează ediția I, în cazul altui autor, **2004** DJUVARA, *Ist. Adev.*, 68, deși ediția de lucru din Bibliografie este ediția a III-a, din 2008, din care s-a extras citatul.

Într-un dicționar, situațiile similare trebuie tratate la fel și, ca urmare, în exemplele de mai sus, trebuie procedat într-un mod unitar, optând-se pentru un singur model

fie: **1983 (1997)** ADAMEȘTEANU, *Dimineață*, 61

fie: **1997** ADAMEȘTEANU, *Dimineață*, 61 (ed. III; ed. I: 1983)

- S-a evitat citarea în Bibliografie a unei lucrări în două ediții, atât în prima, cât și în a doua, revizuită, adăugită etc., deoarece aceasta din urmă reia și dublează informația din prima ediție, bineînțeles corectată sau amplificată și pentru care s-a adăugat între paranteze anul primei ediții.

Remarcă: Cu toate acestea, numai câteva lucrări, spre deosebire de toate celelalte în aceeași situație, sunt citate în mod ciudat în două ediții, a doua notată cu cifra 2 pusă la umăr, situații care ar trebui uniformizate, de exemplu:

1991 BRÂNCUȘ, *Ist. Cuv.*

2004 BRÂNCUȘ, *Ist. Cuv*².

Tot lipsit de coerență, întrucât nu respectă principiul ca fiecare lucrare să fie citată dintr-un singur izvor, tipărit sau în manuscris, este modul în care au fost înregistrate diferit în Bibliografia din fascicula I, lucrările din ediția nouă a *Școlii Ardeleană*, publicată în patru volume, în 2018, de exemplu:

AARON, *Patimile* = Vasilie [= Vasile] Aaron, *Patimile și moartea a D[o]mnului și Mântuitorului nostru I[sus] Hr[istos]* ... Brașov, ... 1805, 432 p. + 11 f. [Publicat fragmentar în *Șc. Ardeleană* (2018), II, p. 1413–1431]

T. AARON, *Ist. Maior* = Theodor Aaron, *Scurtă apendice la Istoria lui Petru Maior* ... În *Șc. Ardeleană* (2018), I, ... p. 1083–1128. [Tipărită la Buda ... 1828, 79 p.]

Ambele lucrări erau citate în Bibliografia veche în edițiile originale tipărite. În ediția nouă din *Școala Ardeleană*, din care se citează acum, sunt publicate

fragmente din ele, și întrebarea care se ridică este cum se citează pasajele care nu au fost incluse în această ediție și pentru care pot să existe fișe și din care se pot extrage exemple?

Școala Ardeleană este, de fapt, o antologie de texte, după cum este intitulată de editorii lucrării sau o creștomatie, în care sunt publicate în marea majoritate fragmente din lucrările aparținând învățaților ardeleni. Dacă aceste lucrări au fost publicate anterior integral, ele se citează din aceste prime ediții, cu data tipăririi lor, și nu din ediția *Școlii Ardelene*. Numai în cazul unor manuscrise publicate prima oară în ediția *Școlii Ardelene*, acestea se pot cita, cu data scrierii manuscrisului, din această ediție, ca să se evite greșeli de transcriere. Trebuie amintit, din spirit de consecvență, că în acest fel s-a procedat cu *Crestomația limbii române vechi*, din care nu s-au citat exemple din lucrările publicate fragmentar, dacă erau înregistrate în ediții integrale în Bibliografie.

- Lucrările scrise în timpul vieții, dar publicate postum, se datează cu *ante*, urmat de anul morții autorului respectiv, de exemplu:

ante 1964 VINEA, *Lunatecii*, 95

ante 1816 ȘINCAI, *Hron.* I, 181

– Trebuie evitat a se da citate din același autor sau din aceeași lucrare, care erau notate în ediția întâi cu *ib.*, *id.*, *ib. id.*, deoarece nu se pot face căutări pentru aceste prescurtări. Astfel de citate sunt date și notate în fascicula I cu repetarea siglei.

– Citatele preluate din alte surse trebuie separate obligatoriu de sigla sursei respective prin *ap.*, în cazul în care sursa este o lucrare cu autor indicat în siglă sau cu *în*, când sursa este o lucrare fără autor în siglă, de exemplu:

1754 *ap.* HEM, I, 68

1818 *ap.* IORGA, *Doc. Fin.*, 110

2009 *în* DCR²

1845 CIPARIU, *ap. B. Contemp.* IV, 219

Remarcă: Notarea cu *ap.* trebuie folosită neapărat și în cazul citării unor exemple preluate din creațiile populare adunate într-o culegere de folclor. Situația este similară cu cea din cazul documentelor dintr-o colecție, deoarece niciunele nu aparțin culegătorului sau editorului care le-a cules ori strâns într-un volum.

De exemplu, în cazul culegerii de *Povești populare românești*, publicată de CRISTEA SANDU-TIMOC, în 1888, citatele extrase din poveștile culese de el sunt date ca și când i-ar aparține, dar ele trebuie precedate obligatoriu de *ap.*, deoarece nu sunt creațiile lui (în Bibliografie se menționează că sunt culese între 1933 și 1980).

Deci trebuie scris astfel: **1945** *ap.* SANDU-TIMOC, *Pov.* 312.

Acest editor apare citat derutant și cu anul publicării ediției de lucru, pentru un text popular preluat de el și nu scris de el, de exemplu: **1988** SANDU-TIMOC, *Pov.* 281.

Renunțarea, de neînțeles pentru un lexicograf, la distincția care exista în Seria nouă dintre citatele populare și citatele culte, care avea rostul de a delimita o poezie scrisă de un autor de o alta, culeasă de același autor, motiv pentru care erau notate cu

cronologii diferite, face confuză acum citarea la rând printre citatele culte aparținând unor autori, a unei povești sau a unei poezii culese de un autor, ca și când ar fi o creație proprie a lui, fără mențiunea *ap.*

– Atunci când nu există citate din sursele bibliografice, s-a recurs la exemple formulate de redactori, care se separă de celelalte citate, printr-un dreptunghi gol [□], de exemplu:

□ Fibre de nucă de cocos, de abaca.

– *Siglele* au fost modificate conform unui sistem unitar cu scopul de a fi scurte, transparente, inteligibile și recognoscibile³.

– Proverbele, ghicitorile, zicătorile se citează la sfârșitul citatelor, însoțite de explicații și separate prin abrevierile PROV., GHIC., ZIC., precedate de un romb alb.

– Diferitele variante sau forme multiple, altele decât cele literare, pentru cuvântul-titlu, se dau într-o anumită ordine, precedate, dacă este cazul, de o marcă scrisă alb cursiv și urmate de conjuncția *și*, dar și de sursa respectivă datată și indicată între paranteze rotunde, în caz că nu apar în cuprinsul articolului de dicționar, de exemplu:

– Variantele de accentuare ale unor cuvinte, însoțite de anumite mărci, de exemplu: ABAÍ – Accentuat și: **abái**.

– Variantele de pronunțare ale unor cuvinte, numai în cazul hiatului, de exemplu: ABIETIN – Pronunțat: **-bi-e-**.

– Variantele de scriere ale unor cuvinte, care pot fi însoțite de anumite mărci, de exemplu: ABAȚIE – Scris și: *înv.* **abbăție**.

– Formele gramaticale sau flexionare neregulate ale unor cuvinte, de plural, de genitiv-dativ, de prezent indicativ etc., de exemplu: ABSOLVIRE – Gen.-dat. și: *ieșit din uz* **absolvirei**; ABUZA – Prez. ind.: **abuzez** și *înv.* **abúz**.

– Variantele lexicale (populare, regionale sau învechite) ale unor cuvinte se notează într-un alineat separat, precedate de prescurtarea Var., de exemplu: ABIA – Var.: *pop.* **abié** adv.; ABAGIU – Var: *înv., rar* **abăgiú** s.m.; ABLEGAȚIE – Var.: **ablegațiúne** (1862 Antonescu, D.).

Variantele lexicale figurează și la locul alfabetic, cu indicarea categoriei gramaticale și cu trimiterea cu v. (= vezi) la cuvântul dat în forma literară.

– Mărcile de uzaj se scriu cu minuscule albe cursive.

– Domeniile se scriu cu majuscule cursive albe.

– Cifra mică pusă la umăr, după unele cuvinte-titlu, indică numărul de ordine al omonimelor sau al omografelor, de exemplu: ABAGERIE¹, ABAGERIE².

Absența unei anumite ordini a înregistrării omonimelor în dicționar se explică prin faptul că la fiecare literă primul omonim este cel referitor la litera respectivă, care este întotdeauna substantiv, iar celelalte omonime adjective, prepoziții etc. sunt date după literă, fără respectarea ordinii alfabetice sau a vechimii.

³ Pentru o înțelegere mai exactă a modului de siglare, v. nota nr. 2.

Numai atunci când este vorba de adjective cu două forme, ele se dau după substantivele de la care se formează și care au o singură formă.

– Cifra pusă ca numitor, după indicația de pagină a izvorului, indică, în textele cu alfabet chirilic sau de tranziție, rândul, de exemplu: MARCOVICI, *Yung*, 32/20.

– Cifra mică pusă la umăr, după indicația de pagină a unei lucrări, a unui dicționar sau periodic, scrise cu alfabet chirilic ori cu alfabet de tranziție, indică coloana, de exemplu: ASACHI, *Lex.*, I, 11²/27; *Albina rom.*, nr. 35, 138²/16.

– Tot după pagină, pusă la umăr se dă și indicația r. (= recto) și v. (= verso) la textele scrise cu alfabet chirilic, de exemplu: *Varlaam și Ioasaf*, 104^v/5.

– Semnul > = << a dat ...>>

– Semnul < = << provine din ...>>

– Semnul * se pune (la indicațiile etimologice) înaintea cuvintelor care nu sunt atestate în texte, de exemplu: ABURCA – Lat. ***arboricare**.

– S-a renunțat la unele abrevieri, de exemplu *subst.* pentru substantiv cu gen necunoscut, deoarece orice cuvânt trebuie să aibă o singură abreviere în interfață și *a.* pentru anul, abreviere devenită superfluă, odată cu indicarea peste tot a datării.

– Pentru a ilustra continuitatea atestării lexicografice a fiecărui cuvânt, la sfârșitul fiecărui articol de dicționar am introdus o rubrică separată, denumită **Referințe bibliografice**, care cuprinde enumerarea celor mai importante dicționare de limbă, dar și dicționare de specialitate sau etimologice, de sinonime etc. ori lucrări, reviste, studii în care se discută cuvântul respectiv. Rubrica a fost gândită, după modelul unor dicționare străine, pentru a delimita tipurile diferite de surse.

Remarcă. Numărul situat sub coloana din dreapta a fiecărei pagini, la care s-a renunțat, în fascicula I, fără motiv, ar fi trebuit să indice, la fel ca în Seria nouă, suma cuvintelor și a variantelor lexicale din fiecare volum, înregistrat până la pagina respectivă.

Semne speciale folosite pentru a reproduce pronunțarea unor cuvinte regionale apărute în izvoare:

ĉ (africată alveo-palatală surdă) în *ĉas* <<ceas>>

ę (e deschis) în *aveę* <<avea>>

ĝ (africată alveo-palatală sonoră) în *ĝană* <<geană>>

ġ (ocluzivă palatală sonoră) în *ġață* <<gheață>>

ĵ (ocluzivă palatală surdă) în *ĵag* <<cheag>>

ń (nazală palatală) în *ńam* <<neam>>

o (o deschis) în *două* <<două>>

ś (fricativă alveo-palatală surdă) în *śins* <<cinci>>

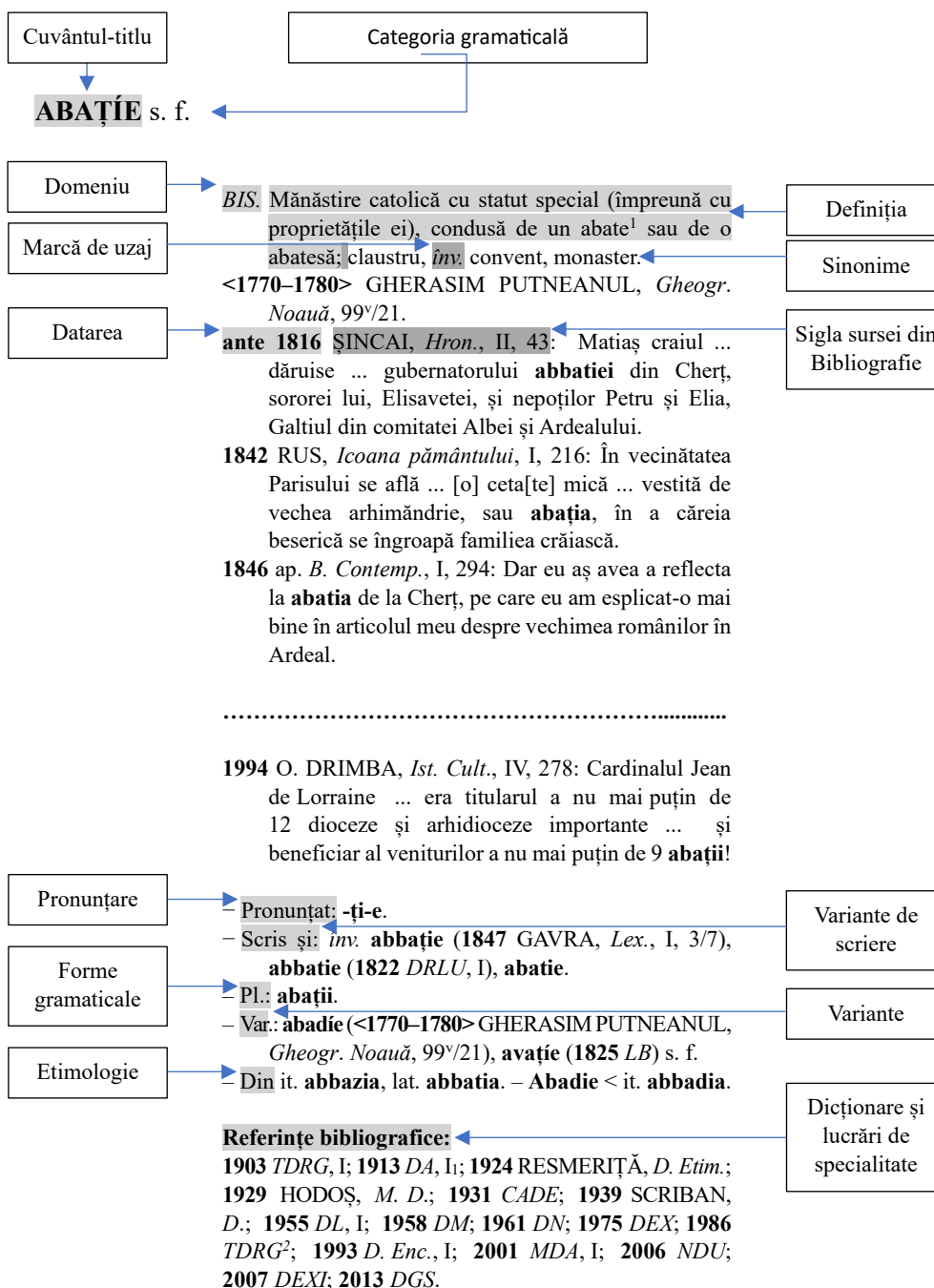
ș (ș palatal) în *așa* <<așa>>

ü (timbru rotunjit al consoanelor finale) în *bradü* <<brad>>

ż (fricativă alveo-palatală sonoră) în *żană* <<geană>>

’ La umărul consoanelor indică palatalizarea: h’ir <<fir>>

REPREZENTAREA GRAFICĂ A UNUI ARTICOL DIN DLR²

BIBLIOGRAFIE

- DA 1913 – Academia Română. *Dicționarul limbii române*. Tomul I. Partea I. A–B. București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea.
- DELR – Academia Română. *Dicționarul etimologic al limbii române* (DELR). Volumul I. A–B. Tiraj nou, revizuit. București, Editura Academiei Române, 2012.
- DEX 1975 – Academia Română. *Dicționarul explicativ al limbii române*. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- DL 1955 – Academia Republicii Populare Române. *Dicționarul limbii române literare contemporane*. Volumul I. A–C. [București], Editura Academiei Republicii Populare Române.
- DLR 1965 – Academia Română. *Dicționarul limbii române*. Serie nouă. Tomul VI. Litera M. București, Editura Academiei Republicii Populare Române.
- DLR² – Academia Română. *Dicționarul limbii române*. Ediția a doua revizuită și adăugită. Tomul I. Litera A. Fascicula I. A–B. A–Abzițui. București, Editura Academiei Române, 2021.
- DLR Reprint – *Dicționarul limbii române*. Ediție anastatică după *Dicționarul limbii române* (DA) și *Dicționarul limbii române* (DLR). Tomul I–XIX. București, Editura Academiei Române, 2010.
- DOOM² – Academia Română. *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*. Ediția a II-a revăzută și adăugită. [București,] Editura Univers Enciclopedic, 2005.
- Hatzfeld – Darmesteter – Thomas – A. Hatzfeld, A. Darmesteter et A. Thomas, *Dictionnaire général de la langue française*. Paris, Delagrave, [1900].
- HEM 1887 – B. Petriceicu Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*. [Vol.] I. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș. București, Editura Minerva, 1972.
- Introducere 1965 – „Introducere”, în *Dicționarul limbii române* (DLR). Serie nouă. Tomul VI. Litera M. București, Editura Academiei Republicii Populare Române, p. V–XV.
- LMD 1871 – A. T. Laurian, I. C. Massim, *Dicționarul limbei române*. Tom. I. București, Noua Tipografie a Laboratorilor Români.
- OED – *The Oxford English Dictionary*, 19 vol. Oxford, Oxford University Press, 1884–1928.
- Philippide [1897–1905] – A. Philippide, *Dicționarul limbii române*. [Manuscris. Biblioteca Academiei Române, Filiala Iași „Fondul A. Philippide”, donația lui Gheorghe Ivănescu].
- Pușcariu 1913 – „Raport către Comisiunea Dicționarului”, în *Dicționarul limbii române*. Tomul I, Partea I. A–B. București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, p. IX–XLI.

GUIDELINES FOR USING DICTIONARY

(Abstract)

The article stems from the conclusion that in the first fascicle of the second edition of the *Romanian Language Dictionary* published in 2021, there is no chapter regarding any *Guidelines for using dictionary*, as it was the case in the first edition, as well as in other dictionaries published under the aegis of the Romanian Academy.

To point out the importance and need of publishing such a chapter, there is a short history about the manner in which the indications and explanations referring to the structure of the dictionary items were worded and designated, as well as about the significance of conventional and special signs used in the four drafts of the *Romanian Language Dictionary* as well as in other dictionaries published by the Institute of Linguistics of Bucharest.

Further on, the article presents in detail what the chapter about *Guidelines for using dictionary* from the new edition of the *Romanian Language Dictionary* should include, a chapter that must be published to make up for its absence.

Keywords: dictionary, guidelines for use, first edition, second edition, dating.

Cuvinte-cheie: dicționar, îndrumări de folosire, prima ediție, a doua ediție, datare.

*Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române
Calea 13 Septembrie, nr. 13
monica.busuioc@yahoo.com*

Nicoleta Petuhov

EXPRESII SOMATICE ÎN LIMBA ROMÂNĂ – O CLASIFICARE ONOMASIOLOGICĂ

1. INTRODUCERE

Preocuparea pentru studiul unităților frazeologice – denumire sub care sunt reunite toate îmbinările stabile de cuvinte, cu sens diferit de cel al elementelor componente – datează, atât în lingvistica românească, cât și în cea internațională, de mult timp. O dovadă sunt numeroasele lucrări, atât teoretice – privitoare la originea acestora, la structura și la gradul de coeziune sintactico-semantică, la idiomaticitate etc. –, cât și practice – dicționare de expresii și locuțiuni, explicative sau bi- sau plurilingve.

Un domeniu pe care se focusează cercetarea frazeologică în ultimii ani este cel al expresiilor somatice – expresiile formate în jurul denumirilor părților corpului omenesc. Câmpul lexical al corpului omenesc este unul dintre cel mai bine reprezentate câmpuri în vocabularul fundamental al fiecărei limbi, fiind capabil să acopere, la nivel expresiv, o gamă extrem de largă de câmpuri onomasiologice: «Il se trouve que le corps est un objet de choix pour la lexicologie, ne serait-ce que parce que chacun est à la fois le sujet et l'objet de son corps propre, ce qui permet au linguiste d'ajouter à l'exercice de l'intuition linguistique dans sa langue maternelle celui de l'intuition corporelle» (Martins-Baltar 1999: 71).

Articolul de față are în vedere o analiză a repartizării pe câmpuri onomasiologice a expresiilor frazeologice formate în limba română în jurul denumirilor părților corpului omenesc, pornind de la ideea că actul învățării unei limbi, precum și cel al traducerii au la bază conceptul, ideea care se cere exprimată, și nu îmbinarea aleatorie de cuvinte.

2. DELIMITĂRI TERMINOLOGICE

Despre noțiunea de „expresie” s-au scris numeroase pagini atât în lingvistica românească, cât și în cea internațională, cu atât mai mult cu cât ea se situează semantic și structural în sfera mai largă a ceea ce numim *unități frazeologice*. Unitățile frazeologice sunt structuri care circumscriu o serie de formațiuni înrudite

precum sintagmele, locuțiunile, expresiile idiotisme, și, la poli opuși, colocațiile, pe de o parte și proverbele și zicătorile, pe de altă parte¹.

Abordarea pe care o propunem în studiul de față este una tradiționalistă, de tip funcționalist, promovată în lingvistica europeană de lingviști ca Mel'čuk (1993), M. Gross (1993), G. Gross (1996), M. Martins-Baltar (1997, 1999), I. Gonzáles Rey (2002), S. Mejri (1997a, 2003a, 2005), B. Lamiroy (2003), iar în lingvistica românească de Theodor Hristea, Stelian Dumistrăcel, Florica Dimitrescu, Ion Coteanu, pentru a aminti doar câteva nume de cercetători care au abordat și descris aceste structuri ale limbii.

Perspectiva funcționalistă propune definirea unităților frazeologice în funcție de două criterii, unul structural, celălalt semantic. Criteriul structural afirmă că o unitate frazeologică este orice combinație fixă (sau îmbinare stabilă) de cuvinte, prin opoziție cu combinațiile libere de cuvinte care permit înlocuirea oricăruia dintre elementele componente cu sinonime sau cvasi-sinonime. Prin combinație fixă se înțelege o structură sintactică în care ordinea elementelor componente este supusă unor constrângeri: «Une séquence est figée du point de vue syntaxique quand elle refuse toutes les possibilités combinatoires ou transformationnelles qui caractérisent habituellement une suite de ce type» (G. Gross, 1996: 154). Criteriul sintactic este asociat unui criteriu semantic. Se vorbește în cazul unităților frazeologice de *noncompoziționalitate*, acea proprietate care face ca sensul unei unități frazeologice să fie unul distinct de cel al unităților lexicale componente: o structură este «figée sémantiquement quand le sens est opaque ou non compositionnel, c'est-à-dire quand il ne peut pas être déduit du sens des éléments composants» (G. Gross, 1996: 154). Noncompoziționalitatea sau opacitatea semantică este adesea legată de dihotomii precum sens propriu/sens figurat, transparență/opacitate semantică, motivat/nemotivat, analizabil/neanalizabil (Svensson 2004:71). În aceeași direcție, se înscrie și definiția sintetizată de Liviu Groza, conform căreia termenul de unitate frazeologică, „...destul de convențional, uneori chiar diferit de la un idiom la altul” are câteva „trăsături generale, cum ar fi polilexicalitatea, caracterul fix, stabil al poziției elementelor componente și caracterul figurat, expresiv, care oferă o delimitare și o descriere destul de riguroasă a materialului frazeologic al unei limbi” (Groza 2003: 351).

În spațiul lingvistic românesc sub denumirea globală de „unitate frazeologică” sunt reunite, în general, expresiile și locuțiunile.

Denumirea de „expresie” este strâns legată de cea de „locuțiune”, cele două confundându-se adesea, mai ales cu scopul simplificării încadrărilor lexicografice. O încercare de definire a celor două categorii de unități frazeologice și totodată o sinteză a definițiilor elaborate anterior a realizat, în ultima sa lucrare lexicografică,

¹ Este binecunoscută și acceptată distincția făcută de Gloria Corpas Pastor, care stabilește trei grupuri de structuri frazeologice: 1. „Colocaciones”, 2. „Locuciones” și 3. „Enunciados fraseológicos”, acesta din urmă cu subgrupurile „paremias” și „formula rutinarias” (1996: 270–271).

Cătălina Mărânduc (Mărânduc 2010: 259). Conform analizei cercetătoarei, expresia este „un grup de cuvinte care își pierd parțial autonomia semantică și sintactică, sunt folosite destul de frecvent împreună și au o valoare expresivă ridicată, cel puțin un termen fiind utilizat cu sens figurat (...). Au un caracter polisemantic, adică un sens de bază, mai aproape de sensul propriu al cuvântului principal, și altul, sau altele figurat(e)”. Sub aspect sintactic, termenii expresiei pot fi înlocuiți prin sinonime „(...) De asemenea, cuvintele componente își pot schimba forma și ordinea, (...), nominalul principal al expresiei poate primi, în anumite situații, determinanți”. (Mărânduc 2010: 262). Prin raportare la caracterul „deschis” al expresiilor, atât la nivel sintactic, cât și la nivel semantic, locuțiunile sunt grupuri de cuvinte care „ocupă o singură poziție sintactică, al căror sens este unitar și diferit de combinarea sensurilor proprii ale cuvintelor componente, cu structură fixă, nemodificabilă” (Mărânduc 2010: 263). Se consideră că locuțiunile derivă din expresii ca urmare a pierderii expresivității și a transformării acestora din urmă în clișee lingvistice (Mărânduc 2010: 263).

Admițând necesitatea stabilirii unor distincții între expresii și locuțiuni ca structuri frazeologice, mai cu seamă în elaborarea unor lucrări lexicografice, în cele ce urmează ne propunem să tratăm nediferențiat aceste două categorii de structuri în virtutea faptului că «l'un et l'autre sont indispensables a l'idée courante, concrète, pratique que nous avons du langage» (Alain Rey, Sophie Chantreau 1991: VI).

3. METODOLOGIE ȘI CORPUS

Metoda pe care o propunem are în vedere are o repartizarea noțională, onomasiologică, a unui grup de expresii somatice din limba română. Acest tip de abordare nu este singular, el fiind curent în studiile frazeologice de lingvistică romanică, mai cu seamă în cele care vizează stabilirea de echivalențe între limbi înrudite sau nu. Ideea de bază promovată de aceste studii presupune stabilirea de echivalențe între structuri lingvistice mai mult sau mai puțin sudate, plecând de la ideea de concept. Modelul urmărit în studiul de față este cel propus de lingviștii Regina Hessky și Stefan Ettinger (Hessky, Ettinger 1997) care delimitează cinci câmpuri onomasiologice fundamentale, divizate în subcâmpuri, oferind pe baza acestora echivalențe frazeologice pentru expresiile din limbile germană, franceză și portugheză.

Corpusul nostru reunește expresii selectate din dicționarele frazeologice românești de referință, structurate în jurul a aproximativ 60 de lexeme care desemnează părți ale corpului omenesc, fluide corporale (ex. *sânge*), membrane (ex. *pleoapă*) sau părți piloase sau cornoase (ex. *unghie, păr etc.*)

Multe dintre expresiile limbii române cunosc variante, fie prin variația verbului central (*a pune/a trage bărbi, a se învârti/a se întoarce într-un călcâi*), fie prin alternanța numelor de părți ale corpului: *a-i ninge cuiva în barbă/în păr/în cap/la*

tâmples, a face broaște în burtă/în pânțele, a se scărpină în cap/în creștetul capului/la ceafă/la ureche, a i se urca/a-i năvăli sângele la cap /în față/în obraz. În studiul de față am luat în considerare toate aceste variante deoarece analiza onomasiologică urmărește atât stabilirea unor clase noționale, cât și bogăția și expresivitatea acestora.

Din aceeași rațiune, am luat în considerare și sinonimele frazeologice de tipul *a crește carnea pe cineva = a prinde carne, avea degete lungi = a fi lung la degete, a-i melița gura = a-i merge cuiva gura ca melițoiul = a-i merge gura ca o moară stricată etc.*

Unitățile lexicale somatice de bază, în jurul cărora se concentrează expresiile selectate sunt, în ordine alfabetică²: *barbă, beragată, brâncă*³, *burtă, buză, cap, carne, călcâi, ceafă, cerbice, ciolan, coastă, cot, creier, creștet, deget, dinte, falcă, față, ficat, fiere, frunte, gât, gâtlej, geană, genunchi, grumaz, gură, inimă, limbă, maț, măsea, mână, mustață, nas, obraz, ochi, os, palmă, păr, pânțele, picior, piele, piept, pipotă, pleopă, pumn, rărunchi, sânge, spate, spinare, stomac, șold, talpă, tâmplă, trup, umăr, unghie, ureche.* O clasificare cantitativă, în funcție de numărul de ocurențe, plasează pe primele locuri lexemele *cap, inimă, nas, ochi, picior inimă, buză, gură, sânge.*

Din punct de vedere al încadrării morfologice, majoritatea structurilor înregistrate se subordonează clasei verbului, urmate de cele ale adjectivului și adverbului.

4. CLASIFICAREA ONOMASIOLOGICĂ

Grila onomasiologică pe care o propunem, bazată pe cea concepută de Hessky/Ettinger (Hessy, Ettinger 1997), dar simplificată și adaptată, conține patru mari clase: stări (cu subcategoriile stări fizice, afective, materiale + sociale), calități + defecte, relații interumane, activități umane.

4.1. Stări

4.1.1. Stări fizice

Beție: *a avea fum (ceață) în creier, a i se urca cuiva băutura la cap, a i se împiedica limba, a fi cu capul lulea, a fi cu țuica în nas, a fi cu plosca în nas, a fi cu*

² Semnalăm faptul că există unități frazeologice în care apar două denuniri de părți ale corpului: *a i se urca cuiva sângele la creieri, din creștet până-n tălpi, a scoate cuiva și dinții din gură, a-și face de cap și de ciolane, a-și lua inima în dinți etc.*, fapt care nu este revelant însă pentru studiul de față.

³ Am omis din selecția făcută denumirile populare sau regionale ale părților corpului omenesc (*foale, rărunchi, rânză etc.*), dar am păstrat expresiile cu *brâncă*, grație circulației destul de extinse a acestora.

drojdii în cap, a fi izbit cu sfecla-n nas, a fi lovit cu leuca în cap, a fi pișcat la limbă, a-și face burta butie și gura pâlnie, a ține leul de urechi, a trage la măsea.

Boală, durere fizică: *a duce boala pe picioare, a-i sări ochii din cap, a i se face cuiva galben înaintea ochilor, a i se face cuiva verde înaintea ochilor (a i se face cuiva rău), a fi cu sufletul la gură, a fi cu un picior în groapă, a se sfârși la inimă, a zăcea pe coaste.*

Foame: *a avea coastele lipite (de foame), a avea pânțele lipit de coaste, a i se lipi cuiva coastele, a i se lungi urechile de foame, a simți un gol în stomac, a sta cu dinții la stele, a-i chiorăi cuiva mațele, a-i crăpa/a-i scăpara ochii, a-l curma la inimă/la mațe.*

Moarte: *a da mâna cu moartea, a-i putrezi cuiva ciolanele pe undeva, a i se întoarce cuiva ochii în cap, a închide ochii pentru totdeauna, a încrucișa mâinile pe piept, a pune ochii în grindă, a fi cu un picior în groapă, a-și da ochii peste cap, a-și rupe gâtul, a-și da pielea popii, a-și lăsa pielea pe undeva, a pune mâinile pe piept, a vedea pe cineva cu picioarele înainte, cu limbă de moarte, cu sufletul pe buze/la gură, cu sufletul în palmă.*

Oboseală: *a cădea/a da în brânci, a cădea din picioare/a nu se mai ține pe picioare/a nu-l mai ține picioarele, a dormi de-a-n picioarele, a i se închide ochii, a-i trece cuiva os prin os/ciolan prin ciolan, a-i plesni cuiva ochii (de oboseală, de efort), a scoate limba de un cot, a se trage la față/ la obraji/la chip, a i se tăia cuiva genunchii.*

Sănătate: *a-i mânca roșeața fața, a pune pe cineva în tălpi, a (se) pune pe picioare.*

Sete: *a i se usca cuiva gura/gâtul, a-i sfârâi gâtlejul de sete.*

Somn, somnolență, insomnie: *a da geană-n geană, a dormi de-a-n picioarele, a face ochii mici, a i se închide cuiva ochii, a-i da cuiva ochii/pleoapele în gene, a nu închide ochii, cu ochii cârpiți de somn, a veni moș Ene pe la gene.*

4.1.2. Stări afective

Bucurie, mulțumire: *a bate din palme, a crește inima în cineva, a-i crește cuiva inima în piept, a-i râde cuiva inima/mustața /ochii, a-i sălta cuiva inima de bucurie, a-i zburda cuiva inima, a sări într-un picior, a-și bate călcâiele, a-și freca mâinile, a-și ieși din piele, a-și netezi barba.*

Bună dispoziție: *a i se răzbuna cuiva inima, cu inima slobodă.*

Confuzie, dezorientare: *a se scărpină în cap/în creștetul capului/la ceafă/la ureche, a-și pierde capul.*

Decepție, dezamăgire, descurajare: *a lasă pe cineva cu buzele umflate, a rămâne cu buzele umflate.*

Dezgust, scârbă: *a i se înăcri cuiva inima/sufletul de ceva sau cineva, a i se întoarce cuiva mațele/stomacul pe dos, a i se scutura cuiva carnea/oasele/inima, a-și vărsa mațele.*

Disperare: *a da din mâini și din picioare, a-i ajunge cuiva cuțitul la os/focul la unghii, a se bate cu pumnii în cap, a se da cu capul de toți pereții, a se lua cu mâinile de păr/de cap, a-și frânge mâinile, a-și smulge barba/părul din cap.*

Dorință, poftă: *a da cuiva inima brânci, a-i arde cuiva buza/călcâiele (după ceva sau cineva), a-i crăpa/a-i scăpăra măseaua după ceva, a-i lăsa (cuiva) gura apă (după ceva), a-i licări cuiva ochii după ceva, a-și linge buzele (după ceva), după/pe voia inimii.*

Furie, mânie: *a fierbe mațele în cineva, a fierbe/a clocoti sângele în cineva, a-i fumege/a-i tremura cuiva nasul, a-i plesni fierea, a-i scăpăra cuiva ochii, a i se face cuiva roșu înaintea ochilor, a i se sui/a-i veni cuiva piperul/muștarul la nas, a i se încleșta cuiva pumnii și fălcile, a i se umfla pipota, a i se urca/a-i năvăli sângele la cap/în față/în obraz/la creier, a nu vedea (lumea) înaintea ochilor, a strânge/a încleșta pumnii, a sufla din buze.*

Indiferență, nepăsare: *a întoarce cuiva cotul /coatele, a i se împietri cuiva inima, a pune la ceață, orb de inimă, a privi cu ochi de piatră, a se culca pe o ureche, a se spăla pe cap, a strânge din umeri, mă doare în călcâie!*

Invidie: *a-i plesni fierea.*

Milă: *a i se rupe/sfășia cuiva inima, a se muia la inimă.*

Neliniște, agitație interioară: *bătaie de cap, a fi cu frica în spate, a frige pe cineva pământul sub tălpi, a i se strânge cuiva inima, a-i sfârâi cuiva inima, a simți un ghimpe în inimă, a scormoni pe cineva la inimă, a sta ceva cuiva pe inimă, a sta cu frica în sân, a-și frământa mâinile.*

Rușine: *a coborî privirea, a-i crăpa cuiva ochii, a ieși cu obrazul pătat, a i se urca sângele în față/în obraz, a-i plesni obrazul, a lăsa ochii în jos, a-l răzui pe cineva la inimă, a nu mai avea obraz să..., a pune cuiva opinca în obraz, a pune nasul/ochii/capul în pământ, a-și tăvăli obrazul, cu nasul în jos.*

Supărare, durere, suferință: *a arde/a seca/a frige pe cineva la inimă, a-i da/ a-i intra cuiva un cuțit prin inimă, a-i fi cuiva inima grea, a i se rupe cuiva inima/sufletul, a-i sfârâi cuiva inima, a se bate cu pumnii în cap, a pune ceva la inimă, a nu vedea (lumea) înaintea ochilor, a se bate cu pumnii în cap, a simți un ghimpe-n inimă, cu lacrimi de sânge, cu inima strânsă.*

Teamă, frică: *a fi cu gheața-n spate, a i se face cuiva inima cât un purice, a i se face cuiva părul măciucă, a i se lua/a-i pieri/a i se încurca cuiva limba, a i se scutura cuiva carnea/oasele /inima, a i se strânge inima cuiva, a i se tăia cuiva mâinile și picioarele, a nu mai avea nicio picătură de sânge în obraz/a-i pieri sângele din obraji, a rostogoli ochii, a trăi cu frica-n sân/în spate, a-i fi cuiva inima rece, a-i îngheța cuiva ficații, a-i sări cuiva inima (din loc), a-și pierde inima, a-și scuipa în sân, cu părul bârzoii, (cu) strângere de inimă, cu sufletul în palmă.*

Tristete: *a i se frânge cuiva inima, a i se rupe băierele inimii, a lăsa genele, a lăsa/a pune buza, a rămâne cu inima friptă, a strânge buzele/gura pungă, a-i fi*

cuiva inima grea, a-i rupe inima cuiva, a-l durea pe cineva inima, a-și mușca mâinile/degetele, cu durere la inimă, cu inima strânsă, cu nasul în jos.

4.1.3. Stare materială + stare socială

Bogăție: *a avea osânză la pânțele/seu la rărunchi, a fi gras/gros la ceafă, a fi tare de ceafă, a lăsa bărbie, a pune mâna pe șerpi, cu dare de mână.*

Sărăcie: *a fi cu coatele goale, a fi cu degetul în gură, a fi fudul de coate, a muri fără pernă la cap, a nu avea cu ce-și stropi măseaua, a nu avea unde să-și plece capul, a rămâne gol ca degetul, a-i ieși cuiva părul prin căciulă/cușmă, oase goale.*

4.2. Calități + defecte

Bădărănie, trivitalitate: *a avea păr pe limbă, a fi gros la ceafă, a fi murdar/nespălat/spurcat la gură.*

Bunătațe: *a avea inimă bună/de aur, a fi bun la inimă, a nu-l lăsa pe cineva inima să (nu)..., a-și da bucățica de la gură, a-și rupe de la gură.*

Generozitate, dărnicie: *a avea mână slobodă/largă, a fi tot cu mâna în buzunar, a-și da bucățica de la gură.*

Hărnicie: *a se întoarce într-un călcâi.*

Inteligență: *a avea cap, a avea urechi de lup, a fi de șapte palme în frunte, a fi ușor de cap, a-i sticli/a-i juca cuiva ochii în cap, cu cântar la cap, cu scaun la cap.*

Invidie: *a-i plesni fierea.*

Însușirea de a fi gras: *a face buci, a face burtă, a prinde carne, a prinde seu la rărunchi.*

Însușirea de a fi slab: *a avea numai sufletul în oase, a fi numai piele și oase, a număra oasele cuiva, a-i curge cuiva oasele, a-i curge cuiva untura pe nas, a-i fluiera vântul prin oase, slab de-i numeri coastele.*

Lăcomie: *a băga pe sub nas, a da fălci, a da pe gât/peste cap, a fi larg la burtă, a se închina pântecelui, a-i scăpăra/a-i trosni fâlcile, a-și lărzi mâinile/mațele.*

Lene: *a năduși sub limbă, a pune mâinile sub fălci, a sta cu burta la pământ/la soare, a sta cu degetul în gură/cu mâinile în sân/cu mâinile în șolduri, a sta cu ochii în tavan, a sta/a-și prăji burta la soare.*

Mândrie, vanitate: *a fi cu stea în frunte, a fi veșnic cu căciula pe cap, a umbla/a fi cu capul mare.*

Nebunie, sminteală, țacăneală: *a avea clavir la cap, a avea gărgăuni la cap, a avea sticleți la cap, a fi într-o ureche, a trăi cu capul în nori, a umbla cu capul între urechi/în traistă.*

Obrăznicie, infatuare, aroganță: *a face fălci/gât, a fi cu gura mare, a fi cu pielea groasă, a fi fără obraz, a fi gros la piele/la obraz, a i se sui cuiva în cap,*

a nu-și cunoaște lungul nasului, a prinde/a dobândi obraz, a se ține/a umbla cu nasul/capul pe sus, a-și lua nasul la purtare, a-și ridica capul.

Prostie: *a avea apă la cap, a avea gândaci la cap, a avea igrasie, a fi la cap, a nu avea toate grăunțele în cap, a nu vedea mai departe de lungul nasului, căzut în cap, a fi gros la minte, lovit cu leuca în cap.*

Răutate: *a avea inimă haină, a fi cu carnea bălțată, a fi fără inimă, a fi rău/câinos la inimă, a fi plin de fiere, a privi printre gene.*

Stăpânire de sine, autocontrol: *a-și pune strajă gurii/ochilor, a-și ține inima cu dinții.*

Tărie de caracter: *a nu se lăsa o dată cu capul, a fi tare la în/de cerbice, a fi tare în fălci.*

Zgârcenie: *a avea mâna strânsă, a da ca din ochii lui, a fi pestriț la mațe, a fi scump de mână, a-și mânca de sub unghii/de sub tălpi, a-și mușca degetele, a-și pune unghia în gât.*

4.3. Relații Interumane

Ajutor, într-ajutorare: *a da o mână de ajutor, a pune mână de la mână, a pune umărul,*

a sta/a munci/a lupta cot la cot cu cineva.

Amenințare, intimidare: *a-și arăta dinții, a pune cuiva cuțitul la gât, a ridica mâna supra cuiva.*

Atac, bătaie: *a căra cuiva (la) pumni, a face cuiva pielea burduf de cimpoi/cojoc, a face palma bici, a fărâma cuiva oasele, a frământa pe cineva cu picioarele, a lipi cuiva o palmă, a lua pe cineva de piept, a mânca pe cineva palmele, a mânca pe cineva spinarea/pielea, a purta/a duce pe cineva în palme, a rade cuiva o palmă, a se lua de cap cu cineva, a tăbăci cuiva piele, a umple de sânge, a-i face cuiva divan pe spinare, a-i face cuiva părul măciucă, a-i face cuiva pântecetele cobză, a-i îndrepta cuiva spatele, a-i rupe cuiva coastele, a-i rupe/a-i frânge/a-i muia cuiva oasele/ciolanele, a-i scurta cuiva cojocul, a-și culege măselele de pe jos.*

Ceartă: *a lua pe cineva de beregată, a sări cu gura pe cineva, a spăla pe cineva pe cap, a umbla cu țâfna în nas, a-și scoate ochii unul altuia.*

Constrângere: *a-i pune cuiva sula în coaste, a-i vârî cuiva ceva pe gât, a forța mâna cuiva.*

Deranj: *a avea pe cineva/a-i sta cuiva în coaste, a cădea pe capul cuiva/a cădea cuiva belea pe cap, a călca pe cineva pe picior, a sta (piatră) pe capul cuiva, a sta ca un spin în ochii/inima/coasta cuiva, a sta lipcă pe capul cuiva, a sta/a fi în picioarele cuiva, a-i sta cuiva ca un gunoi în ochi.*

Dispreț, desconsiderare: *a întoarce cuiva spatele/ceafa, a-i da cuiva cu luleaua în nas, a-i râde cuiva în nas/în obraz/în față, a se uita peste umăr la cineva.*

Dragoste: *a avea pe cineva la inimă, a băga pe cineva în sân, a face cuiva ochi dulci, a i se aprinde călcâiele după cineva, a i se scurge ochii după ceva, a mânca/ a sorbi/a înghiți pe cineva din ochi, a se arunca de gâtul cuiva, a-i fugi /a-i aluneca cuiva ochii după cineva, a-i sări cuiva de gât, a-i sfârâi cuiva inima.*

Întâlnire: *a da cu ochii de cineva, a da piept în piept cu cineva, a da nas în nas cu cineva.*

Ofensă, jignire: *a-i arăta cuiva cotul, a-i da cuiva o pupăză în obraz, a-i râde cuiva în nas/în obraz /în față, a-i azvârli /a-i arunca cuiva ceva în nas.*

Prietenie: *a fi prieten unghie și carne cu cineva, a se ține/a se lua cu cineva de gât, a fi trup și suflet cu cineva*

Reproș: *a-i da cuiva peste nas, a-i scoate ceva cuiva pe nas, a-i scoate ochii cuiva (pentru ceva), a sări cu gura la cineva.*

Subordonare, supunere vs exploatare: *a avea pe cineva sub mână/în palmă, a cădea în palma cuiva, a duce pe cineva cu belciugul de nas, a încăpea pe mâna /mâinile cuiva, a muia cuiva cerbicea, a sta la mâna cuiva, a suga sângele cuiva, a trăi sub călcâiul cuiva, a-i lua cuiva pielea/șapte piei/nouă piei, a-i pune cuiva belciugul în nas, a-i pune cuiva piciorul pe grumaz, a-și pleca capul în fața cuiva.*

Tachinare, agasare: *a bate cuiva în pumni, a-i face cuiva căței pe inimă, a juca pe cineva pe degete, a lua pe cineva peste picior.*

Ură, aversiune: *a avea un dinte împotriva cuiva, a nu avea ochi pentru cineva, a nu avea pe cineva la stomac, a nu vedea pe cineva/a nu căuta a cineva cu ochi buni, a privi cu ochi răi pe cineva, a sta ca un spin în ochii/inima/coasta cuiva, a sta ca un spin în ochii/inima/coasta cuiva, a-i fi cuiva drag/a-i sta cuiva ca sarea în ochi, a-i sta cuiva ca piperul în nas, a-i sta în gât.*

4.4. Activități umane

Băutul: *a da paharul peste cap, a da pe gât, a da pe spate, a face broaște-n burtă, a potrivi din gât pe cineva, a trage la măsea, a-și stropi măseaua, a-și unge gâtul.*

Mâncatul: *a avea beregată de curcan, a băga/a pune ceva în gură, a-și pune stomacul la cale.*

Mînșitul: *a pune/a trage bărbi, a orbi/a prosti pe cineva de la obraz, a scoate panglici pe nas.*

Mișcarea, deplasarea, fuga: *a fugi de-i pârâie/sfârâie călcâiele, a o apuca la picior, a pune pe cineva în tălpi, a-i scăpăra cuiva picioarele/călcâiele, a-i scăpăra cuiva picioarele/călcâiele, a-și bate picioarele, a-și lua călcâiele/picioarele de-a umeri, a-și lua picioarele la spinare, a-și lua tălpile la spinare-a-și rupe picioarele.*

Uciderea: *a avea mâinile pătate de sânge, a da cuiva la cap, a face cuiva de cap/a pune capul cuiva, a face pe cineva mai scurt de o palmă/de un cap, a se scălda în sânge, a vărsa sânge, a-i zbură capul cuiva, a-și băga mâna în sânge.*

Vorbitul: *a avea mâncărici/gâdilici pe limbă, a avea limbă de aur, a deschide gura, a fi slobod la gură/la limbă, a i se bate limba-n gură, a i se încleșta cuiva fălcile/gura, a i se încurca cuiva limba în gură, a închide cuiva gura, a șopti/a vorbi în barbă, a-i melița gura, a-i merge gura ca o moară stricată, a-i toca cuiva gura bureți, a-i umbla cuiva gura în clopote, a-și bate gura/limba degeaba, a-și subția gura/buzele.*

5. CONCLUZII

Studiul onomasiologic al expresiilor somatice permite observații interesante atât la nivelul mentalului colectiv, cât și la nivel lingvistic.

La nivel conceptual, constatăm faptul că cel mai bine reprezentate prin structuri frazeologice sunt categoria calităților și a defectelor, categoria stărilor afective și cea a relațiilor interumane. În cadrul acestora, constatăm, un raport proporțional între intensitatea trăirii și numărul de frazeologisme înregistrate: dragostea, furia, frica, sentimente puternice, au cel mai mare număr de actualizări, fiind urmate de semntimente ca rușinea, supărarea, tristețea, cu grad de manifestare a emoției mai scăzut și, deci, număr mai redus de realizări.

La nivelul câmpului „calități și defecte”, cel mai bine reprezentate sunt defectele: lenea, nebunia, obraznicia, prostia, iar în cel al „relațiilor” cel mai mare număr de unități se înregistrează sub câmpurile referitoare la bătaie, deranj, subordonare–exploatare și ură. Chiar dacă acesta din urmă pare să aibă un număr relativ egal de unități ca „dragostea”, este evidentă preferința mentalului românesc pentru decuparea și lexicalizarea/„frazeologizarea” noțiunilor și a valorilor negative în măsură mai mare decât a celor pozitive.

La nivel lingvistic, clasificarea onomasiologică permite identificarea unor relații semantice între expresii, identice cu cele care se stabilesc între cuvinte, precum sinonimia sau caracterul polisemantic al unora dintre aceste structuri stabile.

Sinonimia presupune, în primul rând, existența unui nucleu semantic echivalent. Atunci când nucleul semantic a două sau mai multe expresii este echivalent și acestea sunt comutabile în același context sau în aceleași vecinătăți sintactice apare fenomenul de **sinonimie** frazeologică (Boroianu 1974, II: 243) și acela de «réseau de synonymes» (Lamiroy 2010: 105) : *a i se face părul măciucă = a i se tăia mâinile și picioarele = a-i îngheța cuiva ficații = a-i sări cuiva inima din loc* etc. pentru exprimarea ideii de „frică, teamă” sau *a muri fără pernă la cap = a nu avea unde să-și plece capul = a-i ieși cuiva părul prin căciulă* pentru exprimarea ideii de „sărăcie”.

Aceeași expresie se regăsește în mai multe câmpuri noționale: *lovit cu leuca* apare și în câmpul beției și în cel al prostiei; de asemenea, rușinea și foamea sunt motive pentru *a-i crăpa cuiva ochii*, tot așa cum foamea și furia sunt rațiuni pentru *a-i scăpăra cuiva ochii*, demonstrând caracterul polisemantic al acestora.

Studiul unităților frazeologice din perspectivă onomasiologică relevă date interesante referitoare la predispoziția mentalului colectiv de a conceptualiza realitatea și poate fi util în cercetările ingvistice comparative sau contrastive, atât la nivelul limbilor romanice, cât și al limbilor în general, precum și în domeniul predării unei limbi ca limbă străină.

SURSE

- Breban, Vasile, *Dicționar de expresii și locuțiuni românești*, Editura Științifică, 1969.
 Bucă, Marin, *Marele dicționar de expresii românești*, Editura Meteor Pres, 2017.
 Bucă Marin, Mariana Cernicova, *Dicționar de câmpuri frazeologice*, Editura Pescăruș, 2015.
 Mărânduc, Cătălina, *Dicționar de expresii, locuțiuni și sintagme ale limbii române*, Editura Corint, 2010.
 Tomici, Mile, *Dicționar frazeologic al limbii române*, Editura Vestala, 2009.

BIBLIOGRAFIE

- Avram, Mioara, „Cultivarea limbii și frazeologia”, în *Limba română*, anul XXX, nr. 5, 1981, pp. 561–564.
 Avram, Mioara, „Folosirea unor unități frazeologice”, în *Limba română*, anul XXXV, nr. 6, 1986, pp. 513–515.
 Boroianu, Ioana, „Conceptul de unitate frazeologică; tipuri de unități frazeologice (I)”, în *Limba și literatură*, nr. 1, 1974, pp. 25–34.
 Boroianu, Ioana, „Conceptul de unitate frazeologică; tipuri de unități frazeologice (II)”, în *Limba și literatură*, nr. 2, 1974, pp. 242–247.
 Corpas Pastor, Gloria, “La creatividad fraseológica: efectos semántico-pragmáticos y estrategias de traducción”, în *Paremia*, nr. 10, Madrid, Asociación Cultural Independiente, 2001, pp. 67–77.
 Gonzales-Rey, Isabel, *La phraséologie du français*, Toulouse, Presses de l’Université du Mirail, 2002.
 Gross, Gaston, *Les expressions figées en français – noms composés et autres locutions*. Paris, Éditions Ophrys, 1996.
 Gross, M., «Sur les phrases figées complexes en français», în *L’information grammaticale*, 1993, 59, pp. 36–41.
 Groza, Liviu, „Despre conceptul de unitate frazeologică”, în *Analele Universității București, în Limba și literatura română*, anul XLIII, București, 1994, pp. 53–63.
 Groza, Liviu, „Tendențe ale frazeologiei românești actuale”, în *Aspecte ale dinamicii limbii române actuale*, vol. al II-lea, „Actele colucviului Catedrei de Limba Română, 27–28 noiembrie 2002”, Gabriela Pană-
 Dindelegan (coord.), București, Editura Universității, 2003, pp. 351–360.
 Hessky, R., Ettinger, S., *Deutsche Redewendungen. Ein Wörter-und Übungsbuch für Fortgeschritten*, Tübingen, Narr, 1997.
 Hristea, Theodor, „Contribuții la studiul etimologic al frazeologiei românești moderne”, în *Limba română*, XXVI (6), 1977, pp. 587–598.
 Hristea, Theodor, „Din problemele etimologiei frazeologice românești”, în *Limba română*, anul XXXVI, nr. 2, 1987, pp. 123–135.
 Lamiroy, Béatrice, *Les expressions verbales figées de la francophonie*, Paris, Editions Ophrys, 2010.
 Hristea, Theodor, „Frazeologie și etimologie”, în *România literară*, X, nr. 2, 1977, pp. 8–12.
 Martins-Baltar, Michael, «Le champ lexical ‘le corps dans la langue’ : Un objet privilégié pour l’onomasiologie et pour la rhétorique», *Cahiers du CIEL*, 1998–1999, pp. 71–84.

- Martins-Baltar, Michael, Calbris, Geneviève, *Le corps dans la langue: esquisse d'un dictionnaire onomasiologique: notions et expressions dans le champ de «dent» et de «manger»*, M. Niemeyer, 1997.
- Melcuk, Igor, *Cours de morphologie générale*, Montréal/Paris: Les Presses de l'Université de Montréal / CNRS Éditions, 1993.
- Ruiz Gurillo, Leonor, "La fraseología como cognición. Vías de análisis", în *Lingüística española actual*, XXIII, nr. 1, 2001, pp. 107–132.
- Rey, Alain, Chantreau, Sophie, *Dictionnaire des expressions et locutions figurées. Les usuels du Robert*, 1979.

EXPRESSIONS SOMATIQUES EN ROUMAIN – UNE CLASSIFICATION ONOMASIOLOGIQUE

(Résumé)

L'article propose une classification des expressions figées ayant un composant lexical-nom d'une partie du corps humain selon une grille onomasiologique à quatre classes notionnelles : état (physique / de l'âme / social), qualités et défauts humaines, relations interhumaines et activités humaines. La classification relève la position privilégiée dans la classe des états affectifs des sous-classes de l'amour, de la colère et de la peur ; en ce qui concerne les défauts, ce sont la paresse, la folie, la bêtise qui dénombre le plus d'occurrences. Au niveau des relations se détachent les sous-champs relatifs aux notions de frapper, d'importuner, d'exploiter et de haïr quelqu'un, tandis que dans la classe de actions, les mieux représentées sont les sous-classes du mouvement et de la conversation.

Du point de vue strictement linguistique, la répartition par champs notionnels met en évidence les relations sémantiques que les expressions figées établissent, tel que la synonymie et la polysémie.

L'analyse s'avère utile dans le domaine de la didactique des langues étrangères, mais aussi dans l'étude des attitudes et des comportements mentales reflétés dans la langue, autant au niveau des langues romanes, qu'au domaine plus large des langues en général.

Cuvinte-cheie: unități frazeologice, expresii și locuțiuni, câmpuri onomasiologice, sinonimie frazeologică

Mots-clés: unités phraséologiques, expressions figées, champs onomasiologiques, synonymie phraséologique

*Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române
Calea 13 Septembrie, nr. 13
nicoleta_petuhov@yahoo.com*

Dana-Luminița Teleoacă

LUDICUL ÎN PROVERBELE ROMÂNEȘTI CU TERMENI RELIGIOȘI

1. PRECIZĂRI PRELIMINARE

La autoarea spaniolă Julia Sevilla Muñoz (1988: 12, 53 și *passim*)¹ apare dihotomia ‘*proverbio vs refrán*’, cel de al doilea termen al ecuației fiind descris ca paremie populară, familiară, adesea cu elemente de ludic și glumă, definibile prin opoziție cu dimensiunea gravă și serioasă a lui *proverbio*, o paremie cu caracter mai cultivat și mai îndepărtat în timp/spațiu. În opinia aceleiași autoare, astăzi *refrán* este, după toate probabilitățile, membrul cel mai important al paradigmei paremiologice, în condițiile în care alte subcategorii frastice se utilizează din ce în ce mai puțin la nivelul exprimării orale. Este și cazul așa-numitelor *proverbe morale* (multe dintre ele, tipare dialogate, care se caracterizează printr-o structură binară), dar mai ales al *proverbelor locale* sau *istorice*, care evocă un fapt legat de o arie (spațială, temporală, spațio-temporală) determinată².

2. TIPARE CU TERMENI RELIGIOȘI DEFINIBILE CA *PROVERBIOS*

În conformitate cu delimitările teoretice menționate *supra*, multe dintre enunțurile frastice organizate în jurul unor termeni religioși sau doar incluzând astfel de lexeme sunt susceptibile de a fi subsumate subcategoriei *proverbio*. Această circumscriere este legitimabilă nu doar în virtutea originii *culte* (și *mai îndepărtate în timp*), în speță *biblice*, a numeroase tipare cu termeni religioși, ci și considerând tonul *sobru/grav/serios* al structurilor respective. În interiorul unor astfel de unități frastice³ am consemnat îndeosebi termeni religioși latini moșteniți sau/și derivate ale acestora (cf., de ex., *altar, blestem, Dumnezeu, Domnul, credință, ierta, (a se) închina, închinăciune, păcat, păcătos* ș.a.⁴), frecvența deosebită a unui lexem precum *Dumnezeu* fiind în concordanță cu foarte buna sa atestare la nivelul discursului paremiologic românesc, dar convenindu-se a fi înțeleasă și în relație cu definirea

¹ Pentru aprofundarea discuției în acest sens, v. Sevilla Muñoz (2000: 100 sq.) sau Crida Álvarez și Sevilla Muñoz (2015: 69).

² Tipare tratate în Teleoacă, *Proverbe*, în subcategoria *dictonului*.

³ Precizăm în acest context și faptul că baza de date a cercetării de față a fost furnizată de monumentală colecție Zanne.

⁴ Deși într-o măsură mai mică, proverbele consemnate includ și termeni de proveniență slavă bisericească (cf., de ex., *iad, pocăi, sluji* ș.a.).

acestor tipare drept *biblice*⁵. Prezența, în interiorul unora dintre enunțurile de acest tip, a unor personaje vetero- și neotestamentare, a căror cunoaștere presupune o oarecare „erudiție” (cf., de ex., Melchisedec⁶ etc.), respectiv menționarea sursei biblice sunt două dintre aspectele ce îndreptățesc întrebarea privind „creatorul” (și „difuzorul”) unor microcontexte de acest gen: a fost el omul simplu din popor sau clericul/monahul? Cel mai probabil, în opinia noastră, măcar unele dintre aceste tipare trebuie să fi apărut în mediu clerical/monahal, ulterior putând fi difuzate și dincolo de acest cadru cult (bisericesc, monahal). Și *structura unui enunț paremiologic* este susceptibilă de a furniza unele argumente într-un sens sau celălalt; în acest context, de pildă, nu este exclus ca tiparele mai complexe cu o sintaxă relativ greoaie și incluzând anumite *figuri conceptuale* să fie în relație cu „creativitatea” exercitată în mediu cult, clerical sau monahal.

Reproducem în continuare o parte dintre tiparele proverbiale cu termeni religioși⁷, sugestive cel mai probabil pentru subcategoria *proverbio*⁸:

*Cine slujește altarului, din altar mănâncă*⁹; *Blestemul de mumă./ Ca fierea de ciură* (v., de ex., Sir. 3:4); *Începutul înțelepciunii este temerea de Dumnezeu*¹⁰, cf. și *Frica de Dumnezeu este începutul înțelepciunii; Dumnezeu are două scări, cu care suie și coboară* (v. Ps. 113:7); *Nu numai cu pâine va trăi omul, ci cu tot cuvântul lui Dumnezeu* (v., de ex., Matei 4:4); *Una spune omul/ Și alta face Domnul*, cf. și *Omul propune, Dumnezeu dispune*¹¹; *Dumnezeu ceartă pe om după puterea lui*¹²; *Dumnezeu dă tot la cel ce are mai mult*¹³, cf. și *Dumnezeu la unul dă tot și la altul nimic; Răzbunarea lui Dumnezeu nu lovește repede*¹⁴; *Ce Dumnezeu*

⁵ ... altfel spus, tipare care se originează într-un text (religios, sacru) *fondator*, născut prin *revelație divină*.

⁶ Cf. *Preot și arhiereu să fii după orânduiala lui Melchisedec* (regele veterotestamentar al Salemului, n.n.) *fără nicio spurcăciune, fără nicio răutate și fără un interes!* (Zanne, VIII, 457).

⁷ Așa cum se va putea observa, este vorba despre microcontexte asertive, dar și, într-o măsură mult mai mică, hortative, respectiv (izolat) interogativ-retorice.

⁸ Informațiile privind descendența biblică a unui tipar sau a altuia au fost preluate de noi din lucrarea în trei volume purtând semnătura teologului român Alexandru Stănciulescu-Bârda (Stănciulescu-Bârda 2017, 2018 și 2019).

⁹ Structură cultă la origini, preluată din *Noul Testament*, mai exact din *Faptele Apostolilor*: „Au nu știți că cei ce săvârșesc cele Sfinte mănâncă de la templu și cei ce slujesc altarului au parte de la altar?” (Corinteni 9:13).

¹⁰ Proverb biblic veterotestamentar (v. Solomon 1:7).

¹¹ Foarte probabil, un tipar nu doar cult/biblic (v., de ex., Solomon 19:21), ci și neologic, reprezentând transpunerea enunțului paralel din franceză (cf. fr. *L'homme propose et Dieu dispose*); v., prin comparație/disociere tipare neoașe precum *Una spune omul/ Și alta face Domnul, Omul chibzuieste/ Și Dumnezeu hotărăște* ș.a

¹² V. Corinteni 10:13: „Și Dumnezeu, care este credincios, nu va îngădui să fiți ispitiți peste puterile voastre, ci, împreună cu ispita, a pregătit și mijlocul să ieșiți din ea, ca s-o puteți răbda”.

¹³ Mesajul acestui microcontext (la prima vedere,... aberant) devine transparent și, implicit, inteligibil, dacă vom avea ca reper pasajul biblic/evangelic referitor la *pilda talantului* (cf. „Că celui ce are i se va da și-i va prisosi, iar celui ce nu are, și ceea ce are se va lua de la dânsul”, Matei 13:12; v. și Marcu 4:25, respectiv Luca 8:18). Prin urmare, este vorba despre *darul/talentul de a înmulți... talantul primit*, ceea ce denotă, în ultimă instanță, contribuția omului la *demersul semnificativ al Creatorului*.

¹⁴ Tiparul este, de asemenea, de sorginte biblică: „Tu ești Dumnezeu milos și îndurător, târziu la mânie, plin de îndurare și te căiești de rău” (Ps. 86:5; v. și Iona 4:2 ș.a.).

a legat omul nu mai poate dezlega (Matei 19:6); **Dumnezeu** dă, **Dumnezeu** ia¹⁵; Tot binele de la **Dumnezeu** este¹⁶; La **Dumnezeu** sunt toate cu puțință¹⁷; De mult **Doamne-miluește** i se urăște și lui **Dumnezeu**¹⁸; **Credința** ta te va **mântui**¹⁹; Ce este împărătește – împăratului, iară ce este [a /al, n.n.] lui **Dumnezeu** lui **Dumnezeu**²⁰!, cf. și Legii să te supui și pe **Domnul** să-l cinstești, că una fără alta nu-ți slujește de ajuns!; Cine legile păzește nici de **Dumnezeu** frică nu are²¹; Calea **păcatului**, netedă și frumoasă, iar la sfârșitul ei, gura **iadului**²²; Nu-i om fără **păcat**, nici pădure fără uscături²³; Cel ce va îndrepta pe un **păcătos** suflet din moarte va mântui²⁴; Omul cu gândul mai bine **se închină** decât cu cuvântul; că la **închinăciune** cuget bun se cere, iar nu cuvinte multe în zadar grăite (cf. Matei 6:7); Ce intră-n gură nu e **păcat**, ci ceea ce iese din gură, aceea a mare păcat (v. Matei 15:11); **Păcătosul** poartă cutia cu **păcatele** ca un cocoșat cocoșă în spinarea sa; d-aceea niciodată le vede²⁵; Cel ce **se smerește** pe sine se va înălța²⁶; **Iarță** celor ce-ți fac rău²⁷; Nu ațâța cărbunii **păcătosului**, ca să nu arzi în flacăra focului lor²⁸!; Nu înfrunta pe cel ce **se pocăiește**, că toți **vinovați păcatului** suntem²⁹!; Întâi cu frate-tău să te împaci, apoi la **Domnul** cu **rugăciunea** ta să **cazi**³⁰; Ce e c-ai postit și pe fratele tău l-ai năpăstuit? Mai bine să nu năpăstuești decât să postești, **zice Domnul prin Isaia** ș.a.

¹⁵ Cf. Iov 1:21: „Gol am ieșit din pântecul mamei mele și gol mă voi întoarce în pământ! Domnul a dat, Domnul a luat; fie numele Domnului binecuvântat!”. V. și Solomon 19:22.

¹⁶ Cf. Iacov 1:17: „Orice ni se dă bun și orice dar desăvârșit este de sus, coborându-se de la Tatăl luminilor, în care nu este nici schimbare, nici umbră de mutare”.

¹⁷ Idee-laitmotiv în economia textului biblic (v., de ex., Matei 19:26; Iov 42:2 sau Ieremia 32:17).

¹⁸ Cf. cuvintele lui Iisus în Matei 6:7: „Rugăciunile voastre să fie scurte, ci nu ca ale păgânilor care-și închipuie că prin mulțimea cuvintelor vor dobândi ce doresc. Căci Tatăl vostru știe ce vă trebuie înainte ca să cereți”.

¹⁹ Așa cum se știe, este chiar cuvântul Mântuitorului rostit către cei mulți vindecați (v., de ex., Luca 8:48–50).

²⁰ Enunț de sorginte biblică (v., de ex., Matei 22:21 sau Rom. 13:7).

²¹ Cf. „Teme-te de stăpânire! Nu degeaba poartă sabie. Fă bine și vei avea laudă de la ea!” (Rom. 13:1–6).

²² Un alt tipar de extracție biblică (cf. „Calea păcătoșilor e netezită cu pietre, la sfârșitul ei e groapa iadului”, Sir. 21:11; „Plata păcatului este moartea”, Rom. 6:23).

²³ Altfel spus, păcatul este intrinsec condiției umane (cf. și „Pe pământ nu este niciun om fără prihană, care să facă binele fără să păcătuiască”, Ecclesiastul 7:20).

²⁴ Cf. „Frații mei, dacă vreunul va rătăci de la adevăr și-l va întoarce cineva, să știe că cel ce a întors pe păcătos de la rădăcina căii lui își va mântui sufletul din moarte și va acoperi mulțime de păcate” (Iac. 5:19–20).

²⁵ Cf. Matei (7:3): „De ce vezi paiul din ochiul fratelui tău și bârna din ochiul tău nu o iei în seamă?”.

²⁶ Cf. „Oricine se înalță pe sine se va smeri, iar cel ce se smerește pe sine se va înălța” (Luca 14:11).

²⁷ Microcontext care conține o învățătură de sorginte evanghelică (cf. „Părinte, iartă-le lor, că nu știu ce fac!”, Luca 23–24; „Iar vouă celor ce ascultați vă spun: Iubiți pe vrăjmașii voștri, faceți bine celor ce vă urăsc pe voi;/ Binecuvântați pe cei ce vă blestemă, rugați-vă pentru cei ce vă fac neazuri./ Celui ce te lovește peste obraz, întoarce-i și pe celălalt; pe cel ce-ți ia haina, nu-l împiedica să-ți ia și cămașa”, Luca 6: 27–29).

²⁸ Tipar ce conține o idee de sorginte biblică (cf. „Vai de cel prin care intră ispita/sminteala!”, Matei 18:7).

²⁹ Cf. „Nu judecați, ca să nu fiți judecați!” (Matei 7:1).

³⁰ Cf. „Când aduci darul tău la altar și-ți amintești că ești supărat cu fratele tău, lasă darul tău la altar și du-te mai întâi și împacă-te cu fratele tău, apoi vino și adu darul tău la altar!” (Matei 5:20 sq.).

3. TIPARE CU TERMENI RELIGIOȘI DEFINIBILE CA *REFRANES*

În subcategoria *refrán* putem distribui numeroase tipare frastice *rimate* (distihuri, catrene etc.), rima constituind, în opinia noastră, un reper esențial al articulării ludicului. Este vorba despre enunțuri evident *populare/familiare*, a căror dimensiune ludică se definește, așa cum remarcam *supra*, **1.**, prin opoziție cu tonul grav și sobru al tiparelor actualizate ca *proverbios*:

*Amin, amin/ Și eu m-anin; Când s-a pus dracul pe rasă/ Au o taie, au i-o lasă;
Unul ș-altul tot un drac./ Amândoi un ban nu fac; Cu lăutari și cu masă/ Aduci pe
dracu în casă; Iese dracul dintr-o bortă./ Cu-n papuc și c-o ciobotă; Ce mi-e Florică,
Ce mi-e Păștică?; Duminică cununie/ Și luni la Mitropolie; Ziua beau cu popa Ene./
Noaptea-l port făr' de izmene; Cu două nu poți./ Și popă, și hoț; E plin de draci/
Ca moara de saci; Cu ochii la icoane și cu gândul la cucoane; Dumnezeu cu mila
și dracu cu pila; Nu-i dracu cum e pignat, nici sfântul cum e-nchinat; La pomană/
Dă năvală./ Da' la război/ Dă-napoi ș.a.m.d.*

Interesant este faptul că rima³¹ conferă chiar și unor tipare mai puțin „lejere” (*i.e.* enunțuri cu un conținut intrinsec grav) un ton, dacă nu optimist, măcar vioi, ferm, detașat, aceasta „atenuând” gravitatea tonală, fără a știrbi însă dimensiunea sentențioasă. Vorbim, prin urmare, despre o redefinire *sui-generis* a conținutului, și anume din perspectivă intonațională. Sunt sugestive în sensul celor afirmate și microcontexte, precum:

*Cine pe alții blesteamă/ Urgii asupra își cheamă; Am scăpat de dracul/
Și am dat peste lacul; Cine înjură de cruce/ Ca ea o să se usuce; L-a avut
Dumnezeu de știre/ Și l-a păzit de pieire; Cine într-altă lege sare/ Niciun
Dumnezeu nu are; Cine legea nu-și cinstește/ Fără lege se numește; Coliva cât de
dulce, la gura celui mort nicio viață-i aduce; Oamenii nespovediți/ Stau ca
buștenii pârliti; Câte cruci vei face, dracul tot la spate șade; Pronia dumnezeiască
calcă socoteala muritorească; Rugăciunea rău făcută/ Niciodată nu ajută./
Ci cuvinte mai puține/ Și zice cum se cuvine³²; Cel ce credința și-a pierdut și-a
pierdut tot ce-a avut și-n necinste a căzut ș.a.*

În virtutea observațiilor formulate, am putea afirma că tiparele de acest gen transgresează aria conceptuală a lui *proverbio*, situându-se în proximitatea enunțurilor ludice definite la Sevilla Muñoz drept *refranes*. Că așa stau lucrurile, o dovedește un simplu exercițiu de transpunere a unor enunțuri (*rimate*) în enunțuri nerimate (*v.*, de ex., prin comparație, *Cine înjură de cruce/ Ca ea o să se usuce* și un eventual

³¹ Ne referim în primul rând la tiparele cu rimă propriu-zisă, dar și la unele enunțuri ce prezintă rimă interioară.

³² Catrenul reproduș constituie un exemplu elocvent pentru felul în care o muștrare aspră ajunge să fie receptată ca fiind mai blândă grație ludicului implicat de rimă (identificăm aici o inteligentă strategie de persuadare, și anume instruirea „cu frumosul”, „cu vorba bună”).

enunț **Cine înjură de cruce o să se usuce ca ea* sau *Cine pe alții blesteamă/ Urgii asupra își cheamă și *Cine îi blesteamă pe alții își cheamă urgi asupra* ș.a.). Mai mult, „dublete” de acest gen sunt reperabile la modul obiectiv, așa cum reiese din informațiile care figurează la Zanne, o serie de structuri rimate³³ prezentând corespondente nerimate, de regulă mai sintetice și neelaborate formal, astfel că, măcar uneori, corespondența se stabilește nu între două/mai multe proverbe, ci între un *proverb* și o *frază proverbială*³⁴. În acest context, vom putea remarca poeticitatea deosebită a primelor tipare (rimate, proverbiale), prin comparație cu structurile nerimate (și, eventual, neelaborate formal) care, prin tonalitate, par a evoca profilul inflexional al enunțurilor referențiale. Exemplele în acest sens sunt furnizate în primul rând de o serie de *variante frastice*, dar și, într-o măsură mult mai mică, de unele tipare ce stabilesc o relație *sinonimică* sau, în orice caz, un raport *intermediar*, aflat mai exact la granița variației cu sinonimia frastică³⁵:

D-aci înainte ciobul și lumânărică/ Și drumul la biserică – D-aci înainte, ciobul și lumânarea; Aștept în tot veacul/ Ca mortul colacul – Așteaptă ca mortul colacul; Au ajuns și ei, săracii/ După ce-a-mpărțit colacii – A ajuns după ce s-au împărțit colacii; Am scăpat de dracul/ Și am dat peste lacul – Fugii de la naiba și dădui peste dracu; Dracul cât trăiește/ Nu îmbătrânește – Dracul nu îmbătrânește; Știe bine Vlădica/ Pe cine ia de chică – Știe vlădica pe cine popește; Dracul nu are treabă/ Nici nu șade degeabă – Dracul, când n-are de lucru, își cântărește coada; Dracul care îl învață/ Îi dă faptele pe față – Dracul te învață să furi, dar nu și să ascunzi; Cu lăutari și cu masă/ Aduci pe dracu în casă – Aduci pe dracul, în casă, cu lăutari, și apoi nu-l poți scoate cu o mie de popi; Câte cruci vei face, dracul tot la spate șade – Dracului nu-i pasă dacă faci una sau mai multe cruci; Unul ș-altul tot un drac./ Amândoi un ban nu fac – Tot un drac; Dumnezeu două scări are:/ Să suie și să coboare – Dumnezeu are două scări, cu care suie și coboară; Când Dumnezeu va cu tine/ Și dracul cu colaci vine – Când vrea Dumnezeu cu omul, vine și dracul cu colaci; După cum vrea Dumnezeu/ Se face bine ori rău – La Dumnezeu sunt toate cu puțință; După a noastră scăpare,/ Niciun sfânt cinste mai are – Primejdia (e) trecută, își bate joc de sfânt; Mai bine credință decât plecăciune la a ta rugăciune – Mai bine cu gândul la Dumnezeu să te rogi, decât cu glas mare și gândul într-altă parte ș.a.

Înclinația spre joc a creatorului popular este puternic susținută (și) de posibilitatea identificării unor situații în care corespondența frastică se stabilește

³³ Includem aici și unele tipare frastice cu rimă imperfectă, precum și unele microcontexte prezentând rimă interioară (i.e. enunțuri care nu sunt organizate explicit sub forma unui distih/terțet etc.).

³⁴ În conformitate cu disocierile care figurează la Sevilla Muñoz (2000: 103), și proverbul și fraza proverbială se definesc ca structuri paremiologice idiomatice și sentențioase, cu precizarea că, spre deosebire de proverb, fraza proverbială este mai sintetică, în plus aceasta fiind lipsită de elemente mnemotehnice și (adesea) de orice tip de elaborare formală.

³⁵ Bogdan-Oprea (2016: 233) definește *variantele paremiologice/frastice* ca fiind acea structură propozițională (dar putând reprezenta inclusiv o frază) care prezintă *identitate de sens și cvasiidentitate structurală* cu invarianta de la care a fost generată prin diverse mecanisme lingvistice (și psihologice). Așa cum se poate înțelege, sinonimia frastică presupune exclusiv identitatea de sens.

neunivoc, și anume între o *multitudine de variante paremiologice rimate*, respectiv un *unic tipar nerimat*, așa cum se poate remarca și în exemplul: *Cine în sărbători trăiește în sărăcie se sfârșește; Dacă des sărbători faci/ N-o să ai ce să-mbraci; Sărbătoarea sfântului, sărăcia omului; Cu sărbătoare pe toată ziua te înconjoară sărăcia; Cu sărbătoare peste sărbătoare moare omul de foame*³⁶ – *Sărbătoarea, cel mai bun tovarăș al sărăciei*. În aproximativ același sens pot fi interpretate și unele situații în care un tipar asertiv rimat (în speță un distih) este „dublat” printr-un tipar (asertiv) de asemenea rimat, în cazul căruia însă rima se definește ca rimă interioară. În astfel de cazuri, organizarea sub forma unui distih implică, de regulă, o structură relativ mai complexă, așa cum se poate observa și în exemplul *De Crăciun maș sătul/ Și de Paște, cur fudul – Crăciunul sătul și Paștele fudul*.

După toate probabilitățile, tiparele frastive susceptibile de a fi subsumate ludicului și, implicit, subcategoriei *refrán* sunt superior reprezentate în inventarele delimitate și discutate de noi, aceasta cu atât mai mult cu cât *rima nu constituie unicul reper al articulării „jocului”*. Astfel, și alte elemente definibile din unghi mnemotehnic prezintă „valențe ludice”, bunăoară *topica aparte*, generatoare a unui *ritm specific*³⁷. În acest context, enunțurile astfel „rezultate” prezintă o idiomaticitate și poeticitate specifice, străine unor eventuale enunțuri paralele, „neutre” stilistic, pe care, cel puțin la prima vedere, le-am putea caracteriza în termenii unor tipare... strict informaționale, referențiale,... *serioase* în ultimă instanță (v., de ex., prin comparație, *În pielea șarpelui găsești pe dracu și *Îl găsești pe dracu în pielea șarpelui, *Pe dracu îl găsești în pielea șarpelui*³⁸; *N-a țipat popa toată apa pe el și *Popa n-a țipat/vărsat toată apa pe el; A trecut baba cu colacii și *Baba a trecut cu colacii, *Baba cu colacii a trecut sau Din pușintel a făcut Dumnezeu cerul și pământul*³⁹ și **Dumnezeu a făcut cerul și pământul din pușin*). Mai mult, într-o serie de cazuri, cum sunt și microcontextele reproduse mai sus, ritmul ludic este întreținut inclusiv prin valențele muzicale ale *aliterației*⁴⁰, respectiv printr-o marcată *atitudine de ironie și de autoironie*. Aceasta din urmă se manifestă pe

³⁶ „Jocul” s-a putut desfășura, în acest caz, și dincolo de granițele asertivului, dovadă un tipar rimat ca *Nu prea multe sărbători, ca de foame să nu mori!*

³⁷ Aspect analizat pe larg de noi (v. Teleoacă, *Proverbe*).

³⁸ Ultimele două enunțuri au *sonoritatea* unui enunț pur referențial (... de genul: *Mandarine găsești la aprozarul din colț și... atât*).

³⁹ În acest microcontext, ludicul este identificabil și la nivelul folosirii unui diminutiv (cf. *pușintel*), utilizare având drept efect stilistico-discursiv scoaterea de sub incidența dimensiunii grave a unui anume aspect (în cazul de față, actul cosmogonic), prin aducerea acestuia la scară casnică, domestică, familiară. Aceeași strategie... „ludică” de atenuare a aspectelor grave prin apelul la diminutiv apare și în cazul unor proverbe rimate (cf., de ex., *supra, D-aci înainte ciobul și lumânărică/ Și drumul la biserică* ș.a.).

⁴⁰ *Jocul aliterativ* menține discursul proaspăt și viu, oricât de grav ar fi conținutul acestuia (cf., în același sens, și: *N-a dat zapis cu Dumnezeu; Dă cu barda în Dumnezeu; Nu e sfânt să nu vrea a avea și el lumânarea lui* ș.a.).

fondul unui scenariu regizat de însuși creatorul popular, care nu este deznădăjduit, nu este „trist la culme”, în niciun caz nu este pierdut, ci el are, dimpotrivă, darul de a se detașa, pentru a iniția și a desăvârși jocul!

Observațiile formulate se verifică și cu referire la *tiparele hortative rimate*, în cazul cărora conotația ludică este sporită uneori în condițiile rostirii/performării tiparelor respective (în special) de către copii (cf., de ex., *Dă-mi, drace, ce ai aflat/ Că te bat în spânzurat/ Cu fiarele plugului/ Pe bucele curului!* – cu varianta frastică *Scoate, drace, ce-ai furat,/ Că te bat spânzurat/ Cu măciuca tot în cap!*). Și de această dată, conținuturile mai grave sunt atenuate prin discursivizarea lor în forma unor tipare rimate (cf., de ex., *Fă-te tovarăș cu dracul,/ Până treci cu dânsul lacul!, Fă-te cu dracul un fel/ Până treci puntea cu el!*; *Roagă-te lui/ la Dumnezeu/ Și muncește tot mereu!*; *Ține minte în tot veacul/ Și nu-ți băga în cărd cu dracul!*; *Când vreun cuget te-mboldește,/ Întâi la păcat gândește!*; *Scriptura și Sfânta Lege/ D-a-ndoaselea n-o înțelege!*; *De sfânt, sfânt să fii,/ Dar de frică tot să știi!* ș.a.). Observația formulată este susceptibilă de a se verifica și de data aceasta prin punerea în balanță a unor astfel de tipare (hortative rimate) cu eventuale variante frastice nerimate ale acestora, deși aspectul se poate exemplifica într-o măsură mai mică, având în vedere (mult) mai slaba atestare a microcontextelor hortative cu termeni religioși, prin comparație cu microcontextele asertive⁴¹:

*Pune-ți nădejdea în Domnul,/ Decât s-atârni la tot omul! – La Domnul să-ți aibi nădejdea, iar nu la om muritor!; Fă-mă proroc,/ Să te fac cu noroc! – Fă-mă proroc să te fac bogat!, Fă-mă, Doamne, proroc, să te fac împărat!; Până ce treci lacu'/ Fă-te prieten cu dracu'!, Până vei trece lacu'/ Fă-te frate și cu dracu'!, Fă-te tovarăș cu dracul,/ Până treci cu dânsul lacul!, Fă-te cu dracul un fel/ Până treci puntea cu el! – Fă-te frate și cu dracu' până treci gârla⁴²! (cf. și tiparul asertiv *Te faci cu dracu tovarăș până treci puntea); Ține minte în tot veacul/ Și nu-ți băga în cărd cu dracul! – Nu-ți băga-n cărd cu dracu!⁴³!* ș.a.*

Și în cazul tiparelor *hortative nerimate, ironia și autoironia* sunt mecanisme importante de generare și întreținere a jocului (estetic), în unele dintre aceste microcontexte elipsa predicatului amplificând efectele ludico-stilistice:

Cine n-a văzut pe dracul să se uite la tine!; Vrei, nu vrei, bea Grigore aghiasmă!; Uite popa, nu e popa!; Să crezi în Dumnezeu, dar nici pe dracul să nu-l uiți!, cf. și *Închină-te la Dumnezeu, dar nu te strica nici cu dracul!; Fă ce zice popa, ci nu ce face el!; Nu lăsa pe dracu(l) să piară, că nu te lasă să trăiești!; Nici el ca*

⁴¹ În plus, de data aceasta, inclusiv tiparele nerimate sunt, cel puțin într-o anumită măsură, conotate ludic, fiind vorba despre enunțuri (structurate binar) profund (auto)ironice. V. și discuția care urmează.

⁴² Un alt exemplu care susține propensiunea spre ludic a creatorului popular, având în vedere corespondența inegală, stabilită între mai multe variante frastice rimate, respectiv o unică variantă nerimată.

⁴³ Corespondența respectivă relevă o situație aparte, enunțul nerimat reprezentând o secvență (trunchiată) din tiparul mai complex, rimat.

dracul, dar nici dracul ca el! v., prin comparație, **Să nu fie nici el ca dracul, dar nici dracul să nu fie ca el!* ș.a.

Ludicul este recunoscut alături la nivelul propensiunii spre crearea unor *perechi paremiologice antagonice*, care, la prima vedere, relevă doar o incoerență a sistemului sapiențial popular. În realitate însă, enunțuri ca, de pildă, *Ține minte în tot veacul/ Și nu-ți băga în cârd cu dracul!*, respectiv *Până ce treci lacu'/ Fă-te prieten cu dracu'*! sunt sugestive pentru tentativa ontologico-discursivă de a lua în calcul cât mai multe variante posibile, inclusiv... contradictorii, acest tip de „demers” fiind pus în slujba decantării opțiunii/soluției ideale, i.e. cu maxime repercusiuni pozitive în realitatea imediată. Prin urmare, vorbim despre *un ludic cu finalitate gnoseologică*, având drept rezultat constituirea a ceea ce este îndeobște cunoscut ca *filosofie/înțelepciune populară*⁴⁴. De pildă, în cazul exemplului citat, după toate probabilitățile, „triumfă” enunțul în care se recomandă *prietenia cu dracul* (= morala, învățătura), dovadă și alte unități paremiologice dezvoltate (aproximativ) în jurul aceleiași idei (cf., de ex., *Să crezi în Dumnezeu, dar nici pe dracul să nu-l uiți!*, *Închină-te la Dumnezeu, dar nu te strica nici cu dracul!*, *Când ai pe dracu în corabie, trebuie să treci cu dânsul strâmtoarea!* ș.a.).

Și în cazul altor tipuri de enunțuri, exceptând structurile asertive și hortative, se pot identifica unele situații discursive în care unul și același conținut este redat în tipar rimat vs nerimat (v., de ex., unele microcontexte *exclamativ-invocative*, precum: *Nici să vezi vreodată draci,/ Nici cruce de ei să-ți faci!* – *Pe dracul, nici să-l vezi, nici să te vadă!*).

Deși în principiu putem cădea de acord asupra posibilității de delimitare a tiparelor definibile drept *proverbios* în raport cu tiparele ilustrative pentru subcategoria *refrán*, trebuie spus că sunt și situații în care elemente specifice fiecăreia dintre cele două subcategorii coexistă în cazul... unuia și aceluiași microcontext proverbial. Unele tipare hibride de acest gen încep grav pentru ca spre final să se producă o schimbare de ton/ritm/registru, în concordanță cu *dimensiunea ludică specifică refrán-ului*. Perfect ilustrativ în acest sens este (și) microcontextul *Trei lucruri în lume nu sunt: scară la Dumnezeu, pod peste mare, fierul măduvă nu are* (apud Zanne, VI, 676), tipar în care opțiunea pentru o astfel de dezvoltare discursivă este dictată și din rațiuni formale de rimă (v., prin comparație, **a**) *scară la Dumnezeu, pod peste mare, fierul măduvă nu are* și **b**) *scară la Dumnezeu, pod peste mare,*

⁴⁴ Problema a mai fost remarcată în bibliografia de specialitate, deși contradicția (antagonismul) a fost, cel puțin uneori, admisă ca atare. De pildă, Pop și Ruxăndoiu (1978: 244) arată că, inclusiv la nivelul unui repertoriu local și delimitat temporal, există proverbe vechi și noi, *contradictorii sau nu*, nu numai ca sens, ci și ca semnificație socială mai largă. Negreanu (1983), în schimb, înțelege astfel de exemple paralele inclusiv din unghi gnoseologic, și anume în relație cu ceea ce el numește „aprofundare reciprocă”. Mai exact, considerând că proverbele dintr-o limbă alcătuiesc un *ansamblu* care se manifestă ca un *limbaj* (sistem de exprimare) *filosofic*, Negreanu insistă asupra faptului că, în interiorul acestui sistem discursiv-filosofic, *sensurile se întretaie, dar se și contrazic, se împlinesc sau se aprofundează reciproc*.

fierul cu măduvă/măduvă la fier), fiind profund simptomatică pentru „pornirea spre joc” a creatorului popular.

4. CONCLUZII

Nu întotdeauna distribuirea în una dintre cele două subcategorii, *proverbio*, respectiv *refrán*, este ușor de realizat. Ilustrative în acest sens sunt (și) enunțurile frastice care implică matricial un conținut grav, dar a căror structură ludică/rimată pare a le plasa în proximitatea tiparelor desemnate drept *refranos*. Aceasta echivalează cu a admite că în proverbele românești (cu termeni religioși) elementele formale (cu funcție mnemotehnică) contribuie, cel puțin într-o anumită măsură, (și) la actualizarea mesajului: rima relevă înclinația spre joc a creatorului popular și, în acest context, *tendința de atenuare prin discurs a conținuturilor mai grave*, mult prea serioase. Observațiile formulate susțin, de fapt, *dimensiunea estetică a ludicului*, care devine, în cazul discursului paremiologic, teren al exercitării creativității populare. Jocul estetic are însă și alte repere mnemotehnice exceptând rima, în speță *ritmul și aliterația*, funcția ludică fiind deopotrivă activată și prin apelul la *diminutiv* sau și prin valorificarea *ironiei și a autoironiei*. Înclinația accentuată spre joc a creatorului popular este susținută și printr-o serie de exemple sugestive pentru stabilirea unor *corespondențe neunivoce*, și anume între o multitudine de variante ludice/rimate și un tipar paralel nerimat/neelaborat formal. Identificarea unor *cupluri frastice antagonice* ne-a îndreptățit să vorbim despre un *ludic cu finalitate gnoseologică*. În aceeași ordine de idei, nu mai puțin semnificative sunt enunțurile paremiologice hibride care încep serios/grav, dar se încheie într-o notă plină de umor. Prevalența, în economia tiparelor consemnate, a exemplelor sugestive pentru subcategoria *refrán* – concluzie care concordă, cel puțin parțial, cu rezultatele la care ajunge și Julia Sevilla Muñoz (1988, 2000) – este mai mult decât concludentă cât privește profilul psihologic al creatorului popular.

BIBLIOGRAFIE

Surse

- Stănciulescu-Bârda, Al., 2017, *Dicționarul proverbelor religioase românești*, vol. I, Malovăț, Editura Parohiei Malovăț.
- Stănciulescu-Bârda, Al., 2018, *Dicționarul proverbelor religioase românești*, vol. II, Malovăț, Editura Parohiei Malovăț.
- Stănciulescu-Bârda, Al., 2019, *Dicționarul proverbelor religioase românești*, vol. III, Malovăț, Editura Parohiei Malovăț.
- Zanne, Iuliu A., 1895–1903, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia* (cu un Glosar româno-francez), vol. I–X, București, Editura Librăriei Socecu & Comp.

Lucrări de referință

- Bogdan-Oprea, Helga, 2016, „Tipuri de variante paremiologice în limba română”, în Mihaela Viorica Constantinescu, Adina Dragomirescu, Alexandru Nicolae, Gabriela Stoica, Rodica Zafiu (ed.), *Perspective comparative și diacronice asupra limbii române, Secțiunea Lexic, semantică, terminologiei*, București, Editura Universității din București, p. 231–244.
- Crida Álvarez, Carlos Alberto, Julia Sevilla Muñoz, 2015, „La problemática terminológica en los estudios paremiológicos”, *Anuari de filologia. Estudis de lingüística* (Anu.Filol.Est.Lingüíst.), n° 5, p. 67–77.
- Negreanu, Constantin, 1983, *Structura proverbelor românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Pop, Mihai, Pavel Ruxăndoiu, 1978, *Folclor literar românesc* [ediția a II-a], București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Sevilla Muñoz, Julia, 1988, *Hacia una aproximación conceptual de las paremias francesas y españolas*, Madrid, Editorial Complutense.
- Sevilla Muñoz, Julia, 2000, „Les proverbes et phrases proverbiales français et leurs équivalences en espagnol”, *Langages*, 34e année, n° 139, 2000. *La parole proverbiale*, p. 98–109.
- Teleoacă, Dana-Lumiņa, *Proverbe cu termeni religioși în română și spaniolă* (lucrare în manuscris).

LE LUDIQUE DANS LES PROVERBES ROUMAINS AVEC DES TERMES RELIGIEUX

(Résumé)

Dans l'étude ci-dessus, nous nous proposons d'exemplifier et d'analyser la dichotomie *proverbio/refrán* (dans la terminologie de Sevilla Muñoz 1988 et 2000), tout en prenant en considération les structures parémiologiques avec des termes religieux, telles qu'elles sont enregistrées dans la collection Zanne. Conformément aux résultats de notre recherche, les éléments formels à valeur mnémotechnique contribuent, au moins dans une certaine mesure, à mettre en évidence le message d'un microcontexte proverbial. C'est principalement la rime qui relève de la propension au jeu du créateur populaire et, implicitement, de la tendance à l'atténuation discursive des contenus plus graves, beaucoup trop sérieux. Dans notre étude le ludique est traité sous sa dimension esthétique, ainsi que gnoseologique.

Mots-clés: *proverbe, religieux, biblique, sobre, ludique, finalité esthétique, finalité gnoseologique.*
Cuvinte-cheie: *proverb, religios, biblic, serios, ludic, finalitate estetică, finalitate gnoseologică.*

Institutul de Lingvistică
 „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
 al Academiei Române,
 Calea 13 Septembrie, nr. 13
 danielateleoaca@gmail.com

Daniar Mutalâp

O VERSIUNE ROMÂNEASCĂ NECUNOSCUTĂ A IMNULUI ACATIST DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA¹

1. INTRODUCERE

Grație proiectului *AKATHYMN*, coordonat de CS I dr. habil. Emanuela Timotin, difuzarea manuscriselor și tipăriturilor românești care conțin textul *Imnului Acatist*² în secolul al XVII-lea a căpătat o formă bine delimitată. Ne este cunoscut acum faptul că cele mai vechi versiuni românești ale poemului dedicat Maicii Domnului datează din deceniul al patrulea, respectiv al cincilea al secolului al XVII-lea (ms. rom. BAR 540, 170)³, fiind produse în Mănăstirea Bisericani, unde erau utilizate conform programului liturgic al obștii⁴. Independent de aceste versiuni a fost realizat și *Imnul Acatist* cu text slavo-român în juxtă, copiat de logofătul Mihaiu la 1678 (ms. rom. BAR 1348)⁵. Poemul marianic a fost, de asemenea, tradus și publicat de înalți ierarhi ai Moldovei și Țării Românești, precum mitropolitul Dosoftei, care îl tipărește la Uniev în 1673 (CRV 66), Antim Ivireanul, care îl publică la Snagov în anul 1698,

¹ Această lucrare este finanțată printr-un grant al Ministerului Educației și Cercetării din România, CNCS – UEFISCDI, proiect nr. PN-III-P4-ID-PCE-2020-0995, în cadrul PNCDI III, *Cele mai vechi versiuni românești manuscrite și tipărite ale Imnului Acatist (sec. XVII). Istoria unei scrieri liturgice între text și imagine*.

² Poemul liturgic dedicat Maicii Domnului a fost realizat în Bizanț, în secolul al V-lea, fiind constituit din 24 de strofe în acrostih (12 icoase, încheiate cu refrenul „Bucură-te, mireasă nenuntită!” și 12 condace, încheiate prin „aliluia”), fiind cântat în a cincea sâmbătă din Postul Mare (E. M. Toniolo, *Acatistul Maicii Domnului explicat: Imnul și structurile lui mistagogice*, Sibiu, 2009, p. 148–154, 211–213; L. M. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, Leiden–Boston–Köln, 2001, p. 40–48).

³ D. Mutalâp, „Când au fost realizate cele mai vechi versiuni românești ale *Imnului Acatist*?”, în *Limba română*, nr. 3–4, 2021, p. 511–518.

⁴ E. Timotin, D. Mutalâp, „Cele mai vechi versiuni manuscrite românești ale *Imnului Acatist*. Manuscrite și copiiști”, în *Limba română*, nr. 1, 2021, p. 91–110.

⁵ C.-I. Dima, „Primele traduceri românești ale Acatistului Maicii Domnului”, în *Limba română*, nr. 1, 2009, p. 75–76, 84. E. Timotin, O. Olar, „The Oldest Romanian Manuscript and Printed Versions of the Akathistos Hymn (seventeenth century)”, în *Revue roumaine de linguistique*, nr. 1, 2022, p. 65–83; M. Hâncu, „Acatistul Maicii Domnului într-un manuscris bilingv din 1683: probleme ale traducerii din slavonă în română”, în *Romanoslavica*, vol. LVIII, nr. 2, 2022, p. 20–40.

precum și Mitrofan, episcop de Buzău, care, la 1700, îl include într-o versiune slavo-română a *Mineielor* (CRV 121)⁶.

În acest context, studiul de față își propune să aducă la lumină o versiune necunoscută a *Imnului Acatist* realizată în a doua parte a veacului al XVII-lea. Ne vom ocupa aici de descrierea, datarea și localizarea lingvistică a manuscrisul românesc păstrat sub cota I 529 în fondul Muzeului Olteniei din Craiova (de aici MOC), Secția de Istorie și Arheologie⁷ (vezi 2, 3, 4). Codicele, provenit din colecția Mihai N. Săulescu, prezintă o importanță deosebită, susținută de două motive. Textele copiate în interiorul său sunt slavo-române și conțin variante de traducere multiplă. În consecință, ultima parte a articolului se va ocupa de raportul dintre acest manuscris și miscelanele autohtone care conservă același fenomen insolit (vezi 5).

2. DESCRIERE

Manuscrisul românesc I 529 prezintă o dimensiune de 32 × 22 cm și se păstrează în legătura originală, cu coperti de lemn învelite în piele brun-maronie. Pe prima copertă, în mijloc, se află un medalion reprezentând scena Răstignirii, marginile fiind împodobite cu două rânduri de ornamente vegetale și geometrice (fig. 1). Cusătura e vizibilă pe copertile interioare, cea de a treia fiind consolidată prin alipirea unei file răzlețe, pe care fuseseră copiate în slavonă câteva paragrafe din cântările existente în *Canoanele Maicii Domnului* (fig. 2). Pe cotor se găsește următoarea notiță, redactată cu o grafie din secolul al XVIII-lea: „Psalt[ire] [s]crisă c[u] mâna pe 2 limbi” (fig. 3). Într-adevăr, scrierile culese în miscelaneu pot fi descrise drept „slavo-române”, calificativ asupra căruia ne vom opri cu atenție mai jos (vezi 5).

Codicele este format din 397 de file, din prima fiind păstrat un singur fragment de *Predoslovie*, conform căruia avem de a face cu o psaltire. Numerotarea a fost realizată de scrib în colțul din dreapta jos, însă, odată cu legarea manuscrisului, ea s-a pierdut, întrucât marginile filelor au fost tăiate. În prezent, manuscrisul este

⁶ Vezi E. Timotin, O. Olar, *op. cit.*, p. 68–70. Pe lângă acestea, se cunosc două exemplare din anii 1681–1683, scoase de sub teasc la tipografia Mitropoliei din București (CRV 81A) (P. Chițulescu, „Completări și îndreptări la *Bibliografia românească veche*”, în *Revista istorică*, nr. 3–4, 2020, p. 281–301; E. Timotin, „Două descânțece românești inedite pe marginea unui Acatist al Născătoarei de Dumnezeu tipărit în a doua jumătate a secolului al XVII-lea”, în C.-I. Dima, A.-M. Gherman, G. Mihăilescu (ed.), *De rebus Philologiae mirabilibus. In honorem Mihai Moraru*, București, 2021, p. 246–247). Vezi și E. Timotin, *Despre vechea tradiție românească a Imnului Acatist. Versiunea tipărită de Antim Ivireanul*, în A. Dragomirescu, C. Mîrzea Vasile, C. Moroianu, I. Nedelcu (ed.), *Rodica Zafiu: lingvista, profesoara, colega, prietena*, București, 2023, p. 843–855.

⁷ Le sunt profund recunoscător domnului Florin Ridiche, directorul Secției de Istorie și Arheologie a Muzeului Olteniei, precum și doamnei Camelia Slabu, documentarist, că mi-au permis accesul la depozitul de manuscrise și că mi-au pus la dispoziție atât codicele, cât și aparatul pe care am folosit-o pentru a decalchia filigranele.

numerotat cu cifre arabe, realizate cu creionul, în colțul din dreapta sus. În unele situații, de pildă f. 262^r, 344^r și 358^r, numerotarea a fost omisă. S-a păstrat, din fericire, un element de secvențialitate, respectiv numărul de caiete pe care scribul le indică în extermitatea inferioară a paginii.

Structural, manuscrisul este compus, așadar, din 50 de caiete. Ele au fost obținute în doi pași. Inițial, colile de hârtie au fost pliate în două, fapt care oferă formatul *in folio* al tomului. Ulterior, ele au fost grupate împreună, fiind învelite una în alta, proces în urma căruia au rezultat cele 50 de caiete. Compoziția lor este stabilă, majoritatea fiind de tip *quaternion* (caiete nr. 2–31, 33–36, 38–49). Primul caiet este un *quinion*, însă incomplet, întrucât fila dintâi a fost smulsă (vezi fig. 4). De asemenea, ultimul caiet e format din 2 coli împăturite una în alta (*binion*), în timp ce nr. 32 (f. 250^r–255^r) este format din 3 coli (*ternion*), iar nr. 37 (f. 288^r–297^r) este un *quinion*, fiind compus din 5 coli, respectiv 10 file⁸.

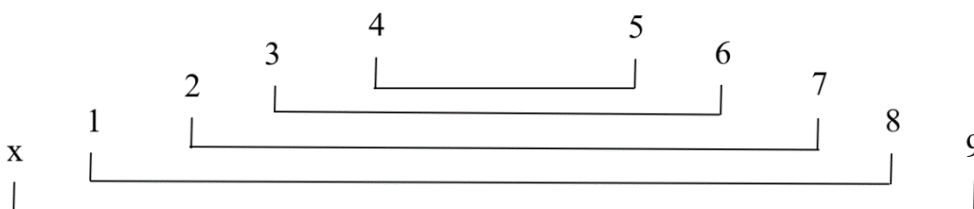

Fig. 4 (caietul nr. 1)

Majoritatea filelor au fost utilizate în procesul de transcriere, excepție făcând f. 37^v, 75^v, 141^v și 395^v, care au rămas albe. Pe restul paginilor au fost copiate, pe de-o parte, texte de factură biblică, precum *Psaltirea* (f. 1^r–75^r), *Cântările scriptuare* (f. 76^r–86^v) și *Apostolul* (f. 98^r–385^r) iar, pe de altă parte, două scrieri dedicate Maicii Domnului, respectiv *Imnul Acatist* (f. 84^r–93^v) și *Paraclisul Precistei* (f. 94^r–97^v). Titlurile acestora sunt realizate, majoritar, în slavonă, la fel ca incipitul psalmilor, al cântărilor scriptuare, al *Faptelor* și *Epistolelor*, notațiile liturgice de la finalul psalmilor, precum și începutul unor părți din *Imnul Acatist* și din *Paraclis* (vezi 5). Acesta este conținutul textual al manuscrisului:

1.1. ДѢДА пр(ѡ)рка ѡ цѣрѣ ка(д) ѡ ѡ(м) д (f. 2 ^r)	1.7. ѡ(м) ДВ(Д) ѡ ѡ(ж) вьспѣ(т) гѣи ѡ слѡвесе(х) хусѣа сѣа ѡменѣва (f. 3 ^v –4 ^r)
1.2. ѡ(м) ДѢДВЪ Б пр(ѡ)рѣшво ѡхѣ призваніе азик (f. 2 ^r)	1.8. ѡ поумѣ(х) ѡ(м) ДВ(Д) ѡ ѡ(ф. 4 ^r – ^v)
1.3. ѡ(м) ДѢ(Д) ѡ гѣгда ѡвѣже ѡ лица Авеслаѡма сѣа своего (f. 2 ^v)	1.9. ѡ пѣины(х) сѣна ѡ(м) ДВ(Д) ѡ д (f. 4 ^v –5 ^v)
1.4. ѡ(м) ДѢ(Д) ѡвѣ д (f. 2 ^v)	1.10. ѡ(м) ДВ(Д) ѡ т (f. 5 ^v –6 ^r)
1.5. ѡнасѣдѣе ѡ(м) ДВ(Д) ѡ ѡ (f. 2 ^v –3 ^r)	1.11. ѡ ѡсмомѣ ѡ(м) ДѢДВЪ дт (f. 6 ^r)
1.6. пѣнѣ ѡ ѡсмомѣ ѡ(м) ДѢДВЪ ѡ (f. 3 ^v)	1.12. ѡ(м) ДВ(Д) ѡ вт (f. 6 ^r – ^v)
	1.13. ѡ(м) ДВ(Д) ѡ гт (f. 6 ^v)

⁸ Pentru structura caietelor, vezi, de pildă, L. Gilissen, „La composition des cahiers, le pilage du parchemin et l'imposition”, în *Scriptorium*, vol. 26, 1972, p. 3–33.

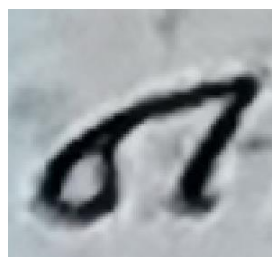
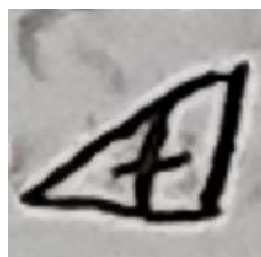
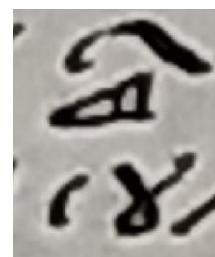
1.14. ψῆλωνμζ Дв(д)ь дт̄ (f. 6 ^v -7 ^r)	1.53. въ пѣсени(х) разум(м) дв(д)ъ ег(д)а прїидоша
1.15. ὁ σπλῆποписανῆν дв(д)ъ ет̄ (f. 7 ^r)	зифее ἢ ρῆψα σα(у)лу сѣ дв(д)ъ сзкри у на(с) нт̄
1.16. μῆψα дв(д)а ст̄ (f. 7 ^{r-v})	(f. 25 ^{r-v})
1.17. ὀπρόκα γηῖς Δεῖδα ια(ж) гла гѣи ἐгда ἰζβαβι ἐγο	1.54. пѣснїи разумъ дв(д)ъ нд̄ (f. 25 ^v -26 ^r)
γῶ ἰζ ρῆκ(и) въса(х) врагъ егῶ ἢ ρερε зт̄ (f. 7 ^v -9 ^r)	1.55. ὡ̄ люде(х) и(ж) ὡ̄ спых удалены(х) дв(д)у
1.18. ψῆλωνμζ Двдѣз нт̄ (f. 9 ^{r-v})	въ сплзпописанїи ег(д)а ἄша ег иноплеменицы въ
1.19. ψῆλωνμζ Двдѣз дт̄ (f. 9 ^v -10 ^r)	годѣ нѣ (f. 26 ^{r-v})
1.20. ψῆλωνμζ Дв(д)и к̄т̄ (f. 10 ^r)	1.56. ὡ̄ неразплатвни дв(д)у въ сплзпописанїе ег(д)а
1.21. ψῆλωνμζ Двдѣз ὁ засплплени утрне(м) кд̄	въжд̄ ὡ̄ лица саулева въ пецїеръ нс̄ (f. 26 ^v -27 ^r)
(f. 10 ^v -11 ^r)	1.57. ὡ̄ нерастлвни дв(д)у въ стлзпописанїе нз̄ (f. 27 ^r)
1.22. ψῆων(м) Дви(д)и кѣ̄ (f. 11 ^{r-v})	1.58. ὁ нера(с) платвни дв(д)ъ въ сплзпописанїе
1.23. ψῆων(м) Дви(д)и кт̄ (f. 11 ^v)	ег(д)а по(с)ла сау(л) ἢ стрѣже до(м) егῶ е(ж)̄
1.24. ψῆων(м) Дви(д)и кд̄ (f. 11 ^v -12 ^r)	оу(с)мерти егῶ нн̄ (f. 27 ^r -28 ^r)
1.25. ψῆων(м) Дв(д)ъ кѣ̄ (f. 12 ^{r-v})	1.59. ψῆλωνμζ Дв(д)ъ нд̄ (f. 28 ^r)
1.26. ψῆων(м) Дв(д)ъ прѣж(д)е помазанїа егῶ кс̄	1.60. въ пѣсене(х) ψῆων(м) дв(д)ъ з̄т̄ (f. 28 ^{r-v})
(f. 12 ^v -13 ^r)	1.61. ὁ ἰδιόγυμς ψῆων(м) дв(д)ъ з̄д̄ (f. 28 ^v -29 ^r)
1.27. ψῆων(м) Дв(д)ъ кз̄ (f. 13 ^{r-v})	1.62. ψῆων(м) дв(д)ъ ег(д)а въ пуспини мλῆσπ(с)
1.28. ψῆων(м) Дв(д)ъ кз̄ ἰсχο(у) скїнїи кїи (f. 13 ^v)	з̄в̄ (f. 29 ^r)
1.29. ψῆων(м) пѣ(с)ни ὀбновлѣнїа дому дв(д)а кд̄	1.63. ψῆων(м) дв(д)ъ з̄т̄ (f. 29 ^{r-v})
(f. 13 ^v -14 ^r)	1.64. ψῆων(м) пѣ(с)ни дв(д)и з̄д̄ (f. 29 ^v -30 ^r)
1.30. ψῆων(м) дв(д)ъ ὁ ἰсплплѣни (f. 14 ^{r-v})	1.65. пѣсени ψῆλωνμζ въскр(с)енїа з̄е̄ (f. 30 ^{r-v})
1.31. ψῆων(м) дв(д)ъ разума лд̄ (f. 14 ^v -15 ^r)	1.66. въ пѣсене(х) ψῆλωνμζ дв(д)ъ з̄с̄ (f. 30 ^v -31 ^v)
1.32. ψῆων(м) дв(д)у надписа(н)и ὡ̄ евреи лѣ̄ (f. 15 ^{r-v})	1.67. ψῆλωνμζ дв(д)ъ пѣсени з̄з̄ (f. 30 ^v -31 ^v)
1.33. ψῆων(м) дв(д)ъ лт̄ (f. 15 ^v -16 ^r)	1.68. ὁ ἰ(з)мѣну(ж)щїи ψῆων(м) д(д)а з̄ӣ (f. 31 ^v -32 ^r)
1.34. ψῆλωνμζ дв(д)ъ лд̄ (f. 16 ^r -17 ^r)	1.69. ψῆων(м) дв(д)ъ въспоминанїе въ е(ж) еп̄си гн̄
1.35. ὀπρόκα γηῖς дв(д)а ψῆλωνμζ лѣ̄ (f. 17 ^r)	з̄д̄ (f. 32 ^v -33 ^r)
1.36. ψῆλωνμζ дв(д)ъ лс̄ (f. 17 ^r -18 ^r)	1.70. ψῆων(м) дв(д)ъ сн̄ων(ѣ) ἰωанаδδав(ѣ) прѣвѣ
1.37. ψῆλωνμζ дв(д)ъ въспоминанїе ὁ сзбопа лз̄	платвнѣны(х) ὡ̄ (f. 33 ^{r-v})
(f. 18 ^{r-v})	1.71. ὁ соломннѣ ψῆων(м) дв(д)ъ пр(о)р(с)ъспво хѣд̄
1.38. ὡ̄ ἰδιόγυμς пѣсенъ дв(д)а лн̄ (f. 19 ^r)	ц(с)ртѣа ἢ званїе азько(м) ὡд̄ (f. 33 ^v -34 ^r)
1.39. ψῆλωνμζ дв(д)ъ лд̄ (f. 19 ^{r-v})	1.72. ὡ̄ко(н)и(с)и(с) пѣсени дв(д)и сн̄д̄ ἰεсewд̄
1.40. ψῆων(м) дв(д)ъ м̄ (f. 19 ^v)	ψῆλωνμζ асаф(ѣ) ὡѣ̄ (f. 34 ^r -35 ^r)
1.41. разум(м) ὀновъ корев(ѣ) мд̄ (f. 19 ^v -20 ^r)	1.73. разум(м) асафовъ ὡт̄ (f. 35 ^r -36 ^r)
1.42. ψῆων(м) дв(д)ъ написа(н)и ὡ̄ евре(и) мѣ̄ (f. 20 ^{r-v})	1.74. ὁ нерасплатвни асафовъ ψῆων(м) пѣ(с)ни о(д)
1.43. сн̄о(ѣ) кворев(ѣ) разум(м) мт̄ (f. 20 ^v -21 ^v)	(f. 36 ^r)
1.44. сы кворев(ѣ) разум(м) възлюбленѣмъ мд̄	1.75. въ пѣ(с)ни(х) ψῆων(м) асафовъ пѣ(с)ни кз̄
(f. 21 ^v -22 ^r)	ἀσπ̄ιου(с) де̄ (f. 36 ^{r-v})
1.45. сн̄ов(ѣ) корев(ѣ) ὁ маїпы(х) ψῆων(м) мѣ̄	1.76. ὡ̄ ἰδιόγυμς ψῆωνμζ асаф(ѣ) ὡс̄ (f. 36 ^v -37 ^r)
(f. 22 ^{r-v})	1.77. раз(с)ум(м) асаф(ѣ) ὡз̄ (f. 38 ^r -39 ^v)
1.46. ὁ сн̄овъ кворев(ѣ) ψῆων(м) мс̄ (f. 22 ^v)	1.78. ψῆων(м) дв(д)ъ ὡн̄ (f. 39 ^v -40 ^r)
1.47. ψῆων(м) пѣсени сн̄ов(ѣ) кворев(ѣ) вторїи	1.79. ὁ ἰзмѣну(ж)щїи(х) са свѣ(д)а пелспво асаф(ѣ)
с(ѣ)пты мз̄ (f. 22 ^v -23 ^r)	ὡ̄ ἀсп̄и(н) ὡд̄ (f. 40 ^{r-v})
1.48. сн̄овъ кворев(ѣ) ψῆωνμζ мн̄ (f. 23 ^{r-v})	1.80. ὁ почилѣ(х) ψῆων(м) асаф(ѣ) п̄ (f. 40 ^v -41 ^r)
1.49. ψῆων(м) асаф(ѣ) мд̄ (f. 23 ^v -24 ^r)	1.81. ψῆωνμζ асаф(ѣ) пд̄ (f. 41 ^{r-v})
1.50. ψῆωνμζ дв(д)ъ ег(д)а вънїде кз̄ (нему)	1.82. пѣ(с)нѣ ψῆωνμζ асаф(ѣ) пѣ̄ (f. 41 ^v -42 ^r)
дада(н) пр(о)рк ἢ ὡ̄ваїгн̄ егῶ н̄ (f. 24 ^{r-v})	1.83. ὁ почилѣ(х) сн̄овъ кворев(ѣ) ψῆωνμζ пт̄ (f. 42 ^r)
1.51. ψῆωνμζ дв(д)ъ нд̄ (f. 24 ^v -25 ^r)	1.84. сн̄ов(ѣ) кворев(ѣ) ψῆων(м) пд̄ (f. 42 ^{r-v})
1.52. ὡ̄ малѣда разумъ дв(д)ъ нѣ̄ (f. 25 ^r)	1.85. мλῆψα Двдѣа пѣ̄ (f. 42 ^v -43 ^r)

3. Акѡдѣсть пр(ѣ)ѡ(и) вѣи ст(х)р(х)ы гла(ѣ) ѡ по(д) вѣсе вѣзавѡжъ (f. 84 ^r –93 ^v)	5.21. кѣ кори(и)дѣно(м) вѣорое посланіе еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ. За(ѣ) рѣѣ [30 zaceale] (f. 278 ^r –297 ^r)
4. Ч(ѣ)тныи паракли(ѣ) пр(ѣ)тѡ(и) вѣи. про(п) гла(ѣ) дъ (f. 94 ^r –97 ^v)	5.22. сказаніе ѡже кѣ галлѣтѡ(м) посланію еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ (f. 297 ^v –298 ^r)
5.1. Дѣднѣа сѣѣхъ ап(ѣ)ль сѣ пікана спы(м) ап(ѣ)ломѣ эн(ѣ)липо(м) Лукоѡ вѣ не(д) па(ѣ) [51 de zaceale] (f. 98 ^r –175 ^r)	5.23. кѣ галлѣтѡ(м) посланіе еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ. За(ѣ) рѣи [17 zaceale] (f. 298 ^r –308 ^r)
5.2. сказаніе ѡкѡвѣа посланіа (f. 175 ^v –176 ^r)	5.24. сказаніе кѣ ефесѣѡ(м) посланію еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ (f. 308 ^r –309 ^r)
5.3. сѣвѡрно посланіе ѡкѡвѣа зачѡло ѡд [7 zaceale] (f. 176 ^r –184 ^r)	5.25. кѣ ефесѣѡ(м) посланіе еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ. Зачѡло сѣи [18 zaceale] (f. 309 ^r –320 ^v)
5.4. сказаніе сѣвѡрное посланію прѣвѡмоу Пѣтровоу (f. 184 ^r – ^v)	5.26. кѣ фѣлиписѣѡ(м) посланіе еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ. За(ѣ) сѣи [13 zaceale] (f. 320 ^v –328 ^r)
5.5. еѣго ап(ѣ)ла Пѣтра посланіе сѣвѡрное. Зачѡ ѡи [6 zaceale] (f. 184 ^v –192 ^v)	5.27. сказаніе кѣ колѡсае(м) посланію (f. 328 ^r –329 ^r)
5.6. сказаніе Пѣтровоу вѣоромоу посланію (f. 193 ^r – ^v)	5.28. кѣ колѡсае(м) посланіе еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ. Глава сѣд [12 zaceale] (f. 329 ^r –336 ^r)
5.7. тоѡж(д)ѣ ап(ѣ)ла Пѣтра посланіе. Зачѡ ѣд [5 zaceale] (f. 194 ^r –199 ^r)	5.29. сказаніе кѣ сѡлунѣѡ(м) еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ (f. 336 ^r –337 ^r)
5.8. сказаніе ѡднѡвоу вѣоромоу посланію лъ(м) (f. 199 ^r –200 ^v)	5.30. кѣ сѡлунѣѡ(м) прѣвѡе посланіе еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ. За(ѣ) сѣѣ [17 zaceale] (f. 337 ^r –343 ^v)
5.9. еѣго ап(ѣ)ла ѡднѡна сѣвѡрное посланіе прѣвѡе мѣ(ѣ)дѣ мѣи ѡднѣи. Зачѡ ѣи [7 zaceale] (f. 200 ^v –208 ^r)	5.31. кѣ сѡлунѣѡ(м) посланіе ѡмѡ. За(ѣ) сѡ(д) [4 zaceale] (f. 344 ^v –348 ^r)
5.10. сказаніе ѡднѡнова посланіе вѣвѡраѡ (f. 208 ^r – ^v)	5.32. сказаніе кѣ тимѡдеу прѣвѡмоу посланіе еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ (f. 348 ^r –349 ^r)
5.11. еѣго ѡднѡна вѣѡсѡвѣа сѣвѡрное посланіе вѣвѡраѡ глаѣѡ ѡѣ (f. 208 ^r –209 ^v)	5.33. кѣ тимѡдеу прѣвѡе посланіе еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ. За(ѣ) сѡи [11 zaceale] (f. 349 ^r –357 ^v)
5.12. вѣоромоу посланію сказаніе ѡ ѡднѡнова посланіа ѣго. (f. 209 ^v –210 ^r)	5.34. кѣ тимѡдеи ѡмѡ посланіе еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ. За(ѣ) сѣѣ [10 zaceale] (f. 357 ^v –364 ^v)
5.13. еѣго ѡднѡна вѣѡсѡвѣа посланіе сѣвѡрное трѣтѣе. зачѡ ѡс (f. 210 ^r –211 ^r)	5.35. сказаніе кѣ Титоу посланіе (f. 364 ^v –365 ^r)
5.14. сказаніе ѡднѡно сѣвѡрное посланіе	5.36. кѣ Титоу посланіе еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ. За(ѣ) тѣ [3 zaceale] (f. 365 ^v –369 ^r)
5.15. сѣвѡрное посланіе ѡднѡно. Зачѡ ѡз [2 zaceale] (f. 211 ^v –214 ^r)	5.37. сказаніе кѣ фѣлимонѡу посланію еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ (f. 369 ^r – ^v)
5.16. сказаніе ѡ(ж) кѣ римѡѡ(м) посланіе еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ (f. 214 ^r –216 ^v)	5.38. кѣ фѣлимонѡу посланію еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ (f. 369 ^v –371 ^r)
5.17. еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ посланіе кѣ римѡѡ(м). За(ѣ) ѡд [42 zaceale] (f. 216 ^v –246 ^r)	5.39. сказаніе кѣ фѣлимонѡу посланію еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ (f. 369 ^v –371 ^r)
5.18. сказаніе еѣже кѣ кори(и)дѡ(м) прѣвѡмоу посланіе (f. 246 ^v –247 ^v)	5.40. сказаніе кѣ ѣвѡѡ(м) посланію еѣго Пѣвѡ ап(ѣ)ла (f. 371 ^r –372 ^r)
5.19. кѣ кори(и)дѣно(м) прѣвѡе посланіе еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ за(ѣ) рѣѣ (f. 247 ^v –277 ^r)	5.41. кѣ ѣвѡѡ(м) посланіе еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ. Гла(ѣ) тѣ [32 zaceale] (f. 372 ^r –395 ^r)
5.20. сказаніе ѡже кѣ кориндѡ(м) вѣоромоу посланію еѣго ап(ѣ)ла Пѣвѡ (f. 277 ^r –278 ^r)	

Transcrierea titlurilor conservate în slavonă ne permite să constatăm câteva indicii legate de sursa textului românesc. Traducerea textului psalmic a avut la bază un izvod slavon/slavo–român influențat de *Psaltirea Munich* și de *Psaltirea Tomiç* (sec. XIV): ѡ сплѣѡписаніи sau вѣ сплѣѡписаніе în cazul psalmilor 15 și 55–59,

обновлѣніа дому (psalmul 29); ѿ испоплѣни (psalmul 30)⁹. Se întrevăd, pe alocuri, și intervenții specifice redacției athonite sau sinaite: ꙗвѣнъ спѣненіи sau о ꙗѣины(х) (psalmul 9)¹⁰. Cel mai probabil, avem de a face cu un izvod târziu, influențat la rândul său de mai multe surse. Melanjul este confirmat și de titlurile cântărilor scriptuare. Prima și singura a cărei titlu este conservat în slavă, utilizează doar lexemul ꙗвѣ(ѣ). În cazul celorlalte ode (4, 5, 6 și 7), termenul *peasnă* (prescurtat) este simultan folosit alături de *rugă/rugare*¹¹.

Textele cuprinse în manuscris au fost copiate de o singură mână, care prezintă mici oscilații de duct (f. 65^r, 77^r–83^r, 96^r, 100^r, 140^r–141^r, 145^r–146^r, 255^r–275^r, 309^r–310^r). Grafia poate fi catalogată drept o semiuncială cu elemente preponderent cursive, ce îmbină uneori trăsăturile subțiri cu cele groase, mai puțin uzitate (fig. 5). Aspectul general al ductului este lizibil, ordonat, ușor înclinat spre dreapta, cu spații albe generoase între litere, fapt care îi oferă, pe alocuri, o înfățișare tocată. Alternanțele sunt prilejuite de faptul că, uneori, ductul este suitor, cu slovele înghesuite, depasante puternic coborâte, ligaturi, tilde și litere suprascrise (uneori pe două caturi), care comportă adesea trăsături groase. În alte cazuri, același duct este mai aerisit, drept, cu haste care depășesc puțin linia rândului (compară fig. 5 cu 6). Distinctivă pentru scrierea acestui copist este trasarea lui *b* dintr-o singură mișcare, secondată, uneori, de o versiune constituită din două haste. Deosebită este și maniera de realizare a slovei *ѣ*, care, pe alocuri, la început de cuvânt și în poziție suprascrisă ia o formă triunghiulară.

Fig. 7 (f. 4^v)Fig. 8 (f. 5^v)Fig. 9 (f. 19^v)Fig. 10 (f. 31^v)

În procesul de transcriere, scribul a utilizat, de obicei, cerneală neagră, titlurile, notațiile liturgice¹², numărul capitolelor inserate marginal, punctul și tăieturile fiind realizate cu chinovar. Aceeași cerneală roșie este folosită, de obicei, pentru a scrie slovele-cifre *в* și *г* care introduc variantele de traducere multiplă în corpul de text.

⁹ Vezi C. M. MacRobert, „The Classificatory Importance of Headings and Liturgical Directions in Church Slavonic Psalters of the 11th–15th Centuries”, în *Byzantinoslavica*, LVII, 1996, p. 162–163.

¹⁰ *Ibidem*, p. 162.

¹¹ *Ibidem*, p. 180.

¹² Finalul psalmilor este notat, de obicei, cu *в ко(н) слава*, uneori doar *сла(в)*, alteori *сла(ѣ) ка(д)* *в ко(н)*, indicându-se așadar, finalul unei catisme (f. 4^v, 7^v, 11^v, 15^r, 18^r, 22^v, 26^r, 29^r, 33^r, 38^r, 42^v, 46^r, 49^r, 53^r, 59^v, 64^r, 67^v, 71^v).

Uneori, probabil din comoditate sau din respect față de sursă, copistul nu a redactat aceste cifre, înlocuindu-le cu una, două sau trei linii arcuite. Foarte rar, dublete de traducere sunt introduse prin particula **ли** (= „sau”). Aceste echivalențe nu au mai fost întâlnite în restul manuscriselor românești cu dublete și triplete de traducere (vezi *infra*).

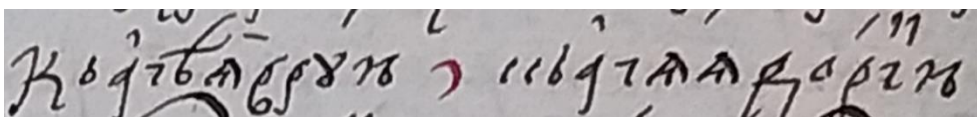

Fig. 11 (f. 60v)

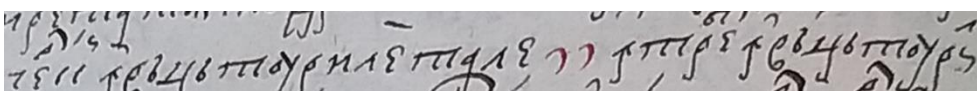

Fig. 12 (f. 61v)

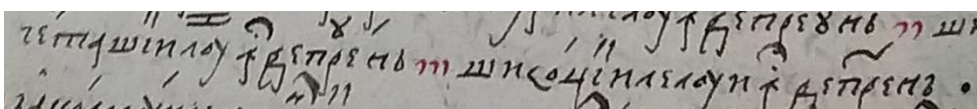

Fig. 13 (f. 64v)

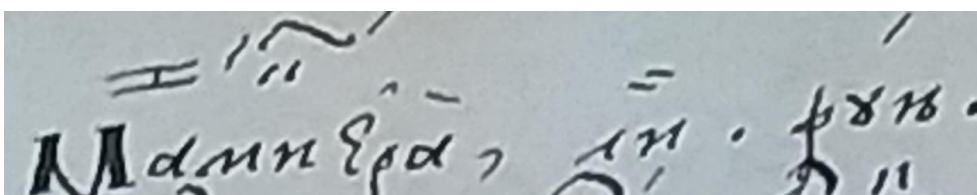

Fig. 14 (MOC I 529, f. 75r)

Uneori, aceste sisteme de inserție interferează între ele. De exemplu, cel cifric este utilizat în tandem cu cel format din aceste semne grafice: „Și toate câte face îi sporesc 2 i-s de folos „, i-s de treabă” (f. 2^r). Alteori, particula **ли** este precedată de cele două sau trei arcuri de cerc: „Și mă unsă cu unt din pomazaniia svinției sale „ **ли** mă unsă cu pomăzuirea svinției sale „, **ли** mă svinți cu pomăzuirea svinției sale” (f. 75^r).

Rubricarea a fost realizată de aceeași mână, cu „slope de titlu” cu trăsături unciale¹³ pe primul rând, urmate uneori de grafia cu particularități cursive, specifică scribului (fig. 15). Inițialele, scrise cu chinovar, sunt fie simple, fie în stil neobizantin¹⁴:

¹³ Vezi conceptul de unciale în „slope de titlu” în B. P. Bogdan, *Paleografia româno-slavă. Tratat și albume*, București, 1978, 196.

¹⁴ Vezi V.H. Щепкин, «Кирилловские почерки» Учебник русской палеографии., Moscova, 1967, p. 42–72; Аксиния Добрева Джурова, *Введение в славянската кодикология: византийският кодекс и рецепцията му сред славяните*, Sofia, 1997, p. 179.

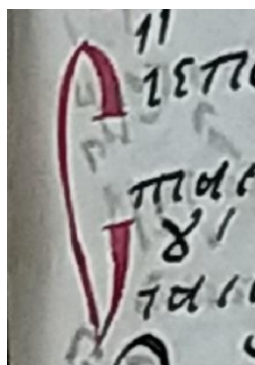

Fig. 16 (f. 211r)

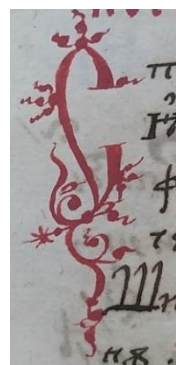

Fig. 17 (f. 208v)

Liniatura filelor nu este vizibilă, așezarea textului depășind oglinda paginii, în special în cazul filelor *recto* (prin corpul de text, dar și prin pasaje omise, adăugate marginal). În medie, au fost redactate 31–32 de rânduri pe pagină, uneori și 29, cu un număr de aproximativ 8 cuvinte pe rând. Segmentarea internă a textului este realizată prin introducerea punctului roșu, preluat probabil din ortografia sursei¹⁵, care separă sintagme, propoziții sau fraze. Finalul unui paragraf este notat de copist prin două puncte urmate fie de încă un punct, fie de o linie ondulantă, tăiată de o oblică scurtă (fig. 18 și 19). Încheierea unei unități textuale ample (Psaltirea, Cântările scriptuare sau Apostolul) este marcată prin două semne de final de mărimi diferite (fig. 20 și 21).

Fig. 18 (f. 75r)

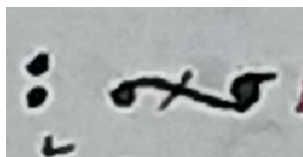

Fig. 19 (f. 69r)

Fig. 20 (f. 69r)

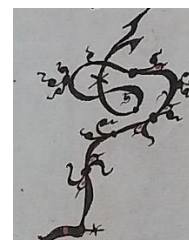

Fig. 21 (f. 395r)

Grație însemnărilor de cititori, realizate pe f. 396^v și 397^r, identitatea copistului ne-a fost relevată:

Această carte, izvod de Psaltire, Acatist, Paraclis a Preacistei, Praxiul și sirbiia și româniia¹⁶, scris de părintele Teofil, Dumnezdău să-l pomenească,

¹⁵ Vezi, de pildă, I. Gheție, „Câteva observații filologice asupra Codicelui Voronețean”, în *Studii și cercetări lingvistice*, nr. 3, 1971, p. 279–280; Al. Mareș, [recenzie] *Coresi, Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și 1589*. Text stabilit, introducere și indice de Stela Toma, București, Editura Academiei R. S. România, 1976, 779 p., în *Limba română*, nr. 2, 1978, p. 209; idem, „Filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea”, în Ion Gheție (coord.), *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1982, p. 223–224.

¹⁶ Scris: ромъльниа.

fiind răsipit l-am dat de l-au legat, fiind la Strâmba lăcuitori, eu, smeritul Ioan, egumen ot Neamțu. A noastră au fostu nevoița, iară cheltuiala au fost a svintei mănăstire. Deci cine va ceti pre această svintă carte, ca să aibă a dzice „Dumnedzău să iarte pre carii au nevoit de s-au lucrat”. În dzilele lui Ion Antiohie Voevod leat 1700, miseța mai, 25 dnī (ms. rom. MOC I 529, f. 396^v).

Însemnarea egumenului Ioan este valoroasă din mai multe puncte de vedere. Ea indică exact conținutul cărții bilingve („sirbiia și româniia”), ce a fost copiată de părintele Teofil, care, la 1700 nu mai era în viață¹⁷. În plus, notița trimite la un episod zbuciumat din istoria Mănăstirii Neamțului, respectiv consecințele ocupării lăcașului în 1697 de către trupele poloneze, în cadrul războiului dintre Liga Sfântă și Imperiul Otoman (1683–1699). Obștea de călugări e nevoită să se mute la Strâmba până în anul 1700, când se întoarce la Neamț alături de icoana făcătoare de minuni a Maicii Domnului¹⁸. La scurt timp, starețul Ioan se stinge din viață, desemnându-l pe Pahomie, viitor episcop de Roman, succesor la conducerea mănăstirii. Probabil acesta din urmă s-a semnat pe fila 397^r, înainte de a fugi în Rusia la 1703–1704¹⁹, atras fiind de personalitatea spirituală a Sfântului Dimitrie al Rostovului: „ieromonah Pahomie ot Neamțu leat 1703”.

Pe aceeași filă, sub mărturia lui Ioan, se găsesc următoarele două însemnări: „Sin irodiiakon Teofil ot Neamțu”, „Gligoraș diiac ot Neamțu”. Cel din urmă semnează și pe coperta interioară: „Să se știi de când am cetit eu, într-acest Praxiu. Az pisa<h> Gligoraș diiac la vlet 1751, mai 5”. Semnătura celui dintâi nu reprezintă autograful scribului, cerneala și grafia fiind diferite. Ambele însemnări sunt datorate unor cititori ulteriori. Din datele expuse mai sus reținem, astfel, că părintele Teofil a fost copistul amplului codice. Cel mai probabil, acesta a avut legături cu obștea nemțeană, manuscrisul său ajungând la Neamț, unde este legat din porunca egumenului Ioan în timpul strămutării la Sâmbăta²⁰.

Faptul că miscelaneul de față adună la un loc texte care conțin dublete și triplete de traducere ne-a determinat să căutăm identitatea scribului nostru în alt centru monahal. Dat fiind că cele mai vechi versiuni manuscrise românești care conservă același fenomen provin de la Mănăstirea Bisericiani (vezi 5), ne vedem nevoiți să verificăm această ipoteză, pe care o vom argumenta aici.

¹⁷ Identificarea acestuia cu monahul Teofil de către Z. Gărau este imprecisă (Z. Gărau, *Manuscrise românești în colecția Muzeului Olteniei. Secolele XVII–XIX*, Craiova, 2012, p. 18), întrucât călugărul Teofil, a cărui activitate a fost descrisă de G. Ștrempel, a copiat texte de factură ascetică în ultima parte a veacului al XVIII-lea (G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, 1959, p. 251–255).

¹⁸ Vezi N. Iorga, *Monastirea Neamțului. Viață călugărească și muncă pentru cultură*, Piatra Neamț, 1925, p. 37.

¹⁹ N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a Românilor*, vol. II, București, 1930, p. 95.

²⁰ Este exclusă identificarea sa cu Teofil din Rucăr, care copiază la 1700 un *Parimiar* (ms. rom. BAR 3052), iar la 1702–1703, *Apostolul Gaster* (ms. rom. BAR 1154) (G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. II, București, 1983, p. 443; idem, vol. I, p. 241). Trăsăturile grafologice și cele lingvistice (vezi *infra* 4) nu coincid.

Comparând versiunile *Imnului Acatist* din ms. rom. BAR 540 (1630–1651), realizat de Arsenie de la Bisericiani și de către scribul Călin, și din ms. rom. BAR 170 (*ante* 1650), întocmit doar de către Călin, cu copia acatistului din manuscrisul de față, putem spune că avem de a face cu aceeași traducere:

Ms. rom. 540: Ceea ce ești mai biruitoare decât vonicii ceia ce-s aleși de biruire 2 ceea ce ești mai biruitoare decât vonicii Țarigradului (f. 181^r)

Ms. rom. 170: Ceea ce ești mai biruitoare decât vonicii ceia ce-s aleși de biruire 2 decât vonicii Țarigradului (f. 200^v)

Ms. rom. I 529: Ceea ce ești mai biruitoare decât vonicii ceia ce-s aleși de biruire 2 decât vonicii Țarigradului (f. 87^v)

Selecția lexicală este identică atât în ceea ce privește textul de bază, cât și cel din interiorul dubletelor de traducere. Manuscrisul de la Craiova se apropie foarte mult de versiunile acatistului de la Bisericiani, raport asupra căruia ne vom opri mai jos, în cadrul filiației (vezi 5.4).

Pe lângă argumentul bazat pe traducerea comună, notăm aici faptul că aspectul general al grafiei preotului Teofil se aseamănă cu ductul ieromonahului Arsenie de la Bisericiani (compară fig. 6 cu 22). Desigur, nu poate fi vorba de o coincidență la nivelul morfologiei grafiei²¹, respectiv trasarea fiecărei slove în parte, ci doar, pe alocuri, la nivelul înfățișării ductului celor două mâini. În plus, am văzut că una dintre trăsăturile care particularizează grafia lui Teofil este trasarea slovei ϕ sub formă de triunghi (vezi *supra*). Această variantă grafică poate fi întâlnită și în maniera de scriere a copistului Călin, care copiază alături de Arsenie ms. rom. 540 și 329, și care la 1651 transcrie ms. sl. BAR 230 cu cheltuiala ierodiaconului Gheorghe de la Bisericiani²². În cazul din urmă, grafemul poate fi întâlnit doar în poziție suprascrisă:

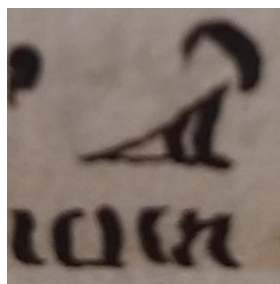

Fig. 23 (ms. rom. BAR 170, f. 93v)

În fine, în *Pomelnicul Mănăstirii Bisericiani*, numele de Teofil apare de două ori: odată în rubrica în care îl găsim și pe Arsenie (*preoții ieromonași*) și, totodată, în secțiunea următoare, intitulată *Alți părinți ai Sfintei Mănăstiri Beseरिकानी mai pre urmă răposași decât cei mai sus numiți*. Înclinăm să credem că scribul nostru ar

²¹ Pentru conceptul de *formă* vs. *duct* în analiza paleografică, vezi Jean Mallon, *Paléographie romaine*, Madrid, 1952, p. 22–23.

²² E. Timotin, D. Mutalâp, *op. cit.*, p. 100–101.

fi Teofil de la Bisericani, amintit în cel de-al doilea grup, alături de Mitrofan și Iorest, care activează în a doua jumătate, respectiv finalul veacului al XVII-lea²³.

Coroborând toate detaliile furnizate de analiza de mai sus, ne vedem puși în față a două ipoteze posibile. Persoana copistului Teofil reprezintă un monah care fie făcea parte din soborul Bisericanilor, fie era un scrib itinerant, care plecase din obștea de la Neamț la Mănăstirea Bisericani, unde a copiat tomul de față, pe care îl aduce cu sine, înapoi, în cinul nemțean, centru în care ajunge să fie legat la 1700.

În plus, conform descrierii codicologice de mai sus, Teofil a întocmit manuscrisul păstrat acum la Craiova în cadrul unei singure unități de producție, pauzele din timpul transcrierii fiind minime, o singură filă albă marcând, de fapt, o discontinuitate la nivelul textului (f. 141^v).

Însemnările reproduse mai sus sunt importante, totodată, pentru că fixează termenul *ad quem* de realizare a miscelaneului, respectiv anul 1700. Data la care a fost realizat cu precizie codicele l-a nedumerit și pe un lector din veacul al XIX-lea, care-și consemnează reacția pe coperta interioară: „Nu știu când s-au scris cu adevărat. Deși la sfârșit să zice că sub Antioh-V<oie>v<od>, însă atunci poate că s-au legat numai. 1843. Neofit Scriban protosinghel”.

3. DATARE

Amplul tom este format din mai multe sorturi de hârtie, pe care se găsesc următoarele tipuri și subtipuri de filigrane:

- a. marcă puternic deformată = f. 2^r–35^v (fig. 24)
- b. torță cu literele HSE = f. 37^r–109^v (fig. 25)
- c. inorog încadrat în scut cu litere:
 - c.1. fără cruce = f. 110^v–141^r (fig. 26)
 - c.2. cu cruce = f. 142^r–161^v (fig. 27)
- d. *Allmodpappier*:
 - d.1. subtip 1 = f. 162^r–185^v (fig. 28)
 - d.2. subtip 2 = f. 186^r–255^v (fig. 29)
- e. corn + contramarcă ligatură (4AD) = f. 256^r–395^v (fig. 30, 31)

Pe primul sort (f. 2^r–35^v) este vizibil un filigran cu un contur puternic deformat, realizat pe o sită de hârtie care are o distanță de 25–26 de mm între călușuri (fig. 24). Nu am putut identifica marca, însă, după detaliile păstrate, am putea crede că reprezintă o versiune a celei pe care o vom descrie mai jos.

Filigranul torță cu literele HSE poate fi găsit între filele 37 *recto* și 109 *verso* (fig. 25). El prezintă o distanță de 21 de mm între călușuri. Această marcă de hârtie

²³ M. Mîrza, M.-B. Atanasiu, „Pomelnicul Bisericanilor scris la Mănăstirea Putna”, în *Analele Putnei*, vol. II, 2009, p. 205, 206. Mitrofan și Iorest îi urmează în egumenie ieromonahului Partenie, ce se stinge din viață în jurul anului 1646 (N. Iorga, „Pomelnicul românesc al Mănăstirii Bisericani”, în *Studii și documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVI, 1909, p. 240).

a fost produsă în Graz-Leuzendorf (Austria), cea mai apropiată figură pe care am reușit să o identificăm datând de la 1664²⁴. Totuși, versiunea de față este, pe alocuri, mai deformată.

În ceea ce privește filigranul inorog încadrat în scut cu litere, putem constata că acesta este compus din două părți: cercul central, în care se află figura animalieră, în fața căreia se află fie o cruce sau o floare (aici deformată), și banda care încadrează marginea scutului. Cea din urmă conține, în cazul primului subtip, o serie de litere ilizibile (fig. 26), la care, uneori, se adaugă o cruce (subtip II; fig. 27). Marca a fost produsă în Arnsdorf (districtul Bautzen), literele din care este compusă denumirea teritoriului regăsindu-se, de fapt, pe banda care încadrează figura animalului mitologic²⁵. Cea mai veche versiune a filigranului datează din 1627²⁶, fiind utilizată și în anii 1638, 1640, 1642, 1648, 1649, 1656, 1675 și 1678²⁷. Cele două subtipuri întâlnite pe f. 110^v–141^r (fig. 26), respectiv f. 142^r–161^v (fig. 27) ale ms. rom. MOC I 529 au fost confecționate pe o sită de hârtie a cărei distanță dintre călușuri este de 21 de mm. Primul subtip, care nu prezintă crucea de pe marginea scutului, se apropie de fig. 3746, căreia îi corespunde anul 1656, fără a exista o identitate perfectă. Al doilea subtip, cu cruce, se apropie mult de fig. 3747, din anul 1675. Cu toate acestea, ambele versiuni sunt mai deformate decât figurile din albumul lui E. Laucevičius.

Marca de hârtie *Allmodpappier* înfățișează două siluete, una feminină și alta masculină, față în față, despărțite de obicei, de o floare sau un arbust, sub care se pot citi variații ale numelui *All(e)mod(e)pappier*. Multiplele subtipuri ale acestui filigran se datorează detaliilor fluctuante, de la obiectele ținute în mână de cele două personaje (evantaie, flori, săbii, pahare), până la detaliile vestimentare, poziția corpului și elementul care îi desparte pe cei doi²⁸. Marca a fost produsă în Nuremberg, pornind de la un prototip din 1618, și este puternic utilizată în a doua jumătate a veacului al XVII-lea²⁹. Subtipurile decalchiate de noi prezintă o distanță de 24 de mm între călușuri. Acestea sunt deosebite, întrucât, nu conțin secvența *Allmodpappier* sub cele două personaje, ci literele CL, respectiv GE. În plus, cele două siluete sunt despărțite de un arbore care se înalță peste ei, coroana acestuia adăpostindu-i pe cei doi. Figura feminină pare să țină în mână o făclie sau un evantai deformat, în timp ce personajul masculin este ușor înclinat, cu o mână ridicată, iar

²⁴ G. Eineder, *The ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian Empire and their watermarks*, Hilversum, 1960, fig. 925, p. XXXI.

²⁵ *Ibidem*, p. 23.

²⁶ E. Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII*, vol. 2, Vilnius, 1967, fig. 3744; *ibidem*, vol. 1, Vilnius, 1967, p. 226.

²⁷ *Ibidem*, vol. 2, fig. 3745–3748; vol. 1, p. 226; G. Eineder, *op. cit.*, p. 24.

²⁸ Vezi, de pildă G. Eineder, *op. cit.*, fig. 452–461.

²⁹ *Ibidem*, p. 81–82. Vezi și subtipul decalchiat de Emanuela și Andrei Timotin în *Scrieri eshatologice postbizantine. Vedenia Sofianei, Viața lui Anastasie, Vedenia lui chir Daniil*, București, 2002, fig. 2. Vezi, de asemenea, și versiunea decalchiată de Cristina-Ioana Dima în „Trei fragmente veterotestamentare mai puțin studiate de la sfârșitul veacului al XVII-lea”, în V. Barbu, Al. Mareș (coord.), *Florea darurilor. In memoriam Ion Gheție*, București, 2006, p. 288, fig. 1.

cealaltă pare să strângă o pălărie aplecată spre pământ. Am reușit să identificăm primul subtip (fig. 28) cu o figură careia îi sunt desemnați anii 1680 și 1683, în timp ce al doilea subtip (fig. 29) se apropie de o reprezentare folosită în anii 1676 și 1678³⁰. Din păcate, și în această situație, versiunile noastre sunt mai deformate și greu vizibile. În consecință, nu este exclus ca subtipul I să fie o formă uzată a subtipului II, literele C și L reprezentând vestigiile lui G și E.

Cornul este o marcă italiană, cu o varietate foarte mare de subtipuri, atestată de la începutul veacului al XIV-lea, iar sub formă arcuită, legată la capete de o sfoară, din deceniul al patrulea al aceluiași secol³¹. Filigranul de pe filele codicelui românesc de la Craiova conține o serie de detalii distinctive: sfoara înnodată este plasată în spate și nu atinge coada cornului, iar nodul central este simetric cu o buclă mică, realizată în interiorul instrumentului (fig. 30). Urmele sale sunt vizibile pe o hârtie cu o distanță de 21 de mm între călușuri. Pe o sită de hârtie asemănătoare a fost realizat și filigranul care ilustrează o ligatură între cifra 4 și literele D și A (fig. 31), cel mai probabil contramarca subtipului de corn. Deși ambele mărci sunt perfect vizibile și nu prezintă deformări, nu am putut să le identificăm în niciunul din albumele avute la dispoziție. Cu toate acestea, cercetând cu atenție manuscrisele slavo-române din a doua parte a secolului al XVII-lea, păstrate la BAR, am reușit să dăm peste aceste două filigrane pe filele 330^v, respectiv 329^v ale ms. rom. BAR 497, întocmit la 1677 (fig. 32 și 33). Realizate tot pe o sită de 21 de mm între călușuri, mărcile diferă puțin sub raportul dimensiunii: cornul din ms. rom. I 529 este mai mare, în timp ce ligatura prezintă un contur mai mic.

Dat fiind că nu am descoperit nicio figură care să se suprapună perfect cu decalcurile realizate de noi, demersul de datare se va fonda pe asemănările dintre versiunile din albume și subtipurile întâlnite pe hârtia codicelui românesc. Luând în calcul aceste similitudini, precum și gradul înalt de deformare al celor din urmă, manuscrisul românesc de la Muzeul Olteniei a fost realizat, cu siguranță, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Starea celor două filigrane de pe hârtia ms. rom. BAR 497 ne permite să avansăm ipoteza că producția codicelui s-a desfășurat, probabil, între deceniile al optulea și al nouălea al aceluiași veac. Ipoteza noastră de lucru trebuie acceptată, cu precauție, până la momentul confruntării decalcurilor cu filigrane perfect asemănătoare.

Acest interval scoate la lumină un detaliu interesant. Scribul, părintele Teofil, care fie făcea parte din cinul de la Bisericiani, fie venise aici de la Neamț, a realizat tomul de față în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea. La scurt timp se stinge din viață, iar manuscrisul său ajunge la Mănăstirea Neamț, unde, din porunca egumenului Ioan, este legat. Descrierea codicologică și datarea prin examen filigranologic mărturisesc, așadar, o posibilă legătură existentă între cele două centre culturale, aflate în județul Neamț, la o distanță de aproximativ 60 de kilometri unul de celălalt.

³⁰ E. Laucevičius, *op. cit.*, vol. 2, fig. 63, 65; *ibidem*, vol. 1, p. 175.

³¹ C. M. Briquet, *Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leurs apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, vol. 2, Geneva, 1907, fig. 7633, 7642, p. 418–420.

4. LOCALIZARE

Localizarea prin examenul lingvistic ne confirmă faptul că scribul provine dintr-o zonă nordică:

1. *ă* neaccentuat conservat: *blăstăm* (f. 5^r)
2. *e* neaccentuat conservat: *numele* (f. 4^{r-v}, 5^r, 7^r, 9^v, 36^r), *coarnele* (36^r), *fecioria* (89^v)
3. *e* neaccentuat > *i*: *dizdidemeneață* (3^r), *ficioarei* (89^v), *dirept* (89^v)
4. *-e* conservat: *cine* (f. 3^r, 4^r, 6^v), *tine* (7^v, 10^v, 89^v); cf. *di* (10^v)
5. *e(i)* conservat: *direpților* (f. 2^{r-v}), *direptatea* (3^r), *dirept* (89^v)
6. *î* conservat: *pâne* (f. 6^v), *câni* (10^v)
7. *u* > *î*: *frâmseața* (f. 7^r)
8. *iu* conservat: *iușureadză* (f. 7^v)
9. *f* > *h*: *vor hi* (f. 9^v), *her* (f. 2^r)
10. labiale dure: *iubăsc* (f. 3^v), *iubăscu-te* (7^v), *spulbăra-voiu* (9^r), *nu te iubăsc* (10^r)
11. *v* conservat: *svatul* (f. 2^r, 84^r)
12. *s*, *dz*, *z*, *ț* duri: *Dumnezău* (f. 2^r), *dumnezăiască* (89^r), *nesămănat* (89^r); cf. *înțeleage* (f. 3^r), *să înțeleagă* (5^r)
13. *ș*, *j* moi: *nu șeade* (f. 2^r); *înșelători* (3^r), *înșelăciune* (5^v), *șeada* (36^r), *covârșeaște* (89^r) *grije* (5^v, 9^v); cf. *să se sfârșască* (f. 4^r), *nu înșală* (6^v)
14. *dz* conservat: *pierzătorilor*, *dzua* (f. 2^r), *audzi*, *să cadză*, *îndirepteadză* (f. 3^r), *dzile* (4^r), *vedzi* (5^r), *lumineadză* (6^r), *Dumnezăului* (10^r, 36^r), *dizse* (89^r)
15. *dz* > *ğ*: *gice-va* (f. 5^v)
16. *ğ* conservat: *giugul* (f. 2^r), *giudecați* (2^v), *giudecă* (3^r), *giudețul* (4^v), *agiunge* (8^v), *voi giudeca*, *giudeț* (36^r)
17. *r* moale – *r* dur: (re/re – ră/râ; sufix –ariu, cer/ ceriu) : *prăvăsc* (f. 5^v); *ceriu* (6^v, 8^r, 36^v)
18. *r* apical-vibrant: *rrea* (f. 176^r/ 23)
19. *h* > *f* (-v): *pravul* (9^r)
20. Pluralul *mânule* (f. 4^r, 5^r, 7^v, 8^v, 10^v, 36^r)
21. Forma substantivală *păharul* (f. 7^r)
22. Forma adverbială *acmu* (f. 2^v)

Studiul particularităților fonetice și morfologice ne permite să observăm preponderența trăsăturilor lingvistice de tip nordic (3, 6, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20)³², aria putându-se restrânge la spațiul moldovenesc (6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22)³³. Stratul de limbă cu particularități moldovenești este susținut la nivel lexical prin termeni precum *tina* (f. 9^r), *stidînță* (f. 5^v) = s.f. „sfială”, *pomazanicului*

³² I. Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975, p. 372.

³³ *Ibidem*, p. 343–351.

(f. 9^v) = s.m. „persoană care a fost investit prin ungere”, *ponăsluire* (f. 10^v) = s.f. „pâră, reclamație”, *leșuiaște* (f. 10^v) = „a pândi”³⁴.

4.1. Scriptoriul și practicile liturgice de la Bisericiani

Am văzut că *Imnul Acatist* cuprins în manuscrisul nostru a fost, cel mai probabil, copiat de către părintele Teofil, în jurul anilor 1670–1680. Pe baza argumentelor de natură textuală, lingvistică și grafologică, precum și prezența acestui părinte în câteva pomelnice am lansat ipoteza că miscelaneul a fost întocmit la Mănăstirea Bisericiani. Se cuvine aici să prezentăm activitatea acestui centru cultural din Moldova, punând accentul pe un aspect ignorat până acum: producția de codice slave și românești în contextul practicilor de lectură *intra muros*. În acest fel, transcrierea acatistului în slavonă și în română, în interiorul acestei obști, va căpăta o imagine mai clară.

Ctitorită în prima parte a secolului al XVI-lea (c. 1517–1527) de către Ștefăniță Voievod, pe locul Schitului Sfântului Iosif, cu hramul Bunei Vestiri, Mănăstirea Bisericiani cunoaște diferite etape de decadentă și revitalizare de-a lungul secolului al XVI-lea³⁵. Ea devine un important centru cultural în următorul veac, cunoscut deja prin modelul spiritual al pustnicilor din schit, menționați în *Cronica* lui Nicolae Costin³⁶, și mai ales prin figura starețului Iosif care ajunge să fie amintit în *Viețile Svinților* ale mitropolitului Dosoftei³⁷. De altfel, *Psaltirea slavo-română* (CRV 70), *Molitvănicul de-nțăles* (CRV 72) și *Prologariul* (CRV 73) înaltului ierarh moldovean vor fi tipărite între anii 1680–1686 la Iași de către ieromonahul Mitrofan de la Bisericiani, egumen al mănăstirii³⁸. Numele ieromonahului din cinul Bisericanilor, „meșterul tiparelor” și viitor episcop de Buzău (1691–1702), este strâns legat de înființarea tipografiei grecești de la

³⁴ *Ibidem*, p. 187. Vezi M. Costinescu, M. Georgescu, F. Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi. (1640–1780) Termeni regionali*, București, 1987, p. 209, 230, 168. *Dicționarul limbii române* (DLR), București, vol. 7, 10, 8, s. v. stidînță, pomăzanic. Ultimele două exemple pot fi găsite și în zona Banat-Transilvania de Vest.

³⁵ Dinu C. Giurescu, „Bisericianii – ctitorie a epocii lui Ștefan cel Mare?”, în *Studii și cercetări de istoria artei*, nr. 1, 1961, p. 222–228; Melchisedec Ștefănescu, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 monastiri și biserici antice din Moldova*, București, 1885, p. 76–77, 80; N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. VII, București, 1904, p. 197.

³⁶ Vezi episodul în care Petru Rareș este îndrumat de sihastrul duhovnic de la Bisericiani spre calea ce duce către Țara Ungurească, la 1538 (Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, ed. Const. A. Stoide, I. Lăzărescu, Iași, 1976, p. 162–163). În cronică intitulată *Arătare pentru Mănăstirea Bisericiani*, sihastrul duhovnic este identificat cu Iosif de la Bisericiani, căruia domnitorul îi promite că „va mai zidi și va mai întări biserica” dacă va mai ajunge la tronul Moldovei (N. Iorga, *Pomelnicul...*, p. 235). Pentru o analiză comparativă minuțioasă a diferitelor cronici care tratează expediția lui Petru Rareș, care capătă o aureolă legendară, vezi E. Turdeanu, „Le Sbornik dit «de Bisericiani»: fausse identité d'un manuscrit remarquable”, în *Revue des études slaves*, nr. 1–4, 1965, p. 33, n. 2.

³⁷ Dosoftei, *Viața și petreacerea svinților*, 9 iunie (CRV 73, p. 152).

³⁸ Tipărirea a avut loc cu ajutorul ucenicilor săi, Ursu, Nicolae și Andrei (I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche 1508–1830*, vol. I, București, 1903, p. 226–230, 237–246. N. Iorga, *Istoria Bisericii...*, vol. I, p. 394; Ștefan Olteanu, „Meșteșugurile din Moldova în secolul al XVII-lea”, în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. III, 1959, p. 184–185).

Mănăstirea Cetățuia, realizată cu sprijinul patriarhului Dositei al Ierusalimului, cunoscut, la rândul său, al mitropolitului Dosoftei³⁹ (vezi *infra*).

Între veacurile al XVI-lea și al XVII-lea, scriptoriul mănăstirii a fost responsabil de producția unui amplu volum de cărți, preponderent liturgice, în limba slavă⁴⁰: *Mineie*⁴¹, *Trebnicul*⁴², *Slujebnicul*⁴³, *Octoiul*⁴⁴, *Tetraevangheliarul*⁴⁵, *Liturgierul*⁴⁶,

³⁹ N. Iorga, *Istoria...*, vol. II, București, 1930, p. 92; N. Turcu, „Viața și activitatea cultural-tipografică a Episcopului Mitrofan al Buzăului”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1965, nr. 3–4, p. 280–296; G. Cocora, *Tipar și cărturari*, București, 1977, p. 143–179; D. Mihăescu, „Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primei Biblii românești, Mitrofan, episcopul de Huși”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, 1979, nr. 3–6, p. 314–334; C. Dima-Drăgan, „Un mare tipograf român din secolul al XVII-lea, Episcopul Mitrofan”, în *Mitropolia Banatului*, 1982, nr. 7–9, p. 457–467.

⁴⁰ Aici s-a considerat a fi copiată cea mai veche *Pravilă* slavă, realizată în spațiul românesc, care ar fi datat de la 1512. Transcrisă parțial la Neamț, ea a fost sustrasă de aici de către A. I. Iațimirski și dusă în Rusia la finalul secolului al XIX-lea (Șt. Gr. Berechet, *Istoria vechiului drept românesc*, vol. I, Iași, 1933, p. 149; Ion Peretz, *Istoria dreptului român*, vol. II, București, 1928, p. 223–237). Emil Turdeanu a demonstrat că însemnarea lui Iațimirski reprezintă un fals, *Pravila*, realizată cel mai probabil la Suceava, sub influența lui Grigorie Roșca, datând de la mijlocul veacului al XVI-lea (E. Turdeanu, *Le Sbornik...*, p. 42–45). La aceeași concluzie au ajuns și editorii ms. sl. BAR 636, versiune geamănă a așa-zisului *sbornic de la Bisericiani* (facsimilat sub cota ms. sl. BAR 685) (M. P. Tsibranska-Kostova, I. A. Biliarsky, *Panoply in Defense of Orthodoxy. The Case of Moldavian Manuscript BAR Ms. Slav. 636, 16th Century*, Lodz, 2021, p. 31–34). În jurul anului 2018, Z. Mihail a solicitat Bibliotecii Academiei de Științe din Sankt-Petersburg un facsimil după însemnarea tipărită de Iațimirski, încercare soldată fără succes (P. P. Panaitescu, Z. Mihail, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, București, 2003, p. 117).

⁴¹ Vezi ms. sl. Biblioteca de Stat a Rusiei, fond 178, nr. 3744 (1523); nr. 3745 (1523–1526); nr. 3738 (1526); 3739 (1526); 3740 (1526); nr. 3742 (1526); nr. 3743 (1526); nr. 3746 (1526); nr. 3747 (1526); nr. 3748 (1526); 3749 (1526); nr. 3741 (1527) în V. Pelin, *Manuscrise românești din secolele XIII–XIX în colecții străine (Rusia, Ucraina, Bielorusia). Catalog*, Chișinău, 2021, p. 89–99. Emil Turdeanu consideră că acestea sunt rezultatul conlucrării dintre copiiști mireni și clerici, prilejuate de ridicarea mănăstirii, fără a se pronunța clar asupra centrului în care au fost produse (E. Turdeanu, *Le Sbornik...*, p. 35).

⁴² Aici a fost întocmit, probabil, ms. sl. BAR 237 (1527), care la f. 354^v conține o însemnare a bătrânului părinte Andonie de la Bisericiani, conform căreia acolo au fost legate 211 cărți. Datarea acestora în secolul al XVI-lea, de către P. P. Panaitescu, a fost contestată de E. Turdeanu, care demonstrează că Andonie a fost egumen în jurul anului 1635 (E. Turdeanu, *Le Sbornik...*, p. 37).

⁴³ Vezi ms. sl. BAR 230 (1651) (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*, vol. I, București, 1959, p. 324–325).

⁴⁴ Vezi ms. sl. Biblioteca de Stat a Moscovei nr. 15, fond 98, care conține un *Octoih* copiat la 1525 de către Anastasie monahul, fiind înnoit și înfrumusețat de ieromonahul Gheorghe de la Mănăstirea Bisericiani, centru în care codicele este citit de mai mulți grămăticși și copii (D. Mioc, „Materiale românești din arhive străine”, în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. VI, 1973, p. 335–336).

⁴⁵ Vezi ms. sl. Biblioteca de Stat a Rusiei, fond 209, nr. 7 (1562); ms. sl. Muzeul Istoric de Stat al Rusiei, fond 23905, nr. 307 (sec. XVI) (V. Pelin, *Manuscrise...*, p. 122–123, 153–154). Aici a fost, cel mai probabil, transcris și ms. sl. BAR 200 (sf. sec. XVI–XVII) (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele...*, vol. I, p. 293–295). La Bisericiani a fost descoperit msl. sl. BAR 504 (sec. XVI) (P. P. Panaitescu, Z. Mihail, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, București, 2003, p. 340–342).

⁴⁶ Vezi *Liturgierul* dăruit de ieromonahul Gheorghe de la Mănăstirea Bisericiani către obște: ms. sl. Muzeul Istoric de Stat al Rusiei, fond 23905, nr. 323 (1631) (*ibidem*, p. 211–212). E posibil ca aici să fi fost realizat și ms. sl. BAR 229 (1658), danic către mănăstire (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele...*, p. 329–330).

*Psaltirea adăugită*⁴⁷, *Apostolul*⁴⁸ și *Patericul*⁴⁹. Observațiile noastre recente ne-au permis să plasăm punctul de dezvoltare a traducerii/ difuzării de texte românești în acest centru în decursul primei părți a secolului al XVII-lea, respectiv intervalele 1633–1651 și *ante* 1650, de când datează ms. rom. BAR 540 și 170, deja amintite aici. Demn de menționat este că miscelanele realizate în sobor nu au avut un circuit închis. Pe de-o parte, încă din secolul al XVI-lea, în ciuda unor perioade de declin, scriptoriul mănăstirii a produs codice slave (vezi *supra*) și a primit dani⁵⁰. Conform unei însemnări din veacul al XVII-lea, în mănăstire s-au „înnoit și legat 211 cărți”⁵¹. Pe de altă parte, începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cărțile de aici ieșeau din mănăstire, fiind fie vândute sau oferite preoților⁵², fie trimise unor școli⁵³. Fenomenul este firesc, dat fiind că monahii din cin întrețineau legături și cu alte centre moldovenești precum Mănăstirea Voroneț⁵⁴ sau Moldovița⁵⁵.

În plus, știm că etapa de efervescentă culturală a Bisericanilor începe odată cu egumenia ieromonahului Pahomie (c. 1620–1640), continuată de Mitrofan⁵⁶. Tot din această perioadă datează cele mai vechi verisiumi românești ale *Imnului Acatist*, parte din *Psaltirea adăugită*⁵⁷, respectiv ms. rom. BAR 540 și 170, întocmite de Arsenie și Călin de la Bisericanii⁵⁸. Astfel, ampla mișcare de traducere, pe care Mariana Costinescu o

⁴⁷ Vezi ms. sl. Muzeul Istoric de Stat al Rusiei, fond 23 905, nr. 1 (1591–1604) (*ibidem*, p. 135); ms. sl. BAR 223 (1628) (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele...*, vol. I, p. 324–325); ms. sl. Biblioteca de Stat a Rusiei, fond 98, nr. 228 (1628–1629) (Alexandru Pascal, „Surse noi, descoperite recent, privind viața și activitatea Mitropolitului Anastasie Crimca”, în *Dragomirna. Citori și restauratori*, 2015, p. 147–152). Aici a fost realizat, cel mai probabil, și ms. sl. BAR 222 (1612) (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele...*, vol. I, p. 322–323).

⁴⁸ Vezi ms. sl. Muzeul Istoric de Stat al Rusiei, fond 23 905, nr. 310 (1631) (*ibidem*, p. 210–211).

⁴⁹ În veacul al XVI-lea, monahii de la Bisericanii transcriu *Patericul egiptean*, pe care îl leagă alături de *Cuvintele* lui Avva Dorotei (1475), realizate din porunca lui Ștefan cel Mare pentru Mănăstirea Zografu (V. Pelin, *Manuscrise...*, p. 327–328).

⁵⁰ Actul de fondare al mănăstirii (24 aprilie 1520), prin care se sublinia „multa bogăție” trimisă pentru producția de „multe cărți” (M. Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Ștefăniță Voevod (1517–1527)*, Iași, 1943, p. 186–190; P. P. Panaitescu, *Contribuții la isotria culturii românești*, București, 1971, p. 56) reprezintă un fals întocmit în veacul al XVIII-lea (Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 223; E. Turdeanu, *Le Sbornik...*, p. 30–31).

⁵¹ Vezi nota 42, referitoare la însemnarea de pe ms. sl. BAR 237, f. 354^v.

⁵² Vezi însemnarea de la 1682 reproducă de M. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 78. Manuscrisul conține și o copie a *Cronicii lui Macarie* (vezi descrierea sa în I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie* [Extras din *Analele Academiei Române*, seria II, tom XXXI], București, 1909, p. 82–83).

⁵³ Este vorba de *Apostolul* care este trimis la școala Episcopiei de Roman (ms. rom. BAR 69, f. 591^r).

⁵⁴ La 1718, monahul Gavril de la Bisericanii se așază „la Mănăstirea Voroneț puțină vreme” (ms. sl. BAR 630, f. 476^v) (P. P. Panaitescu, Z. Mihail, *Catalogul...*, vol. III, p. 36).

⁵⁵ La 1714, ieromonahii Antim și Gheorghe de la Bisericanii se află la Mănăstirea Moldovița, cel din urmă fiind chiar ecleziazarul acestui lăcaș (ms. sl. BAR 685, f. 164^r) (P. P. Panaitescu, Z. Mihail, *Catalogul...*, vol. III, p. 117–118).

⁵⁶ N. Iorga, *Pomelnicul...*, p. 237, 240.

⁵⁷ Utilizăm această sintagmă pentru a descrie miscelanele care cuprind *Psaltirea*, *Cântările scriptuare*, *Paraclisul* și *Acatistul Maicii Domnului*.

⁵⁸ Filigranele de pe hârtia ms. rom. 540 lasă deschisă posibilitatea ca acesta să fi fost produs chair în deceniul al treilea al secolului al XVII-lea (D. Mutalâp, *Când...*, p. 515).

observă desfășurându-se în spațiul moldovenesc la mijlocul veacului al XVII-lea își coboară pragul cu două decenii și se leagă, în ceea ce privește *Acatistul Precistei* inclus în *Psaltirea adăugită*, de activitatea scriptoriului de la Mănăstirea Bisericani.

Ascensiunea producției se explică și prin faptul că în această perioadă daniile către lăcaș cresc, dintre care, menționăm clădirea zidului exterior, a clisarniței, pridvorului și trapezei între 1626–1632 prin sprijinul lui Dumitru Buhuș, înrudit cu Safta Buhuș, soția Stolnicului Constantin Cantacuzino⁵⁹. În apropierea mănăstirii se află și mormântul vistiernicului Toderașco, rudă cu Șerban Cantacuzino, prin porunca căruia osemintele sale fuseseră aduse la Bisericani. Episodul, relatat de Ion Neculce, ne permite să înțelegem legătura strânsă pe care mănăstirea o avea cu familia Cantacuzino, „fiindu ei ctitori, acești boieri Cantacozineștii, la acea sfântă mănăstire”⁶⁰. Sprijinul de care se bucura Mănăstirea Bisericani din partea Cantacuzinilor s-a desfășurat, așadar, de-a lungul veacului al XVII-lea. La 1699 Stolnicul Constantin a redactat *manu propria* însemnarea de donație a *Mineielor* către Bisericani, cărți tipărite sub Mitrofan al Buzăului, fostul stareț al mănăstirii⁶¹.

Lărgind contextul, răstimpul de dezvoltare culturală a mănăstirii se suprapune cu epoca mitropolitului Varlaam al Moldovei (1632–1653), în care cărți de cult erau traduse în română, deoarece, pe lângă lipsa tălmăcirilor în limba vernaculară, înțelegerea și deprinderea limbilor străine ajunsese să fie abandonată: „cu mult mai vârtos limba noastră românească, ce n-are carte pre limba sa, cu nevoie iaste a înțelege cartea alții limbi. Și pentru lipsa dascalilor ș-a învățături. Cât au fost învățând mai de multă vreme, acmu nice atâta nime nu învăță”⁶².

Aceeași idee o găsim exprimată de mitropolitul Dosoftei⁶³ în prefața *Liturghierului* de la 1679 (CRV I 69): „să-nțăliagă toți carii nu-nțăleg sârbeaște sau elineaște” (f. 2^v) și, mai ales, în cea a *Psaltirii slavo-române* (1680): „închisul înțălesului, carea o

⁵⁹ N. Iorga, *Pomelnicul...*, p. 237–239; G. Cocora, *op. cit.*, p. 147.

⁶⁰ Episodul este consemnat de Ion Neculce: „Așijdere și Toderașco vistiernicul, după ce s-au pârât cu Dumitrașco-vodă acolo la Udriiu, s-au războlit și au murit. Și fiindu Șerban-vodă cu dânsul văr primare, au trimis cu mare cheltuială de i-au luat oasăle de la Udriiu. Și le-au adus pin Țara Muntenească și le-au adus în Moldova, de le-au îngropat ficiorii lui în mănăstire în Bisericani, fiindu ei ctitori, acești boieri Cantacozineștii, la acea sfântă mănăstire” (Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. de Iorgu Iordan, București, 1955, p. 172).

⁶¹ C. Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist roman Constantin Cantacuzino Stolnicul*, București, 1967, p. 43. Vezi însemnările de pe exemplarele de la BAR, în C.-I. Dima, *Vechi însemnări românești*, vol. I, București, 2021, p. 328–329, 357.

⁶² Vezi prefața „Cărții românești de învățatură” (1643) în Varlaam, *Opere*, vol. I, Chișinău, 1991, p. 22. Legătura dintre mitropolitul Varlaam și manuscrisele slavo-române interliniare, cu dublete de traducere, a fost afirmată, fără a fi susținută cu probe concrete (G. Ghibănescu, *Un manuscript (I)...*, p. 186. D. Moldovanu, „Finalitatea textelor slavo-române intercalate în Evul Mediu românesc”, în *Text și discurs religios*, vol. I, 2009, p. 110, 114).

⁶³ Vezi și scrisoarea trimisă la 15 august 1679 către patriarhul Ioachim al Moscovei, în care utilajul tipografic este cerut „să ne facem cărți, că le-am tradus în limba românească din cea grecească și slovenească, căci la noi a dispărut învățatura de carte și puțin sunt cei care înțeleg limba cărțurilor” (publicată prima oară de S. Dragomir, reproducă de noi din N. A. Ursu, N. Dascălu, *Mărturii documentare privitoare la viața și activitatea mitropolitului Dosoftei*, Iași, 2003, p. 58).

vedem în vremile noastre, că și acea puțână sârbie ce o învăța den-țalegea încă s-au părăsât în țară” (CRV I 70, f. II^r)⁶⁴.

Spuneam mai sus că tipăritura din urmă a fost publicată de Mitrofan de la Bisericiani, „meșter al tiparelor”, egumen și viitor episcop de Huși și de Buzău. Acesta a fost ales să corecteze și să publice cele trei cărți tălmăcite de Dosoftei, respectiv o psaltire cu text slav și românesc pe coloane paralele (1680) și două cărți cu conținut preponderent românesc, dar care păstrează, pe alocuri, și secvențe slave⁶⁵. Într-o epocă în care limba slavă cădea în desuetudine, Bisericianii trebuie să fi reprezentat un centru recunoscut pentru instruirea în slavonă, scriptoriul ocupându-se, în special, de producția de codice slavo-române. Aici monahii erau, cel mai probabil, pregătiți și în legătoria de cărți, precum și în diortosire. În ms. rom. 540, realizat în perioada de înflorire a scriptoriului sub starețul Pahomie, găsim un fragment din *Întrebări și răspunsuri*, text adesea copiat în școlile monahale⁶⁶. De asemenea, pe f. 215^v a ms. sl. BAR 222 (1612), ajuns la Bisericiani, se află copiate literele alfabetului latin, cu pronunțiile lor aproximative (fig. 34). Prestigiul de care s-a bucurat ieromonahul Mitrofan și legăturile sale cu personalitățile din epocă ne oferă, așadar, o mai bună perspectivă asupra Mănăstirii Bisericiani și se cuvine să ne oprim asupra persoanei călugărului cărturar.

Născut probabil în Bontești (j. Vâlcea)⁶⁷, Mitrofan și-a însușit cunoștințele și deprinderile tipografice „den tinereațile mele multe locuri umblându și cu multă osteneală câștigându-l”⁶⁸. În același timp, Bisericianii reprezintă spațiul în care s-a instruit și a activat, influența sa fiind simțită, cu siguranță, cât timp a fost starețul mănăstirii (*post* 1646)⁶⁹. Grație deprinderilor și instruirii acestuia, el trebuie să fi fost ales de Dosoftei să tipărească *Psaltirea slavo-română*, *Molitvenicul* și *Viețile svinților* (1680–1686).

Același ieromonah Mitrofan, din sobor⁷⁰, este ales să înființeze tipografia greacă de la Cetățuia sub patronajul patriarhului Dositei al Ierusalimului (1668–1707), care

⁶⁴ În predoslovia cărții din urmă, Dosoftei își justifică opțiunea pentru dispunerea textului slavon în juxtă cu tălmăcirea sa românească, pentru a asigura rugăciunea atât „în limbi”, cât și „în tâlc” (vezi interpretarea în D. H. Mazilu, *Introducere în opera lui Dosoftei*, București, 1997, p. 62–69).

⁶⁵ În *Molitvânicul den-țales* (CRV 72) unele titluri sunt în slavonă, la final existând și câteva fragmente slavo-române, din diferite peasne și canoane, care sunt explicate (tâlcuite) în limba română (f. 114^r–115^v).

⁶⁶ Vezi fragmentul reprodus în E. Timotin, D. Mutalâp, *op. cit.*, p. 94. Vezi N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II, București, 1974, p. 37.

⁶⁷ Ipoteza a fost lansată de G. Cocora pe temeiul inițiativei personale a lui Mitrofan de a aduna danii pentru a ridica Schitul Bontești (j. Vrancea) între anii 1694–1699 (G. Cocora, *op. cit.*, p. 146–147).

⁶⁸ Vezi prefața *Octoiului* de la Buzău (1700) în I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, vol. I, p. 400. Doru Bădără opinează că Mitrofan ar fi călătorit în Polonia (D. Bădără, „Tipografi în Moldova și Țara Românească la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea”, în D. Bădără, *Din istoria cărții și a tiparului românesc. Studii și materiale*, ed. de N. Ravici-Tătăranu, Brăila, 2019, p. 84–85).

⁶⁹ N. Iorga, *Pomelnicul...*, p. 240.

⁷⁰ Avem de a face cu același Mitrofan de la Bisericiani, întrucât ieromonahului Andrei, parte a echipei sale tipografice, a fost prezent atât la Iași, unde sunt publicate cele trei cărți ale mitropolitului Dosoftei (1680–1686), cât și la București, unde Mitrofan publică *Biblia* (1688) (I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, vol. I, p. 240–246, 281–291).

îl menționează într-un pasaj din *Istoria patriarhilor Ierusalimului*⁷¹. De la Mitrofan a învățat Antim Ivireanul meșteșugul tiparului în perioada în care se afla la Cetățuia, unde ajunge și stareț⁷². Ieromonahul de la Bisericieni devine o figură prodigioasă, ajungând episcop al Hușilor (1683–1686) și, ulterior, episcop de Buzău (1691–1702).

Opera sa tipografică, ce implica traducere și, mai ales, diortosire, adună la un loc 31 de volume, printre care se numără și *Biblia de la București* (1688), *Mărgăritarele* (1691) și *Mineiele* de la Buzău (1698)⁷³. Acestea reprezintă texte liturgice, realizate, preponderent, în slavă și în română, precum și scrieri patristice și de teologie polemică, tipărite în limba română și în limba greacă⁷⁴.

Mitrofan rămâne un cărturar itinerant, traducător și diortositor din slavonă și din greacă, cunosător al limbii latine⁷⁵, care se înscrie într-o veritabilă rețea formată din elita politică și bisericească a epocii sale: în timp ce activa la Bisericieni colaborează cu mitropolitul Dosoftei, este ales de patriarhul Dositei al Ierusalimului, cunoscut al lui Dosoftei⁷⁶, în fruntea tipografiei grecești de la Cetățuia, îl instruieste pe Antim Ivireanul, întreține legături cu familia Cantacuzino, colaborează cu frații Greceanu și îl cunoaște îndeaproape pe Teodor Corbea. Profilul său intelectual și legăturile sale din epocă ne permit să credem că *habitus*-ul său se datorează, parțial, activității culturale de la Mănăstirea Bisericieni, pe care o mobilizează și întregeste, astfel încât ajunge să fie recunoscută printre contemporani precum mitropolitul Dosoftei.

Revenind la producția de manuscrise din interiorul mănăstirii, distincția dintre codicele produse și primite în acest mediu monastic este dificil de realizat, întrucât aici exista obiceiul ca cei apropiați de mănăstire să doneze cărți pe care le comandau să fie realizate chiar în interiorul obștii. Uneori, călugării își închinau mănăstirii propriile codice, realizate în scriptoriu, pentru a fi pomeniți⁷⁷. Pentru a înțelege, totuși, producția de cărți a acestui important centru cultural, considerăm că trebuie să ne raportăm la practicile liturgice *intra muros*.

⁷¹ „Iar în anul 1680 fiind la Iași și văzând pe moldoveni că au tipografie, iar grecii nu, muream de necaz. Iar Dumnezeu, conducătorul și săvârșitorul celor bune, ne aduce pe un român ieromonah anume Mitrofan, și i-am dat șasezeci de lei și ne-a construit o tipografie nouă” (I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, vol. I, p. 257).

⁷² Vezi scrisoarea patriarhului Hrisant către Ianache Văcărescu de la 1709 (Sfântul Antim Ivireanul, *Scrisori*, ed. de M. Stanciu, G. Ștrempel, București, 2014, p. 54, 53).

⁷³ Vezi E. Mărza, F. Bogdan, *Repertoriul tipografilor, gravurilor, patronilor, editorilor cărților românești (1508–1830)*, Sibiu, 2013, p. 204–205.

⁷⁴ Vezi activitatea tipografiei grecești de la Cetățuia în Mitrofan Băltuță, „Tipografia greacă de la Mănăstirea Cetățuia”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 7–8, 1972, p. 577–588.

⁷⁵ Deschiderea sa spre a-și însuși această limbă este transmisă de faptul că îl plătește pe Teodor Corbea să realizeze dicționarul româno-latin (Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum Valachica interpretatione*, ed. de A.-M. Gherman, Cluj-Napoca, 2001, p. VII).

⁷⁶ P. P. Panaitescu, „Patriarhul Dositei al Ierusalimului și mitropolitul Dosoftei al Moldovei cu prilejul unei scrisori inedite”, în *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 1–3, 1946, p. 96–109.

⁷⁷ Vezi de exemplu cum Călin, scrib atașat de obște, copiază *Slujebnicul* pe spezele ieromonahului Gheorghe de la Bisericieni (ms. sl. BAR 230, f. 48^r). De asemenea, Isaia de la Bisericieni își închină *Psaltirea adăugită*, pe care a realizat-o la 1628 (ms. sl. BAR 223, f. 260^v). Vezi notele 41–53.

Știm că programul liturgic sau „pravila grea” pe care călugării de la Bisericiani o urmau datează din veacul al XVI-lea. Respectând un model ierusalimitean, preluat în tradiția slavă⁷⁸, pravila era pusă în practică în nopțile dinspre sâmbătă spre duminică și miercuri spre joi, constând, concret, în cântarea catismelor din Psaltire, între care se interpuneau, printre altele, și „canonul Precistei și un cuvânt din cărțile sfinților părinți”⁷⁹. În stadiul actual al cercetării, suntem îndreptățiți să afirmăm că elementul slav ocupa o poziție importantă în slujirea cultului divin în interiorul Bisericanilor⁸⁰. Observația noastră se fondează pe numărul mare de codice slave, care conțin fie *Psaltirea adăugită*, *Apostolul* sau alte cărți de cult (vezi *supra* n. 41–53), produse sau cumpărate⁸¹ pentru această obște între secolele al XVI-lea și al XVII-lea⁸². Majoritatea răspund unor nevoi practice, prevăzute clar de programul liturgic ilustrat mai sus. În acest context, traducerea unor psaltiri cu acatiste și paraclise, care datează din prima jumătate a veacului al XVII-lea, marchează, cel mai probabil, punctul de trecere de la slujirea strict în limba slavă, la integrarea limbii vernaculare în serviciul divin. Această tranziție se oglindește, așadar, în felul în care aceste manuscrise integrează sau, mai bine zis, păstrează pasaje slave în corpul de text românesc.

4.2. Mănăstirea Bisericiani și versiunile românești cu traduceri duble

Aminteam mai sus faptul că textele cuprinse în manuscrisul nostru sunt slavo-române și că în interiorul lor pot fi vizibile și dublete și triplete de traducere, indicate

⁷⁸ Ne este cunoscut că în cadrul slujbei de marți era cântat *Imnului Acatist*, juxtapus cu psalmii, conform unei manuscris recent descoperit, redactat în slava de răsărit, care datează din deceniul al patrulea al secolului al XV-lea, respectiv ms. sl. Vatican 8 (T. I. Afanasieva, „Об особой службе Акафиста Пресвятой Богородице в Ватиканской Псалтыри Vat. slav. 8”, în *Кирило-Методиевски студии*, nr. 31, 2021, p. 137–160; T. I. Afanasieva, T. V. Burilkina, „Ватиканская псалтырь Vat. slav. 8: палеографические, языковые и текстовые особенности рукописи”, în *Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература*, nr. 18 (1), 2021, p. 4–17).

⁷⁹ N. Iorga, *Pomelnicul...*, p. 242–243. Vezi și E. Timotin, D. Mutalâp, *op. cit.*, p. 102–103.

⁸⁰ N. Iorga, *Istoria...*, vol. II, p. 92.

⁸¹ Aici ajunge în secolul al XVI-lea *Cuvintele pustnicești ale Avvei Dorotei*, redactată de scribul Petru la 1475, din porunca lui Ștefan cel Mare, pentru Mănăstirea Zografu de la Athos (V. Pelin, *Manuscrise...*, p. 327–328). În jurul anului 1616, prin intermediul ieromonahului Partenie de la Bisericiani, este cumpărată o Psaltire slavă cu *Imnul Acatist* și *Paraclisul Precistei*, ce va fi oferită Bisericanilor alături de un tetraevangheliar, două liturghiere, o „tâlcuire a psaltirei cu Acatist și cu paraclisu” și o pravilă (M. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 83). La 1617, Arsenie cumpără o *Psaltire adăugită* de secol XV, pentru mănăstirea Bisericiani (Valentina Ocnicova-Pelin, *Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS. „Colecția bibliotecii Mănăstirii Noul-Neamț” (sec. XIV–XIX)*, Chișinău, 1989, p. 109–112). În obște ajunge și un *Tetraevangheliar* de la începutul veacului al XVII-lea: ms. sl. BAR 194 (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele...*, vol. I, p. 286–287). La 1658, ieromonahul Michea cumpără o versiune a *Rânduilei dumnezeieștii liturghii*, pe care o dăruiește aceleiași mănăstiri (M. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 80).

⁸² Vezi și *ibidem*, p. 76–89; Al. Lapedatu, „Manuscrisele de la Bisericiani și Râșca”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1905, nr. 10, p. 1142–1152; XXIX, 1905, nr. 6, p. 685–701; nr. 7, p. 770–787; nr. 8, p. 908–918.

fie prin utilizarea slovelor-cifre **Ѡ** și **Ѡ**, fie printr-un sistem de una, două sau trei linii curbe, secondate, uneori, de particula **ѠѠ**. Variantele de traducere multiplă, incluse în acest fel în corpul de text, precum și raportul variabil dintre părțile de text slave și românești reprezintă particularități specifice versiunilor *Psaltirii*, *Imnului Acatist*, *Paraclisului Maicii Domnului*, *Tetraevangheliarului* și *Apostolului* difuzate, în general, în spațiul moldovenesc, pe fondul unui puternic curent de traducere, considerat ca fiind desfășurat începând cu mijlocul veacului al XVII-lea⁸³. În particular, o serie din textele care comportă aceste trăsături au fost produse la Mănăstirea Bisericani (j. Neamț) (vezi *infra*).

În stadiul actual al cercetării cunoaștem 10 astfel de manuscrise (slavo-) române intercalate, care integrează dublete și triplete de traducere în corpul de text:

1. ms. rom. BAR 540 (c. 1630–1651)	}	<i>Psaltire</i> (<i>adăugită</i>)
2. ms. rom. BAR 170 (<i>ante</i> 1650)		
3. <i>Psaltirea de la Mehadia</i> (sec. XVII)		
4.1. <i>Psaltirea de la Bereasa</i> (1661–1665)		
5. ms. rom. BAR 296 (mijloc sec. XVII)	}	<i>Tetraevangheliar</i>
4.2. <i>Tetraevangheliarul de la Bereasa</i> (1661–1665)		
6.1. ms. rom. BAR 1154 (1702–1703)		
7. ms. rom. BAR 85 (1646)	}	<i>Apostol</i>
8. ms. rom. BAR 69 (1652)		
9. <i>Apostolul brașovean</i> (c. 1640)		
10. ms. rom. BAR 1252 (1670–1680)		
6.2. ms. rom. BAR 1154 (1702–1703)		

O bună parte din versiuni, adesea cele mai vechi, au fost realizate la Mănăstirea Bisericani (ms. rom. BAR 540, 170, 296, 69)⁸⁴ de călugării din obște și scribii atașați de acest mediu (ieromonahul Arsenie, Călin și ieromonahul Misail). Tot manuscrise care conțin scrieri slavo-române cu dublete de traducere se găsesc și în *Psaltirea de la Mehadia*, *Psaltirea* și *Tetraevangheliarul de la Bereasa*, precum și în *Apostolul* din ms. rom. BAR 85. *Apostolul* păstrat în ms. rom. BAR 1252, precum și *Apostolul brașovean* conțin, preponderent, text românesc, doar primul verset și, pe alocuri alte începuturi de frază, sunt redată în limba slavă, în timp ce *Tetraevangheliarul* și *Apostolul* din ms. rom. BAR 1154 conservă doar textul în limba română.

Psaltirea dintâi, realizată pe pergament, este o copie întocmită în Moldova, care conține câteva fragmente din psalmii 48, 49 și 50⁸⁵, fiind pierdută și cunoscută

⁸³ M. Combiescu, „Apostolul din colecția Gaster”, în I. Gheție *et al.*, *Studii de limbă literară și filologie*, vol. I, București, 1969, p. 187; idem, „Psaltirea de la Mehadia”, în *Limba română*, 1968, nr. 3, p. 268.

⁸⁴ Pentru argumentele grafologice conform cărora *Tetraevangheliarul de la Războieni* (ms. rom. BAR 296) a fost realizat de Arsenie de la Bisericani și de către Călin, vezi C.-I. Dima, *op. cit.*, p. 76–78.

⁸⁵ Vezi M. Combiescu, *Psaltirea...*, p. 259–263.

doar din facsimilele realizate de N. Iorga⁸⁶. *Psaltirea de la Bereasa* reprezintă un codice în-8°, incomplet, care cuprinde textul psalmilor și odele, precum și *Tetraevangheliarul*, copiate de Apostol Uricariul ot Tecuci, pe care Gh. Ghibănescu îl identifică cu scribul care activează în divanul domnesc, în timpul lui Dabija Vodă⁸⁷. Acesta a transcris codicele undeva între anii 1661–1665⁸⁸, manuscrisul fiind păstrat astăzi la Arhivele Naționale din Iași sub cota 1709⁸⁹. Ms. rom. BAR 85 conservă una dintre cele mai vechi versiuni ale *Apostolului* cu text slavo-român intercalat și dublete, respectiv triplete de traducere. Acesta a fost realizat la 1646 de către diacul Constantin din satul Vindăoani (j. Neamț)⁹⁰. Un *Apostol* asemănător se păstrează în ms. rom. BAR 1252, realizat de un singur scrib, necunoscut, între anii 1670–1680, datare obținută în urma examenului filigranologic întreprins de Liviu Onu⁹¹. Aici trebuie amintit și *Apostolul brașovean*, păstrat la Biblioteca Municipală Brașov, care conține un text preponderent românesc, cu traduceri multiple și fragmente izolate de text slavon, realizat fiind la mijlocul secolului al XVII-lea⁹². Cunoscut drept *Apostolul Gaster*, ms. rom. BAR 1154 a fost întocmit de grămaticul Teofil de la Rucăr între anii 1702–1703⁹³. Un aspect rămas neobservat până acum este că textul *Tetraevangheliarului* din același codice (f. 1^r–187^r) conține, de asemenea, dublete și triplete introduse prin slovele-cifre convenite.

Analiza noastră va porni de la premisa că toate aceste versiuni fac parte din aceeași mișcare de traducere desfășurată în secolul al XVII-lea în spațiul moldovenesc. În stadiul actual al cercetării, știm că ea s-a manifestat, sub forma celor mai timpurii versiuni, în scriptoriul de la Bisericiani. Din inventarul realizat mai sus, se înțelege că mișcarea de traducere a debutat în jurul deceniului al patrulea, deci în prima parte a veacului al XVII-lea. Ea coincide cu etapa de înflorire a activității în soborul Bisericanilor, precum și cu epoca mitropolitului Varlaam.

⁸⁶ N. Iorga, *Observații și probleme bănățene*, București, 1940, pl. X–XVII.

⁸⁷ Gh. Ghibănescu, „Un manuscript vechiu românesc (secolul al XVII-lea)” (I, II), în *Arhiva*, nr. 4, 5, 1910, p. 185–190, 211–219. Conform lui G. Pascu, Apostol Uricariu ar fi fratele lui Nicolae Milescu, căruia îi și atribuie traducerea acestei psaltiri (G. Pascu, „O psaltire de Milescu?”, în *Arhiva*, nr. 1, 28, 1921, p. 85).

⁸⁸ Vezi Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 212. Vezi și M. Combiescu, *Psaltirea...*, p. 264–265.

⁸⁹ Vezi N. A. Ursu, „Concordanțe lingvistice între *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei și unele psaltiri românești din secolul al XVII-lea”, în *Limba română*, nr. 5, 1987, p. 433.

⁹⁰ G. Ștrempel, *Catalogul...*, vol. I, p. 31–32.

⁹¹ Vezi L. Onu, „Glose românești din secolul al XVII-lea gravate cu condei de os pe un manuscris slavon. Contribuții la stabilirea tradiției manuscrite a două traduceri ale *Apostolului* în românește”, în I. Gheție *et al.*, *Studii de limbă literară și filologie*, vol. II, București, 1972, p. 355–357. Datarea trebuie privită cu precauție, întrucât autorul nu reproduce decalcuri de pe mărcile identificate pe hârtia ms. rom. BAR 1252. El amintește figuri asemănătoare, de la 1673, 1677 și 1659, precum și o reprezentare „foarte apropiată, aproape identică”, de la 1620. Surprinzător, autorul se folosește doar de primele figuri „similare”, în procesul de datare. Putem suspecta influența însemnării de pe f. 1^r–2^v, conform căreia codicele a fost vândut la 1680. G. Ștrempel opinează că avem de a face cu un manuscris realizat în prima jumătate a veacului al XVII-lea (G. Ștrempel, *Catalogul...*, vol. I, p. 266). Analiza filigranologică necesită o reexaminare mult mai scrupuloasă.

⁹² I. Roman, „Un *Apostol* brașovean din secolul al XVII-lea”, în *Limba română*, 1963, nr. 5, p. 554–563; M. Combiescu, *Apostolul...*, p. 185–186; L. Onu, *op. cit.*, p. 357–361.

⁹³ G. Ștrempel, *Catalogul...*, vol. I, p. 241.

Majoritatea textelor cuprinse în manuscrisele de mai sus prezintă două trăsături distinctive: segmentarea oscilantă a conținutului slav și a celui românesc, precum și dubletele de traducere.

4.3. Relația cantitativă dintre textul slav și cel românesc

Majoritatea textelor transcrise în cele 10 codice inventariate mai sus, incluzându-l și pe cel conservat la Craiova și realizat de părintele Teofil, pot fi calificate drept „slavo-române”, cu următoarele amendamente. Relația cantitativă dintre textul slav și cel românesc fluctuează, fapt care ne cere să ne aplecăm cu atenție asupra detaliilor ce țin de fiecare scriere în parte. Ca regulă generală, în cazul psalmilor, al acatistului și al paraclisului, doar primul vers este realizat în limba slavă, cu traducerea sa, în succesiune, restul textului fiind românesc. Pe de altă parte, în majoritatea cazurilor, *Apostolul* conține secvențe slave mult mai pregnante. Avem de a face cu fraze redactate în această limbă, continuate de cele românești și tot așa, deci text alternativ slavon și românesc.

Iată, de exemplu, raportul dintre psalmii care prezintă un incipit slav în ms. rom. BAR 540, 170 și în ms. rom. MOC I 529:

Tabelul 1

Catisme și nr. psalmi/ ode cu incipit slav	Ms. rom. BAR 540	Ms. rom. BAR 170	Ms. rom. MOC I 529
I (Ps. 1–8)	0	Ps. 8 (f. 3 ^v)	8 psalmi (f. 2 ^r –4 ^v)
II (Ps. 9–16)	0	Ps. 9 (f. 4 ^v)	8 psalmi (f. 4 ^v –7 ^v)
III (Ps. 17–23)	Ps. 22 (f. 34 ^v)	Ps. 17 (f. 12 ^r)	7 psalmi (f. 7 ^v –11 ^v)
IV (Ps. 24–31)	Ps. 25 (f. 36 ^v)	Ps. 24 (f. 21 ^r)	8 psalmi (f. 11 ^v –15 ^r)
V (Ps. 32–36)	0	0	5 psalmi (f. 15 ^r –18 ^r)
VI (Ps. 37–45)	0	Ps. 37 (f. 39 ^v)	9 psalmi (f. 18 ^r –22 ^v)
VII (Ps. 46–54)	0	Ps. 46 (f. 50 ^v)	9 psalmi (f. 22 ^v –26 ^r)
VIII (Ps. 55–63)	0	0	9 psalmi (f. 26 ^r –29 ^v)
IX (Ps. 64–69)	0	Ps. 64 (f. 68 ^v)	6 psalmi (f. 29 ^v –33 ^r)
X (Ps. 70–76)	Ps. 75 (f. 88 ^r)	0	7 psalmi (f. 33 ^r –37 ^r)
XI (Ps. 77–84)	0	Ps. 77 (f. 87 ^v)	8 psalmi (f. 38 ^r –42 ^v)
XII (Ps. 85–90)	0	Ps. 85 (f. 99 ^v)	6 psalmi (f. 42 ^v –46 ^r)
XIII (Ps. 91–100)	0	Ps. 91 (f. 108 ^v)	10 psalmi (f. 46 ^r –49 ^v)
XIV (Ps. 101–104)	0	Ps. 101 (f. 117 ^r)	4 psalmi (f. 49 ^v –53 ^r)
XV (Ps. 105–108)	0	Ps. 105 (f. 125 ^r), 108 (f. 131 ^v)	4 psalmi (f. 53 ^r –56 ^v)
XVI (Ps. 109–117)	0	Ps. 109 (f. 135 ^r)	9 psalmi (f. 56 ^v –59 ^v)
XVII (Ps. 118)	0	0	Ps. 118 (f. 59 ^v –64 ^r)
XVIII (Ps. 119–133)	0	Ps. 119 (f. 152 ^v)	15 psalmi (f. 64 ^r –67 ^v)
XIX (Ps. 134–142)	0	0	9 psalmi (f. 67 ^v –71 ^v)
XX (Ps. 143–151)	Ps. 144 (f. 155 ^v), 149 (f. 158 ^v)	Ps. 143 (f. 170 ^r)	9 psalmi (f. 71 ^v –75 ^r)
Ode (12)	0	Moise 1 (f. 173 ^r), 2 (f. 178 ^v)	12 ode (f. 76 ^r –83 ^v)

Dacă ms. rom. I 529 conține psalmi și cântări scriptuare ce încep de fiecare dată cu binomul vers slav – traducere românească, ms. rom. 540 abandonează acest tipar. Codicele din urmă păstrează incipitul slav doar în cazul a 5 psalmi, plasați în catisme diferite, pe poziții distincte. În ceea ce privește ms. rom. 170, situația este una deosebită. Dacă în cazul ms. rom. 540 putem considera că transcrierea acelor 5 secvențe slave a fost cauzată de neatenția scribului, în ms. rom. 170 putem afirma același lucru despre cazurile în care este omisă copierea incipitului slav. În această situație, nu putem suspecta că avem de a face doar cu neatenția scribului. În fond, psalmii din ms. rom. 170 care conservă fragmentul slav sunt, majoritar, cei care deschid catismele sau, izolat, cei care se află la finalul acestora. Comparând această structură cu tiparul de compoziție al *Psaltirii* din ms. rom. I 529 putem constata o tendință bine înrădăcinată: păstrarea versului inițial, fragmentar sau integral, în limba slavă, în cadrul procesului de transcriere.

Recent, M. Hâncu a observat un fenomen asemănător în cazul *Imnului Acatist* tălmăcit și publicat de Dosoftei, precum și cel al acatistului slavo-român din ms. rom. 1348. Tipăritura păstrează, pe de-o parte, incipituri slave trunchiate, iar pe de altă parte, la fel ca manuscrisul precitat, conservă secvențe inițiale slave, formate din două sau trei cuvinte complete. Dacă cele dintâi ar avea rolul de a-l orienta pe cititor în lectura originalului slav, cele din urmă mărturisesc utilizarea frecventă a acelor rugăciuni. Desigur, abrevierile folosite, preponderent în canoane, presupun faptul că cititorul era un bun cunoscător al slujbelor săvârșite în limba slavă⁹⁴. Considerăm că predispoziția de a menține incipitul slav poate fi explicată cel mai bine prin uzul acestor tipuri de text. În ceea ce privește soborul de la Bisericieni, știm că monahii erau obișnuiți cu citirea, copierea și cântarea *Psaltirii* și a *Imnului Acatist* în slavonă încă din veacul al XVI-lea (vezi *supra*). Considerăm că trecerea graduală de la textele folosite în limba slavă la română se reflectă, într-o oarecare măsură, prin fenomenul conservării incipitului slavo-român.

În cele ce urmează, vom privi cu atenție raportul cantitativ dintre textul slav și românesc din psalmi, acatiste și paraclise, pe de-o parte, și zacealele din *Tetraevangheliar* și din *Apostol*, pe de altă parte.

Este limpede că în ceea ce privește cantitatea de text slav și românesc avem de a face cu situații distincte. Astfel, în linii mari, în *Psaltire*, *Imnul Acatist* și în *Paraclisul Precistei*, constatăm că doar primul vers este redat în slavonă, continuarea textului fiind, în întregime, în limba română. În cazul *Apostolului* și al *Tetraevangheliarului*, situația diferă în mod vădit. Aici avem de a face fie cu fraze întregi în slavă, urmate de textul românesc, de-a lungul unui întregului capitol (zaceală), fie cu o scriere redată integral în limba română.

Am văzut deja că ms. rom. 170 și I 529 respectă, într-o măsură mai mică sau mai mare, tiparul incipit slav-text românesc (tabelul 1), aici putând fi adăugată și

⁹⁴ M. Hâncu, *op. cit.*, p. 24–27.

Psaltirea de la Mehadia. Pe de altă parte, *Psaltirea de la Bereasa* se apropie de ms. rom. 540 și, pe alocuri, de 170, întrucât conține doar textul în limba română. În plus, constatăm că doar cartea de psalmi găsită, fragmentar, la biserica din Mehadia, conține părți de text slav care alternează cu cel românesc.

Imnul Acatist din miscelaneul românesc păstrat la Craiova (I 529) se apropie de ms. rom. 170 prin faptul că ambele conservă primul vers în limba slavă. Totuși, fenomenul se găsește în versiunea dintâi și în peasnele 4 și 5 din *Slujba Acatistului*, în primul icos al poemului (vezi tabelul 2), precum și în icosul 2 și condacul 13 (f. 87^v, 91^v). Pe de altă parte, *Paraclisul* din ms. rom. I 529, care părea a fi cel mai conservator în ceea ce privește secvențele slave, nu conține incipitul slav, care, de altfel, se păstrează atât în ms. rom. 170, cât și în 540.

Tabelul 2

Tip de text	Ms. rom. BAR 540	Ms. rom. BAR 170	<i>Psaltirea de la Mehadia</i>	<i>Psaltirea de la Bereasa</i>	Ms. rom. MOC I 529
Ps. 48	<p>Ψᾄω(μ) μῆν Ascultați acestea toate limbile • și socotiți toți ceia ce lăcuiți pespre toată lumea⁹⁵ [...] Pleca-voiu în pildă ureachea mea, • deșchide- voiu întru cântări ciumilitura mea • 2 deșchide-voiu întru cântări poveastea mea (f. 61^v)</p>	<p>Ψᾄω(μ) μῆν Ascultați acestea toate limbile • și socotiți toți ceia ce lăcuiți pespre toată lumea [...] Pleca-voiu în pildă ureachea/ mea • și voiu deșchide întru cântări ciumilitura mea • 2 poveastea mea (f. 52^{r-v})</p>	<p>Ψᾄω(μ) μῆν Услышите • сѧ взи азыкы • Ascultați acestea toate limbile • взъоушите взи живѣщен ко вѣсе ленѣн • și socotiți toți ceia ce lăcuiți pespre toată lumea [...] приклона вѣ припа оухо мое • Pleca-voiu în pilde ureachea mea, • рѧзгънѧ вѣ ψαλλири гананіе мое • deșchide-voiu întru cântări ciumilitura mea • 2 deșchide-voiu întru cântări poveastea mea (pl. XI)</p>	<p><i>Psalm 48</i> Ascultați aceasta toate limbile și socotiți toți ceia ce lăcuiți pespre toată lumea [...] Pleca-voiu în pildă ureachea mea • și voiu deșchide întru cântări ciumilitura mea 2 și voiu deșchide întru cântări poveastea mea (p. 215)</p>	<p>Ψᾄω(μ) μῆν Оуслы(ши)те • сѧ взи азыци • Ascultați aceasta toate limbile • și socotiți toți ceia ce lăcuiți preste toată lumea [...] Pleca-voiu în pildă ureachea mea • și voiu deșchide întru cântări ciumilitura mea „ poveastea mea (f. 23^r)</p>

⁹⁵ Scris intralinier: *lumea*.

Ps. 49	<p>ψ̄λ̄ω̄ν̄ῑμ̄β̄ λ̄ᾱφ̄ω̄β̄β̄ ḿḍ Domnul dumnezăilor Dumnezău grăi⁹⁶ și chemă pementanii • de la răsăritul soarelui până la apus. Din Sionu-i frumseăța cuviinții lui. Dumnezău la arătare va veni • Dumnezăul nostru și nu va tăcea, • foc naintea lui se va aprinde • și pe împregiurul lui va fi vivor mare. • Chema-va cerul de sus 2 chema-va îngerii din cer⁹⁷ și pământul va aleage oamenii săi (f. 62^v)</p>	<p>ψ̄λ̄ω̄ν̄ῑμ̄β̄ λ̄ᾱφ̄ω̄(ḿ) ḿḍ Domnul dumnădzăilor Dumnădzău grăi și chemă pementanii • de la răsăritul soarelui până la apus • Din Sionu-i frâmseăța cuviinței lui. • Dumnădzău la arătare va veni, • Dumnădzăul nostru, și nu va tăcea, • foc înaintea lui să va aprinde// și pe împregiurul lui va fi vivor mare. • Chema-va ceriul de sus și pământul va aleage oamenii săi (f. 53^v–54^r)</p>	<p>Дв(д)ь ψ̄λ̄ω̄ν̄ῑμ̄β̄(ḿ) λ̄ᾱφ̄ω̄(ḿ) ḿḍ β̄β̄ βωρω(ḿ) ḿḍ ḿḍ ἢ πρ̄ῑζε̄ᾱ зема̄λ̄. Domnul dumnezălor Dumnezău grăi și chemă pemetanii • ḿ βετοκ̄ь сл̄нца до запа(д) • de la răsăritul soarelui până la apus. • ḿ с̄ӣвна̄ κ̄ρᾱσ̄ῑμ̄ᾱλ̄β̄ πο̄μ̄υ(ḿ) ε̄γο • Din Sionu frumseăța cuviinții lui. • β̄β̄ ἡ̄βε̄ π̄ρ̄ῑδε̄(ḿ) • Dumnezău la arătare va veni, • β̄β̄ η̄ᾱ(ḿ) ἢ η̄ε̄ρ̄ῡβ̄μ̄ᾱλ̄ζ̄ῡη̄(ḿ) • Dumnezăul nostru și nu va tăcea, • ḿ ḿ̄νη̄ π̄ρ̄ε̄(д)η̄η̄(ḿ) β̄ζ̄ε̄γο̄ρ̄ῑ(ḿ) σᾱ • foc naintea lui se va aprinde • ἢ ḿ κ̄ρ̄(ḿ)ḿ̄ ε̄γο βωρ̄ῡβ̄ βε̄λ̄ᾱ • și pe împregiurul lui va fi vivor mare. • π̄ρ̄ῑζε̄ῡε̄(ḿ) η̄β̄ο̄ с̄ь̄β̄ы̄ш̄е̄ • Chema- va ceriul de sus 2 chema-va îngerii să̄<i> din ceriu • ἢ̄ з̄ε̄μ̄ᾱλ̄ ρ̄ᾱс̄ѣ̄д̄ӣш̄ӣ л̄ю̄д̄ӣ с̄во̄а̄ • și pământul va aleage oamenii săi (pl. XV)</p>	-	<p>ψ̄λ̄ω̄ν̄ῑμ̄β̄(ḿ) λ̄ᾱφ̄ω̄(ḿ) ḿḍ β̄β̄ βωρω(ḿ) ḿḍ ḿḍ ἢ̄ πρ̄ῑζε̄ᾱ з̄ε̄μ̄ᾱλ̄ • Domnul dumnezăilor Domnul grăi și chemă pementanii de la răsăritul soarelui până la apus. Din Sionu-i frâmseăța cuviinței lui⁹⁸. Domnul la arătare va veni, • Dumnezăul nostru, și nu va tăcea • foc înaintea lui să va aprinde • și prin pregiurul lui va fi vivor mare. • Chema- va ceriul de sus „ chema-va îngerii din ceriu • și pământul va aleage oamenii săi (f. 23^v)</p>
--------	---	--	--	---	---

⁹⁶ Scris marginal: *grăi*.

⁹⁷ Scris marginal: *chema-va îngerii din cer*.

⁹⁸ Scris marginal: *de la răsăritul soarelui până la apus Din Sionu-i frâmseăța cuviinței lui*.

Imnul Acatist	<p>Въ па(к) ве(ѣ) ѣ не(д) по(ѣ) вываѣтъ слоужба ѡкадѣстоу прѣсѣѣ и вѣи на ѣи въззда(х) ст(х)ра(х) гла(ѣ) с̄ по(д) възсѣ оупованіе Inc.: Svatul cel din veaci se descoperi ѣie, Fecioară, • mai marele voievod Gavriil stātu naintea ta, de se închină și-ți vesti 2 mai marele voievod Gavril stātu naintea ta de se închină și grăi (f. 172^r)</p>	<p>Въ па(к) ѣ не(д) по(с)тра ве(ѣ)ръ наѣи въззда(х) ст(х)ры(х) не сѣ(д)лно моу гла(ѣ) с̄ по(д) възсѣ ѡложъ Inc: сѣсѣпъ прѣсѣсѣнии мевѣ ѡкрываѣ мевѣ ѡпрокѡвицѣ. Svatul cel din veaci să descoperi ѣie, fecioară, mai marele voievod Gavriil stātu înaintea ta de se închină și-ți vesti 2 și grăi (f. 193^r)</p>	–	–	<p>ѡкадѣтъ пр(ѣ)тѣ(и) вѣи ст(х)ры(х) гла(ѣ) с̄ по(д) въсѣ въззѡж̄ Inc.: сѣсѣ(т) прѣсѣсѣнии ѡкрываѣ мевѣ ѡпрокѡвице • Svatul cel din veaci să descoperi ѣie, fecioară, • mai marele voievod Gavriil stātu înaintea ta, de să închină și-ți grăi⁹⁹ și-ți vesti¹⁰⁰ (f. 84^r)</p>
	<p><i>Peasna 4 irmos</i> Cela ce șeade întru mărire spre scaunul dumnedzăirei [...] Cu glasure de cântări (f. 177^v)</p>	<p><i>Peasna 4</i> Cela ce șeade întru mărire spre scaunul dumnedzăirei [...] Cu glasure de cântare (f. 198^v)</p>	–	–	<p>П(ѣ) д̄ <i>irmos</i> сѣда и въз слав(ѣ) на пр(ѣ)мѣѣ вж(ѣ)ливнии • Cela ce șeade întru mărire pre scaunul dumnedzăirei [...] въз гласѣ(х) прѣсѣсѣни(х) • Întru glasuri de cântări... (f. 85^v)</p>
	<p>Ceaea cea-i născut pre cela ce e adevăr dătător de leage (f. 178^v)</p>	<p>Ceaea ce-ai născut pre cela ce-i adevăr dătătoriu de leage (f. 198^v)</p>	–	–	<p>Закъно да(ѣ)ца рож(д)ѣши • Ceaea ce-ai născut pre cela ce-i adevăr dătătoriu de leage (f. 86^r)</p>

⁹⁹ Slova-cifră ѣ a fost scrisă intraliniar, deasupra secvenței: *și-ți grăi*.

¹⁰⁰ Slova-cifră д̄ a fost scrisă intraliniar, deasupra secvenței: *și-ți vesti*.

	<i>Peasna 5 irmos</i> Mirară-se toate câte-s 2 miră-se toată lumea (f. 179 ^r)	<i>Peasna 5. Irmos</i> Mirară-să toate câte-s 2 miră-să toată lumea (f. 198 ^v)	—	—	Π(̄)̄ ḗirmos ουδινωισα(ς) βζ σβζσκσα • Mirară-să toate câte-s 2 miră-să toată lumea (f. 86 ^r)
	<i>Icos 1</i> Îngerul cel de dvorbă din cer din naintea lui Dumnezău fu trimis să dzică Născătoarei lui Dumnezău (f. 181 ^v)	<i>Icos 1</i> Îngerul cel de dvorbă din ceriu denaintea lui Dumnezău fu tremis să dzică Născătoarei lui Dumnezău (f. 201 ^v)	—	—	Икѡс дъ Аггѡлѡз прѣб(д)спалме(а) сз нбѣе посланъ бы(̄)̄ реции въѣ р(д)оуи(̄)̄ • Îngerul cel de dvorbă din ceriu din naintea lui Dumnezău fu trimis să dzică Născătoarei lui Dumnezău (f. 87 ^r)
Para- clisul	Ү(̄)̄тны паракли(̄)̄ прѣтѣ(н) вѣи тropicalь глась четвръти Кз вци приле(ж)но ѣнѣ припецѣ(м) грѣшнѣи(н) Cu de-adins curăm noi acmu, păcătoșii, cătră Maica lui Dumnezău ¹⁰¹ , Născătoarea lui Dumnezău (f. 204 ^r)	Ү(̄)̄тны паракли(̄)̄ прѣ(̄)̄тиа въѣ Кз вѣи прилежно ѣнѣ припецѣ(м) грѣшнѣи • Cu de-adinsu curăm noi acmu, păcătoșii, cătră Născătoarea lui Dumnezău (f. 218 ^r)	—	—	Ү(̄)̄тныи паракли(̄)̄ прѣ(̄)̄тѣ(н) вѣи. лро(п) глас(̄)̄ дъ Cătră Născătoarea lui Dumnezău cu de-adins curăm noi acmu, păcătoșii (f. 94 ^r)
	Ѣν(̄)̄λιε ̄ω λυκы Într-acealea dzile să sculă Mariia (f. 207 ^v)	—	—	—	Ѣν(̄)̄λιε ̄ω λυ(̄)̄ г(̄)̄ дъ Бз днѣи ѡни • Într-acealea dzile să sculă Mariia (f. 96 ^r)

Atât *Tetraevangheliarul de la Războieni*, cât și *Tetraevangheliarul Gaster* conțin textul, integral, în limba română. Acest fenomen îl găsim și în *Apostolul Gaster*,

¹⁰¹ Scris marginal: *Maica lui Dumnezău*.

precum și în *Apostolul brașovean*, care, pe alocuri, conține fragmente slave, transcrise, probabil din neatenția scribului¹⁰². În cazul apostolelor din ms. rom. 85, 69 și I 529, secvențele în limba slavă alternează cu cele traduse în română. Pe de altă parte, *Apostolul* din ms. rom. BAR 1252 conține doar primul verset slavo-român, asemănându-se, structural, cu psaltirile din ms. rom. I 529 și 170, precum și, pe alocuri, cu versiunile din ms. rom. 540 și din *Psaltirea de la Bereasa*¹⁰³.

Tabelul 3

Tip de text	<i>Tetravangheliarul de la Războieni</i> (ms. rom. BAR 296)	<i>Tetraevangheliarul Gaster</i> (ms. rom. BAR 1154)
Zaceala 3	Inc.: Iară Isus se născu în Vitleemul jidovăsc, • în dzilele lui Irod Împărat • (f. 2 ^r) Des.: Și aduseră lui darure • aur și tămâie și zmirnă • 2 aur și zmirnă și mir scump • Și luoaă știre în somn, • să nu se întoarcă cătră Irod • și pre altă cale să duseră în laturea sa (f. 2 ^v)	Inc.: Iară Isus să născut în Vifleemul jidovăsc, • în zilele lui Irod Împărat • (f. 4 ^r) Des.: Și-i adusără lui daruri • și-i deaderă lui daruri aur și tămâie și zmirnă • aur și tămâie și mir scump • Și luară știre în somn să nu să întoarcă cătră Irod • și spre// altă cale să dusără în laturea sa și în țara sa (f. 4 ^v -5 ^r)
Zac. 7	Inc.: Atunce rădicat fu Isus cu duhul în pustie 2 atunce dus fu Isus cu duhul în pustie • să se iscusească de diavolul (f. 4 ^r) Des.: Și iară-l luo pre îns diavolul spre o măgură naltă foarte • și-i arătă lui toată împărăția lumii și măriia ei... (f. 4 ^r)	Inc.: Atunce rădicat fu Isus cu duhul în pustie să se iscuscască de diavolul (f. 6 ^v) Des.: Și iar îl luo ¹⁰⁴ pre îns diavolul într-o măgură înaltă foarte și-i arătă lui toată împărăția lumii și mărirea ei 2 și mărirea lor... (f. 6 ^v)

Analiza, în survol, a tipurilor de texte păstrate în cele 11 versiuni manuscrise, aduce la lumină: 1 psaltire slavo-română cu text intercalat (*Psaltirea de la Mehadia*) și 4 psaltiri românești cu incipit slav, conservat în maniere distincte; 2 tetraevangheliare în română; 2 apostole în limba română, 3 apostole cu text slavo-român alternativ și 1 apostol românesc cu incipit slav.

E limpede că, majoritar, textul psalmic este preferat sub forma incipit în limba slavă – text românesc, o parte din versiuni provenind de la Mănăstirea Bisericani. Detaliul este strâns legat de uzul acestor scrieri. În plus, pe lângă utilizarea presupusă de tipul de text, structurarea acestor scrieri era modelată de practicile liturgice de la Bisericani, care exploatau memoria monahilor din sobor, obișnuiți să cânte și să citească în limba slavă.

¹⁰² Ioan. I. Roman, *op. cit.*, p. 563.

¹⁰³ Ipotetic, grație filiației conturate (vezi *infra*), putem crede că și *Psaltirea de la Bereasa* conține o serie de psalmi care încep, pe alocuri, în limba slavă.

¹⁰⁴ Scris: ѠѠѠѠ.

Tabelul 4

Tip de text	<i>Apostol</i> (ms. rom. BAR 85), diacul Constantin din Vindăoani	<i>Apostol</i> (ms. rom. BAR 69), Misail de la Bisericiani	<i>Apostolul brașovean</i> (ms. rom. Brașov)	<i>Apostol</i> (ms. rom. BAR 1252)	<i>Apostolul Gaster</i> (ms. rom. BAR 1154), grămătic Teofil din Rucăr	Ms. rom. MOC I 529, părintele Teofil
Zac. 3	Inc.: И ѿгда ꙗко(н)чаша(с) днѣ па(т)деса(т)ници Și cându să împlăea 50 de dzile (f. 1 ^v) Des.: ꙗко мѣсто(м) ѿ сплѣнени с(т)ж(т) Că sânt plini de vin, că sânt beați (f. 2 ^v)	Inc.: И въ негда ꙗко(н)чаша(с) днѣ па(т)деса(т)ници • Și cându să împlăea cincizeci de dzile (f. 5 ^v) Des.: ꙗко мѣсто(м) ѿ сплѣнени с(т)ж(т) Că sintu beați • 2 că sint plini de must (f. 7 ^v)	—	Inc.: егда ꙗко(н)чаша(с) днѣ па(т)деса(т)ници • Și când să împlură 50 de dzile (f. 2 ^v) Des.: Că simtu plini di vin 2 • că simt beați (f. 3 ^r)	Inc.: Și când să împlură cincizăci de zile (f. 189 ^r) Des.: Că nu sânt beați și sânt plini de vin (f. 189 ^v)	Inc.: И ѿ(д)а ꙗко(н)чаша(с) днѣ па(т)деса(т)ници • Și când să împlăea cincizeci de dzile (f. 100 ^r) Des.: ꙗко мѣсто(м) ѿ сплѣнени с(т)ж(т) • Că sint beați • 2 că sint plini de must (f. 100 ^v)
Zac. 45	Iată, fă aceasta ce-ți vom grăi ție • с(т)ж(т) оу на(с) мѣже дъ • Sânt la noi 4 bărbați • мллвж имѣще w себѣ • Ce sânt buni de rugă • еѡ поим wчиспи(с) съ ними • Pre-aceștea i-ai și/canoniseaște cu nuș (f. 85 ^{r-v})	Deci fă aceasta ce-ț vrem grăi • с(т)ж(т) оу на(с) мѣже дъ • Sint la noi patru bărbați • мллвж имѣще о себѣ • Ce sint buni de rugă • 2 ce s-au giuruit pre sine lui Dumnedzău • еѡ поими wчиспи са съ ними • Aceștea ia de te nevoiaște cu dânș (f. 125 ^r)	Iar aceasta a o făce-ți grăim ție • că simtu la noi 4 oameni de-s buni de rugă • Deci i-ai prinși și te posteaște cu nuș (p. 560)	Deci fă aceasta ce-ți vrem grăi • sint la noi patru bărbați ce sint buni de rugă • 2 ce s-au giuruit pre sine lui Dumnedzău • Aceștea ia de te nevoiaște cu nuș (f. 52 ^r)	Deci fă aceasta ce-ți vrea grăii ție: sânt la noi 4 bărbați ce sânt buni de rugă, ce s-au dat pre sine lui Dumnezeu • Ia pre aceștea de te voiaște ¹⁰⁵ cu nânși (f. 220 ^r)	Deci fă aceasta ce-ți vrem grăi • с(т)ж(т) оу на(с) мѣже дъ • Sint la noi patru bărbați • мллвж имѣще оу себѣ • Ce sint buni de rugă • 2 ce s-au giuruit pre sine lui Dumnedzău • еѡ поими ѿ wчиспи са съ ними • Aceștea ia de te nevoiaște cu nuș (f. 155 ^r)

Dincolo de cantitatea diferită de text în limba slavă și în română, eşantioanele de mai sus ne permit să observăm că secvențele bilingve erau izolate prin mărci specifice. Punctul este folosit, în majoritatea cazurilor, pentru segmentare (ms. rom. 69, I 529, 85 și 1252), element care imită ortografia protografului slavo-român, la rândul ei, preluată din sursa slavă¹⁰⁶. La acesta se adaugă, uneori, inițiala realizată cu chinovar, preponderent în ms. rom. 85, precum și, pe alocuri, în ms. rom. 1252 și I 529. Astfel, punctul roșu, însoțit uneori de inițiala cu chinovar, separa uneori textul slav de cel

¹⁰⁵ Scris marginal: *de te curățește*.

¹⁰⁶ I. Gheție, *Câteva observații...*, p. 278.

românesc (vezi tabelul 4). În cazul textelor românești, punctul este utilizat fără a avea o rațiune concretă.

4.4. Elemente de filiație

Pe lângă raportul cantitativ de text slav și românesc și sistemul ortografic, tabelele de mai sus facilitează conturarea unor posibile legături de filiație între versiuni. De exemplu, din primul putem constata apropierea dintre ms. rom. 540 și psaltirile de la Mehădia și de la Bereasa, toate trei reproducând dubletul *in extenso*, în timp ce în ms. rom. 170 și în codicele de la Craiova, dubletul este prescurtat.

Privind cu atenție cele patru versiuni, se observă afinitatea dintre ms. rom. 540 și *Psaltirea de la Mehădia*, pe de-o parte, precum și legătura dintre ms. rom. 170, *Psaltirea de la Bereasa* și sbornicul lui Teofil, pe de altă parte. În primele vedem preferința pentru postpunere în cazul verbului *deșchide-voiu*, în timp ce în ms. rom. 170, în *Psaltirea de la Bereasa* și ms. rom. MOC I 529, opțiunea constă în conjuncția coordonatoare copulativă + viitor (poziție prototipică): *și voiu deșchide*.

Ne este cunoscută tendința lui Călin de la Bisericieni de a abrevia conținutul dubletelor și tripletelor¹⁰⁷ din ms. rom. 170. În *Psaltirea de la Bereasa*, care conține aceeași opțiune ca ms. rom. 170, dubletul este redat în întregime. Astfel, putem deduce, cu circumspecție, că manuscrisul de la Bereasa (1661–1665) reflectă o versiune înrudită sau chiar protograful utilizat de Călin, care, atunci când l-a transcris, *ante* 1650, a prescurtat conținutul variantelor de transpunere. Faptul că aceeași abreviere de conținut se găsește și în ms. rom. I 529, ne îndeamnă să credem că nu toate prescurtările de dublete îi sunt datorate lui Călin, unele fiind întocmite, iată, de scribii unor versiuni intermediare. Argumentul se susține prin faptul că ms. rom. de la Craiova nu reprezintă o copie directă de pe versiunea lui Călin, dată fiind omisiunea dubletului din Ps. 49 (ms. rom. 170), transcris, totuși, în ms. rom. I 529 (vezi tabelul 2).

Asemănările și diferențele dintre versiunile de mai sus sunt confirmate și de analiza comparativă a textului *Imnului Acatist*:

Ms. rom. 540: „Bucură-te, că ai deșchis ușile raiului ceale încuiate 2 bucură-te, că tu ai deșchis ușile raiului ceale încuiate” (f. 186^r)

Ms. rom. 170: „Bucură-te, c-ai deșchis ușile raiului 2 că tu ai” (f. 204^r)

Ms. rom. I 529: „Bucură-te, c-ai deșchis ușile raiului” (f. 88^v)

Ms. rom. 540: „deaca se arată făcătorul noauo, cestora ce sântem dintr-însu” (f. 189^v)

Ms. rom. 170: „daca să arată zidi/toriul 2 făcătoriu noauo, cestora ce sântem dintr-însu” (f. 206^v–207^r)

Ms. rom. I 529: „daca să arată ziditoriu cestora ce sintem de la dânsul” (f. 89^r)

Este deosebit faptul că textul de bază al versiunilor din ms. rom. 170 și I 529 păstrează aceeași selecție lexicală („ziditoriu”), distinctă față de cea din ms. rom. 540

¹⁰⁷ E. Timotin, *Deux manuscrits roumains du milieu du XVIIe siècle. Problèmes d'édition de l'Hymn acathiste*, în D. Corbella, J. Dorta, R. Padrón (ed.), *Perspectives de recherche en linguistique et philologie romanes*, vol. II, Strasbourg, 2023, p. 1086–1807.

(„făcătorul”). La fel de interesant este că varianta „făcătorul” din codicele din urmă se găsește în textul dubletului de traducere din ms. rom. 170 („2 făcătorul”). Poti fi lansate, astfel, două ipoteze. Fie avem de a face cu alegerea unor opțiuni de traducere de pe izvoade diferite, fie urmarea unei surse comune. Dacă admitem ipoteza din urmă, putem fi martorii unui proces de hibridare, la fel ca în cazul *Apostolului*¹⁰⁸. Urmând această linie, traducerea ar fi fost remaniată (prin elemente tipice altei traduceri sau a unor opțiuni de transpunere realizate *ad hoc*) la nivelul celor mai vechi versiuni, respectiv al copiilor celor mai apropiate de protograf. Așa s-ar explica de ce în manuscrisele 540, 170 și I 529 există uneori alternanțe între opțiunile lexicale din textul de bază și cele din variantele multiple, introduse prin slovele-cifre.

În plus, omisiunea comună dintre ms. rom. 170 și I 529 („ușile raiului” vs. „ușile raiului ceale încuiate”) întărește observația noastră legată de apropierea dintre cele două versiuni ale *Psaltirii adăugite*. Totuși, acatistul copiat în aceste manuscrise prezintă și deosebiri, versiunea din ms. rom. 170 apropiindu-se de cea din ms. rom. 540:

Ms. rom. 540: „Cându e a cânta așa cântarea Părintelui și a Fiiului și a Duhului Svânt” (f. 184^r)

Ms. rom. 170: „Cându-i a cânta așa cântarea Părintelui și a Fiiului și a Duhului Svânt” (f. 203^r)

Ms. rom. I 529: „Când iaste a striga așa cântarea Părintelui și a Fiiului și a Duhului Svânt” (f. 88^r)

Așadar, în cazul psaltirilor cu acatist și paraclis din ms. rom. 540, 170 și I 529, există atât asemănări cât și diferențe. Analiza minuțioasă a textelor ne-a permis să vedem că ms. rom. 170 și I 529 descind din aceeași familie de manuscrise, fiind, pe alocuri, foarte asemănătoare. Afinitatea ms. rom. 170 cu 540 se poate explica prin fenomenul de hibridare a versiunilor apropiate de protografele codicelor de față, aspect care merită un studiu de filiație distinct, mult mai atent la aceste detalii.

În ceea ce privește tetraevangheliarele, între cele două versiuni (ms. rom. BAR 296 și 1154) nu există vreun raport direct (tabelul 3). Ambele par să conserve aceeași transpunere, din care descind independent. Uneori, Teofil din Rucăr, transcrie dubletul de traducere din sursă, modificându-l pe alocuri, fără să îi marcheze introducerea prin vreo cifră sau printr-un semn grafic (zaceala 3). Cel mai probabil erorile nu provin din protograf, dat fiind gradul de instruire modest al scribului brașovean¹⁰⁹. În cazul zacelei nr. 7, se poate observa că versiunea din *Codicele Gaster* conține un dublet absent din *Tetraevangheliarul de la Războieni*, în timp ce, în incipit, cel din urmă prezintă o variantă pe care nu o găsim în codicele dintâi.

În stadiul actual al cercetării, știm că traducerea din *Apostolul brașovean* este diferită de cea a apostolelor din ms. rom. 85, 69, 1252 și 1154¹¹⁰. Grupul versiunilor 85, 69 și 1252 nu derivă direct sau indirect din *Apostolul Gaster* (ms. rom. 1154)¹¹¹, care ar conserva cea mai veche formă a traducerii, anterioară anului 1646, de când

¹⁰⁸ L. Onu, *op. cit.*, p. 364–365.

¹⁰⁹ Vezi M. Combiescu, *Apostolul...*, p. 176–177.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 185–186.

¹¹¹ L. Onu, *op. cit.*, p. 360.

datează ms. rom. 85. În această transpunere, survenită prin ms. rom. 1154 (1702–1703), se întrevăde stratul originalului moldovenesc, cu forme rotacizante, peste care a fost suprapus cel specific scribului unei versiuni intermediare din prima parte a secolului al XVII-lea¹¹². Reținem apartenența ms. rom. 85, 69 și 1252 la aceeași familie de manuscrise, din care descind diferit, 1252 nederivând direct din 69, nici 69 sau 1252 nefiind descendente directe ale versiunii 85.

Din tabelul 4 observăm că versiunea lui Teofil se apropie de ms. rom. 85, 69 și 1252. La fel ca primele două, aceasta alternează textul slav cu cel românesc, în timp ce ms. rom. 1252, am văzut, păstrează doar incipitul în limba slavă. Ca și diacul Constantin din Vindăoani, Teofil introduce uneori secvențele românești prin punct și inițială cu chinovar. Cei doi scribi realizează uneori semne de final identice (compară fig. 21 cu 35). Totuși, între ms. rom. 85 și I 529 sunt vizibile diferențe la nivelul textului, respectiv al dubletului: „Că sânt plini de vin, că sânt beați” (f. 2^v) vs. „Că sint beați • 2 că sint plini de must” (f. 100^v). Poziția lecțiunii „de bază” și a celei din dublet este similară în ms. rom. I 529 (f. 100^v) și în ms. rom. 69: „Că sintu beați • 2 că sint plini de must” (ms. rom. 69, f. 7^v), în vreme ce ms. rom. 1252 urmează secvențialitatea din ms. rom. 85: „Că simtu plini di vin 2 • că simt beați” (ms. rom. 1252, f. 3^r). La nivelul selecției lexicale, ms. rom. I 529 se apropie de ms. rom. 69 („must”), în timp ce în ms. rom. 85 și 1252 s-a optat pentru varianta „vin”. Totodată, afinitatea dintre ms. rom. I 529 și 69 și 1252 se observă prin faptul că acestea păstrează dubletul „2 ce s-au giuruit pre sine lui Dumnedzău”, absent din ms. rom. 85 (f. 85^{r-v}). În plus, cele trei versiuni prezintă opțiunea „de te nevoiaște”, în timp ce ms. rom. 85 utilizează verbul „canoniseaște”. Forma pronominală „cu nuș” se găsește în ms. rom. I 529, 85, 1252 și în *Apostolul brașovean*, fiind înlocuită în ms. rom. 69 prin sintagma „cu dânșii”. Astfel, cu precauția impusă de numărul mic de eșantioane, putem constata că ms. rom. I 529 derivă din versiunea comună din care descind și ms. rom. 69 și 1252, respectiv dintr-o versiune intermediară mult mai apropiată de primul decât de cel de-al doilea codice. Desigur, studiul filiației necesită un corpus mai mare de exemple, care depășește obiectivele pe care ni le-am propus aici.

Raportul genetic dintre manuscrise confirmă localizarea pe care am propus-o inițial. Atât ms. rom. 170, cât și 69, au fost realizate în scriptoriul de la Biserici, copiate fiind de Călin și de către ieromonahul Misail. Manuscrisul I 529, transcris de Teofil, se înrudește cu versiuni foarte apropiate de *Psaltirea adăugită* și *Apostolul* de la Biserici, fiind produs, cel mai probabil, în interiorul aceluiași cin monahal.

4.5. Inserarea dubletelor de traducere

Variantele multiple de traducere, inserate pe lângă texte slavo-române, datează din secolul al XVI-lea, fiind, izolat, integrate în *Codicele Voronețean* și introduse în *Pravila ritorului Lucaci* (1581) prin secvența *tâlc*¹¹³. În secolul al XVII-lea,

¹¹² M. Combiescu, *Apostolul...*, p. 186–187.

¹¹³ I. Gheție, *Câteva observații...*, p. 280–281.

fenomenul ia amploare, dubletele și tripletele de transpunere căpătând funcții diferite de echivalența sinonimică. Unele propun sinonime aproximative, din registre stilistice distincte, altele se îndepărtează de textul de bază, asigură variație formală și pun emfază pe anumite trăsături descrise în text¹¹⁴.

De-a lungul timpului, conținutul variabil al acestora a fost pus în legătură fie cu nevoia scribilor de a pregăti o versiune cât mai „curată”, care avea să fie trimisă la tipar¹¹⁵, fie cu destinația pedagogică a textelor slavor-române manuscrise cu mai multe variante de traducere¹¹⁶. Ulterior, accentul a căzut pe „încercarea copiștilor moldoveni de a modifica litera psalmilor spre a limpezi mai mult spiritul acestora”¹¹⁷. Valorificate din punct de vedere al limbii literare, opțiunile multiple de transpunere ar reflecta variații formale și stilistice¹¹⁸. La nivel pragmatic, ele ar clarifica uneori înțelesul textului sau ar accentua anumite trăsături descrise în acesta (de exemplu atributele marianice în cazul *Imnului Acatist*)¹¹⁹. O analiză recentă a dubletelor din refrenul acatistului păstrat în ms. rom. 170 a scos la lumină tendința de standardizare a variantelor multiple de traducere¹²⁰.

De la bun început, trebuie subliniat că avem de a face cu o mișcare sistematică și nu întâmplătoare de întoarcere la litera și înțelesul textului sacru. În spațiul moldovenesc al veacului al XVII-lea fenomenul este amplu răspândit, după cum stau mărturie cele 11 manuscrise inventariate mai sus. Aplecarea pentru aceste multiple variante de traducere este atât de mare încât un scrib necunoscut adnotează un *Apostol* slavon cu astfel de variante românești, gravate intraliniar și marginal folosind un condei de os (ms. rom. BCU Cluj 3/1929)¹²¹.

O altă mărturie din epocă ne parvine de la scribul ms. rom. BAR 497 (1677), ce conține un tetraevangheliar slavo-român cu anexe liturgice (f. 489^v–502^r). Ionașco mărturisește că a vrut să copieze doar textul slavo-român, fără „înfloriturile” ce constau în dubletele și tripletele de transpunere: „iar cât am putut priceape sirbiia, numai am pus rumânie, iar alte adăosături și flori n-am adaos, cum sânt într-alte

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 280; M. Combiescu, *Psaltirea...*, p. 267; C.-I. Dima, *Primele...*, p. 76; E. Timotin, *Deux...*, p. 1079–1080. Vezi, de exemplu, conceptul de *double readings* în Shemaryahu Talmon, „Double Readings in the Massoretic Text”, în *Textus*, vol. I, 1960, p. 144–184.

¹¹⁵ I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, București, 1916, p. LXV.

¹¹⁶ Șt. Ciobanu, „Începuturile scrisului în limba românească”, în *Analele Academiei Române*, vol. X, 1941, p. 62–78; Șt. Pașca, „Contribuții la istoria începutului scrisului românesc”, în *Cercetări de lingvistică*, nr. 1–4, 1956, p. 84–85; M. Combiescu, „Psaltirea...”, p. 267; I. Gheție, „Cu privire la textele slavo-române cu traducere interlineară din secolele al XVI-lea și al XVII-lea”, în *Limba română*, nr. 1, 1968, p. 75–78; idem, *Câteva...*, p. 279.

¹¹⁷ Gh. Chivu, „Psaltirea – de la litera la spiritul textului sacru. Considerații asupra unui manuscris moldovenesc de la mijlocul secolului al XVII-lea”, în *Text și discurs religios*, vol. I, Iași, 2009, p. 42.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 37–43; idem, „De la litera la spiritul unui text sacru. Mărturia unui Evangheliar manuscris”, în *Text și discurs religios*, vol. II, Iași, 2010, p. 41–48.

¹¹⁹ E. Timotin, *Deux...*, p. 1083–1087.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 1084–1086.

¹²¹ L. Onu, *Glose românești...*, p. 367.

izvoade” (f. 502^v). Iată în ce măsură copistul păstrează doar prima lecțiune, „de bază”, din traducerea tetraevangheliarului, așa cum o cunoaștem din versiuni precum ms. rom. BAR 296 sau *Tetraevangheliarul de la Războieni* (mijl. sec. XVII) și *Tetraevangheliarul Gaster* (1702–1703):

Ms. rom. BAR 497: и прїнесоша єму дары • Și-i adusă ră lui daruri, / злѣпо и лїван и змирнѣ • aur și tămâie și zmirnă, и всѣ(т) прїе(м)ши вѣ сѣнѣ невѣзверѣлїпїи са кѣ ирвдѣ • și luoa ră știre în somnu să nu să înt<o>arcă cătră Irod, и нѣ(м) пѣпїе(м) опїдоша вѣ спранѣ свѣтѣ • și pre altă cale să dusă ră întru laturea sa 2 în țara sa (f. 12^v–13^r)

Ms. rom. BAR 296: Și aduseră lui darure • aur și tămâie și zmirnă • 2 aur și zmirnă și mir scump • Și luoa ră știre în somn, • să nu se întoarcă cătră Irod • și pre altă cale să duseră în laturea sa (f. 2^v)

Ms. rom. BAR 1154: Și-i adusă ră lui daruri • și-i deaderă lui daruri aur și tămâie și zmirnă • aur și tămâie și mir scump • Și luară știre în somn să nu să întoarcă cătră Irod • și spre// altă cale să dusă ră în laturea sa și în țara sa (f. 4^v–5^r)

Ionașco copiază, în mare măsură, un text românesc foarte apropiat de cel al *Tetraevangheliarului de la Războieni*, evitând să transcrie varianta de traducere „2 aur și zmirnă și mir scump”, pe care o găsim alterată și introdusă prin punct în ms. rom. 1154. Iese imediat în evidență faptul că, deși a încercat să evite cu orice preț dubletele de traducere, la final scribul copiază, din greșeală, unul dintre ele: „2 în țara sa”. Lecțiunea de bază „în(tru) laturea sa” se găsește în toate versiunile, însă dubletul „2 în țara sa” doar în ms. rom. 497 și în 1154. La fel ca în cazul apostolelor, considerăm că suntem martorii unei remanieri sau hibridări care a avut loc, probabil, la nivelul versiunilor vechi, apropiate de protograful traducerii.

Privind diferențele „adăosăturilor” alături de conservarea fondului comun, al opțiunilor de traducere „de bază”, suntem siguri că avem de a face cu un fenomen amplu, ce mută accentul asupra conținutului cunoscut sub impulsul unei noi sensibilități. Ea coincide cu epoca mitropolitului Varlaam și se leagă, în cazul unor versiuni, de scriptoriul de la Bisericiani.

Cu toate acestea, fenomenul insolit al incorporării de dublete și triplete de transpunere în corpul de text nu a fost studiat sub aspectul manierei de inserare a acestor variante multiple de traducere. Analiza atentă și comparativă a felului în care sunt introduse dubletele (semnele utilizate, poziția lor, cerneala etc.) ar putea oferi indicii referitoare la maniera de lucru a scribilor și, posibil, la evoluția în timp a acestui fenomen.

În stadiul actual al cercetării, ne este cunoscut că scribii foloseau următoarele convenții de notare a variantelor multiple de transpunere:

1. punctul roșu, urmat de obicei de inițiala cu chinovar
2. secvențele *tâlc* și *ли*, cea din urmă tradusă uneori drept *sau*
3. secvența *slovo* precedată uneori de cifra 3
4. slove-cifre precum **в** (= 2) sau **г** (= 3)
5. semne grafice care pot fi descrise drept două sau trei semicercuri mici (,,)

A doua categorie reprezintă cele mai vechi semne introductive, datând din veacul al XVI-lea, când sunt inserate cu totul izolat în *Codicele Voronețean* și în *Pravila ritorului Lucaci* (1581). Punctul roșu, urmat de inițială cu chinovar (1), este folosit de diacul Constantin din Vindăoani în realizarea *Apostolului* de la 1646 (ms. rom. BAR 85). Același semn poate fi întâlnit, sporadic, și în manuscrisul întocmit de părintele Teofil, cel mai probabil la Bisericiani (ms. rom. MOC I 529). Doar aici am identificat ultima clasă de semne grafice (5), precum și secvența $\mu\mu$ netradusă. Cuvântul *slovo*, precedat de cifra 3, poate fi găsit doar în ms. rom. 540, unde alternează cu inserarea slovelor-cifra (4). Cea din urmă clasă de semne este cea mai răspândită în manuscrisele cu dublete și triplete de traducere. Cifrele sunt fie scrise cu cerneală neagră, fie cu chinovar, deasupra punctului roșu sau separate de două puncte mici. Ele se găsesc atât în textul de bază, cât și în adăugirile marginale, semn că, adesea, variantele multiple de traducere se aflau deja în sursele utilizate de copişti.

Următoarele două exemple sunt relevante pentru a întrevădea maniera de inserare a slovelor-cifra înaintea variantelor de transpunere. Acestea sunt tripletele din psalmul 1, pe care îl putem găsi doar în ms. rom. BAR 540 și în ms. rom. MOC I 529, precum și cel din psalmul 31 (din ms. rom. 540, 170 și I 529):

Ms. rom. 540: și frunza lui nu va cădea • și toate câte face îi sporesc **3** • și toate câte face i-s de folos • și toate câte face i-s de treabă (f. 1^v)

Ms. rom. I 529: și frunza lui nu va cădea **2** nu cade • și toate câte face îi sporesc **2** i-s de folos „, i-s de treabă (f. 2^r)

Ms. rom. 540: Ferice de omul/ celuia ce nu-i numeaște Dumnedzău păcatele • **3 slovo** ce nu-i va număra Dumnezeu păcatele • ce nu-i va scrie Dumnedzău păcatele (f. 42^v-43^r).

Ms. rom. 170: Ferice de omul/ celuia ce nu-i numeaște Dumnedzău păcatele **2** ferice de omul/ celuia celui nu-i va scrie Dumnedzău păcatele (f. 29^v)

Ms. rom. I 529: Ferice de omul/ ce nu-i socoteaște Domnul/ păcatele „, **sau** nu-i scrie Domnul/ păcatele , **sau** nu i le va socoti (f. 15^r)

Primele 30 de file ale ms. rom. 540 au fost transcrise de scribul A. Acest copist iese în evidență prin neatenția de care dă dovadă în realizarea unității sale de producție: omite dublete (f. 1^v), pe care le adaugă, ulterior, marginal (f. 4^r, 5^r, 7^r, 8^r, 9^r, 21^v, 23^v, 25^v, 26^r, 27^{r-v}, 27bis^r, 28^r, 29^v, 30^v), uită să copieze secvențe, pe care le inserează apoi intraliniar sau marginal (f. 15^v, 16^{r-v}, 17^r, 18^r, 20^v, 21^{r-v}, 22^v, 26^r, 27bis^v, 30^v), transcrie secvențe greșite, pe care le barează și rescrie (f. 10^r, 31^r).

Tripletul este introdus în ms. rom. I 529 fie prin cifra 2 și cele trei linii curbe, fie prin secvența $\mu\mu$ tradusă („sau”) și îmbinată cu una sau două linii curbe realizate de Teofil. În ms. rom. 170, Călin copiază lecțiunea „de bază” („ce nu-i numeaște”) și alege să transcrie lecțiunea care se află pe a doua poziție atât în ms. rom. 540, cât și în I 529 („nu-i scrie”). În cazul scribului A din ms. rom. 540, slova-cifra **r** este scria cu cerneală neagră în rând cu textul, înainte de a introduce cele două variante de traducere. În al doilea caz, deasupra punctului roșu a fost adăugată secvența

„r slovo”. Semnalează oare acest număr/ această secvență că avem de a face cu un triplet? De ce nu a utilizat scribul cifrele 2 și 3, ca să segmenteze atunci fiecare variantă de traducere în parte? Cert este că acesta introduce a treia variantă prin punctul roșu. Nu credem că avem de a face cu hazardul în acest caz.

Am văzut că acest sistem de inserare a dubletelor, uneori întâmpinate de inițiala cu chinovar, era utilizat de diacul Constantin din Vindăoani în ms. rom. 85 și, pe alocuri, de Teofil în ms. rom. I 529 (vezi *supra*). Scribul A copiază, de obicei, cu cerneală neagră cifrele 2 și 3 care prefațează variantele multiple de traducere, însă, de foarte multe ori, acesta utilizează punctul, peste care transcrie, de fapt, cifra 2¹²². Pe bună dreptate, putem suspecta că fenomenul e cauzat de neatenția copistului, care uită, pe alocuri, să introducă slovele-cifre. Totuși, acest fenomen poate fi întâlnit foarte des și la ieromonahul Arsenie de la Bisericiani (ms. rom. 540, f. 37^v, 41^v, 42^r *passim*; ms. rom. 296, f. 2^r, 3^r, 7^r *passim*). Misail de la Bisericiani, introduce cifra 2 deasupra punctului când omite dubletul, pe care îl inserează la corectură (ms. rom. 69, f. 228^v). În rest, la fel ca scribul Călin, acesta copiază slova-cifră convenită, separată de obicei prin două puncte mici sau, pur și simplu, neizolată în niciun fel (ms. rom. 69, f. 233^r, 236^r; ms. rom. 540, f. 154^r, 155^r, 157^v; ms. rom. 170, f. 1^{r-v}, 4^r, 6^r *passim*). E deosebit de important că găsim această eroare de copiere la mai mulți scribi de la Bisericiani, în special cei care transcriu cele mai vechi versiuni românești cunoscute. Ea relevă nedumerirea copiștilor față de maniera în care două sisteme de inserție a dubletelor interferau în protografele lor: punctul și slova-cifră. Confuzia era cauzată de faptul că punctul roșu, preluat din ortografia textelor slave, avea deja funcția de a izola secvențele slave de cele românești. El trebuia înlocuit, treptat, de un sistem mult mai eficient.

Privind fenomenul în diacronie, putem lansa următoarele ipoteze: 1. Inițial, dubletele au fost integrate tacit pe lângă punctul roșu care despărțea textul slav de cel românesc, 2. Punctul roșu a căpătat funcția de a introduce aceste dublete și triplete. Astfel, prima literă a secvenței din varianta multiplă de traducere a fost scrisă cu chinovar, 3. Treptat, au fost găsite alte soluții pentru a insera aceste variante: a. secvențe textuale (*sau, tâlc, slovo*), b. cifre (в sau r), c. semne grafice specifice, 4. Sistemul de inserare prin slove-cifră a devenit cel mai răspândit, înlocuindu-l (parțial sau integral) pe cel vechi și coexistând uneori cu celelalte sisteme.

Considerăm că aceste etape explică cel mai bine atât fenomenul coexistenței a diferite sisteme de introducere a dubletelor și tripletelor de transpunere, cât și cel al scrierii slovelor-cifră deasupra punctului roșu, precum și fenomenul oscilației dintre lecțiunile din textul de bază și cele din variantele multiple de traducere. Uneori, secvențele din textul de bază al unor versiuni se găsesc, așadar, în dubletele și tripletele altor versiuni și viceversa. Cercetări viitoare vor răspunde la întrebarea dacă aceste variante multiple de transpunere au fost fie introduse din alte traduceri, fie au fost inserate în cadrul unui exercițiu de traducere *ad hoc*, bazat pe confruntarea unei traduceri românești preexistente cu surse slave sau grecești.

¹²² Fenomenul au fost semnalat pentru prima oară de Gh. Chivu, *De la litera...*, p. 43, n. 5.

5. CONCLUZII

Studiul nostru a adus la lumină o nouă versiune a *Imnului Acatist*, cu traduceri duble, realizată de scribul Teofil în a doua jumătate a secolului al XVII-lea (cca 1670–1680), cel mai probabil, la Mănăstirea Bisericani. Poemul marianic este inclus în *Psaltirea adăugită*, la fel ca în cazul celor mai vechi versiuni manuscrise românești, datorate ieromonahului Arsenie de la Bisericani și scribului Călin, care le-au întocmit undeva în deceniul al patrulea, respectiv al cincilea al secolului al XVII-lea (ms. rom. BAR 540, 170). Astfel, psaltirea din ms. rom. păstrat la Muzeul Olteniei sub cota I 529 se înrudește cu o versiune apropiată de ms. rom. 170, poate chiar protograful acesteia. *Apostolul* inclus de Teofil în același codice descinde dintr-o versiune foarte apropiată de *Apostolul* călugărului Misail de la Bisericani (ms. rom. BAR 69), înrudindu-se și cu textul din ms. rom. BAR 1252.

Tiparul de compilare, tributar unui model slav din secolul al XIV-lea, răspunde nevoilor impuse de programul liturgic al Bisericanilor. Acesta prevedea cântarea a zece catisme, între care erau citite și „canoanele Precistei”, precum și un „cuvânt din învățăturile părinților”. În mod firesc, compilarea *Psaltirii* alături de *Imnul Acatist* facilita această practică liturgică, întrucât monahii se puteau folosi de o singură carte și nu de psaltire și de acatistier în mod separat.

Nu trebuie să trecem cu vederea faptul că aici circulau și se copiau intens versiuni slave ale *Imnului Acatist*. Acestea vor fi transpuse în română, sub o formă care, inițial conserva, probabil, și textul slav intercalat, la fel ca în cazul *Psaltirii de la Mehadia*. Cele mai vechi versiuni care ne-au survenit și care au fost produse în jurul anilor 1630–1640, păstrează, cu variații subliniate aici, doar incipitul slav al poemelor, trăsătură care face apelul la memoria călugărilor de la Bisericani, obișnuiți cu citirea, copierea și cântarea imnului în limba slavă. Această interval temporar coincide cu egumenia ieromonahului Pahomie, în timpul căruia activitatea culturală de la Bisericani se intensifică, obștea se mărește, iar daniile realizate de mireni și oamenii bisericii, precum și sprijinul domnitorilor sporesc. Nevoia de a copia cât mai multe versiuni slave și slavo-române ale *Imnului Acatist* era, astfel, una practică, impusă de „pravila liturgică” din interiorul obștii. Imnul marianic era deja transcris aici, în limba slavă, între 1591 și 1604, precum și între 1628 și 1629. De asemenea, ca parte a *Psaltirii adăugite*, acatistul ajunge în obște în anul 1612, la 1616 este obținut de ieromonahul Partenie, alături de alte cărți de cult, iar la 1617 Arsenie de la Bisericani cumpără o astfel de psaltire de secolul al XV-lea pentru a fi folosită în sobor.

Interesul pentru poemul dedicat Maicii Domnului trebuie să fi avut în vedere și faptul că hramul Mănăstirii Bisericani era Buna Vestire, subiectul propriu-zis al acatistului. În acest lăcaș trebuie să fi existat, așadar, o devoțiune specială pentru Fecioara Maria. Încheiem studiul de față cu legenda întemeierii centrului vechi al Bisericanilor, legendă conform căreia starețul Iosif și-a ridicat schitul în urma unei viziuni marianice, consemnată în cronică mănăstirii:

Am auzit și aceasta povestindu-se de părinții cei vechi carii i-am apucat noi aicea, cum că starețul Iosif mai înainte, până a nu se apuce el de zidirea bisericii, au vrut odată să se ducă de aici, de la locul acesta, și au mers până acoloa, la stejarii cei mari, unde iaste lavița lângă drum, și acoloa i s-au arătat Maica Domnului, și i-au zis să nu să ducă de la locul acesta, că și aici iaste grădina Sfinții Sale, și așa starețul Iosif au rămas la locul acesta, și acolo unde i s-au arătat Maica Domnului, au pus o iconiță a Maicii Domnului într-un stejar mare, de la deal de drum, în dreptul laviții, și au aşăzat acolo iconița multă vreme, iară, trecând mulți ani la mijloc, s-au învechit stejarul și au căzut jos, iară iconița au luat-o un părinte de aici din mănăstire¹²³.

AN UNKNOWN ROMANIAN MANUSCRIPT OF THE *AKATHISTOS HYMN*
FROM THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY

(Abstract)

The present paper aims to describe, date and localize the *Akathistos Hymn* found in an unknown Romanian manuscript preserved at Muzeul Olteniei (Craiova, Dolj county): Rom MS I 529.

The codex contains the *Psalter* (accompanied by the *Odes*), the *Akathistos Hymn*, the *Paraklesis to Theotokos* and the *Holy Apostle*. These texts were copied by father Theofil, the scribe of the manuscript. These works are important due to two outstanding reasons: they contain Slavic passages and multiple translation variants inserted and integrated in the text using numbers or other graphic devices. Both of these features can be found in the manuscripts produced in Bisericani Monastery (Moldova) in the first part of the 17th century. As a consequence, the codex transcribed by Teofil was analysed in the context of the production of the *scriptorium* from Bisericani. Teofil must have been part of the Moldavian monastic community and his manuscript must have been copied there. Textual, contextual, linguistic, philological and palaeographical evidence are given in this sense.

The study of the watermarks (*Torch with letters HSE*, *unicorn encircled by letters*, *Allmodpappier*, *horn and the ligature 4AD*), their types and subtypes, brought to light the fact that the Romanian manuscript was copied somewhere between 1670–1680.

The philological comparison between the Biblical and Marian texts from these manuscripts and the oldest ones from Bisericani (Rom MS BAR 540 and 170) stressed the link between the former and the latter. On top of that, the comparison offered new insight into how the multiple translation variants were more or less preserved, hinting to an early contamination between different manuscripts.

The Slavic passages (mostly headings and initial lines) preserved in the Romanian texts were studied as a mnemonic device used by the monks from Bisericani Monastery who, according to the liturgic program of the community, were used to chanting the *Akathistos Hymn* in Slavonic.

Key-words: *Akathistos Hymn*, the *scriptorium* of Bisericani Monastery, multiple translation variants, mnemonic devices, palaeography.

Cuvinte-cheie: *Imnul Acatist*, scriptoriul de la Bisericani, traduceri multiple, strategii mnemotehnice, paleografie.

Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române / NEC
Calea 13 Septembrie, nr. 13 / Str. Plantelor nr. 21

¹²³ N. Iorga, *Pomelnicul...*, p. 243.

ANEXĂ

Fig. 1 (copertă ms. rom. MOC I 529)

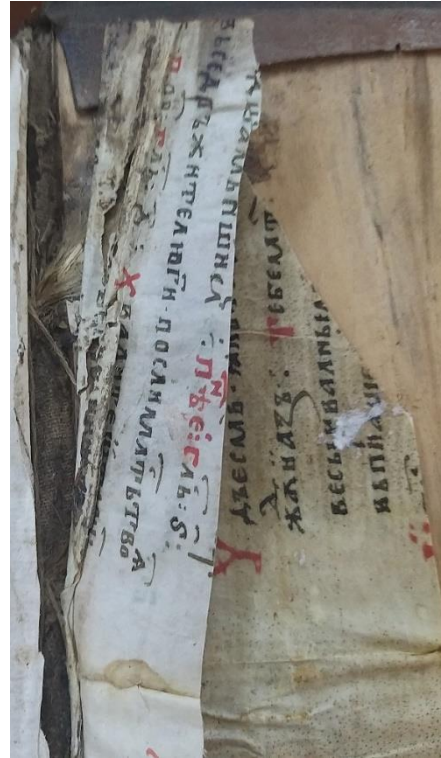

Fig. 2 (fragment text slav, coperta 3)

Fig. 3 (cotor)

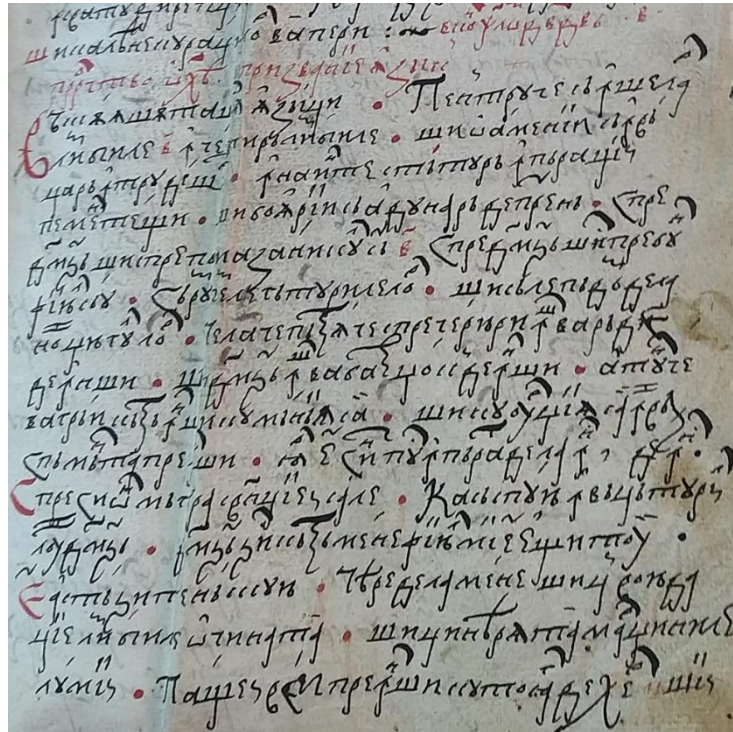

Fig. 5 (ms. rom. MOC I 529, f. 2r)

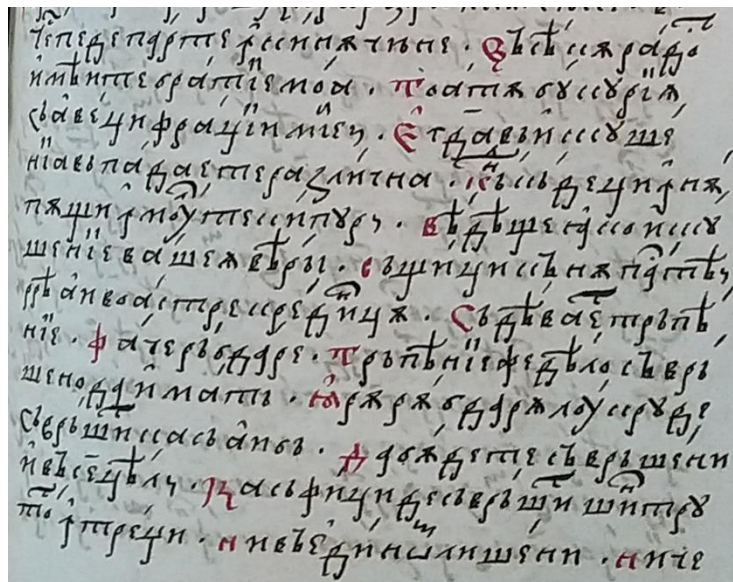

Fig. 6 (ms. rom. MOC I 529, f. 176r)

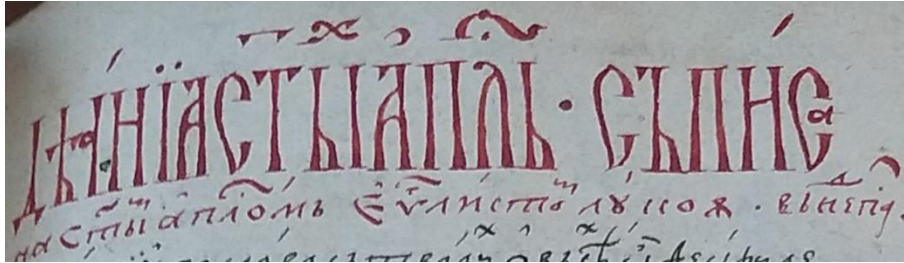

Fig. 15 (f. 98r)

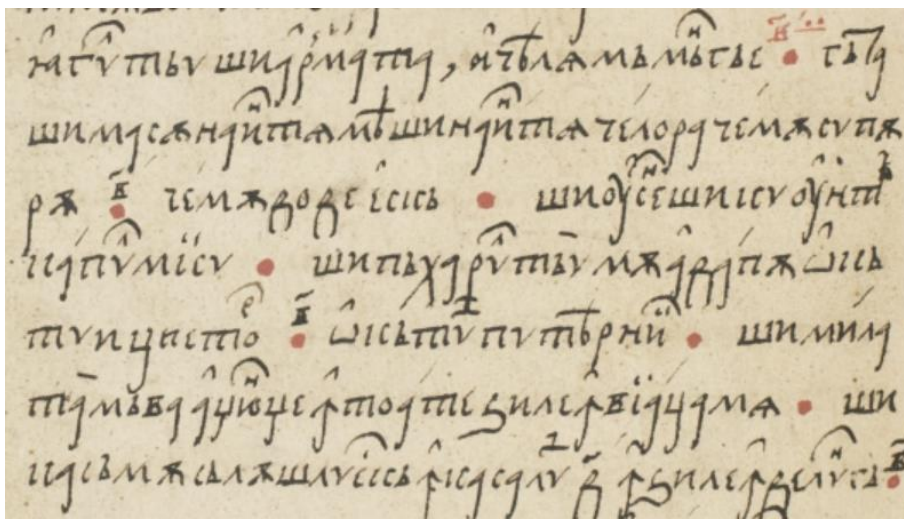

Fig. 22 (grafie Arsenie de la Bisericani, ms. rom. BAR 540, f. 34v)

Fig. 24

Fig. 25

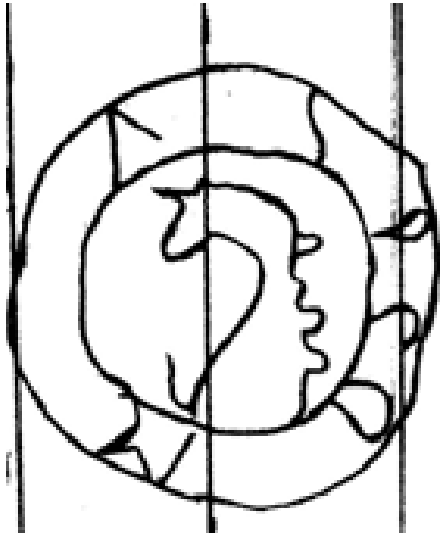

Fig. 26

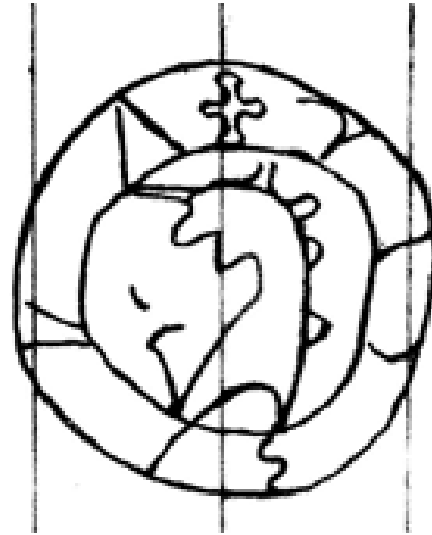

Fig. 27

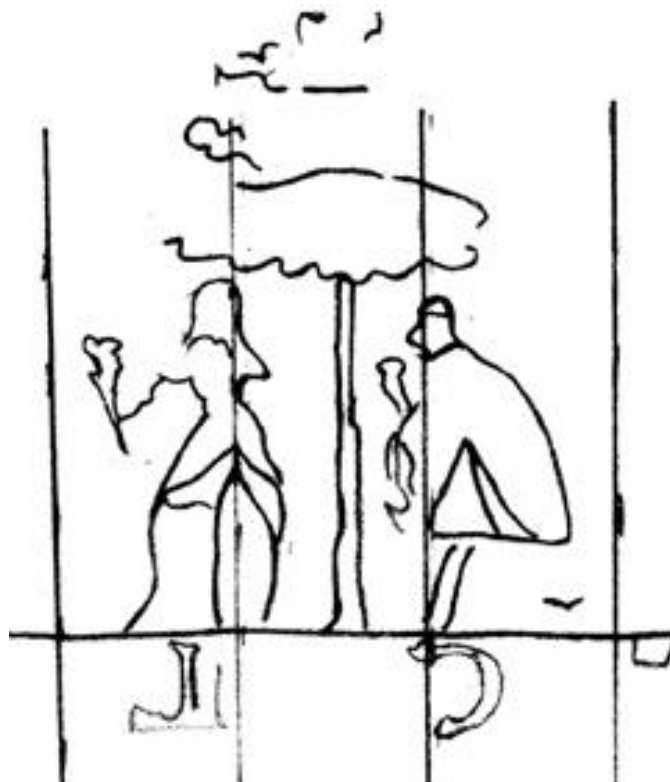

Fig. 28

Fig. 29

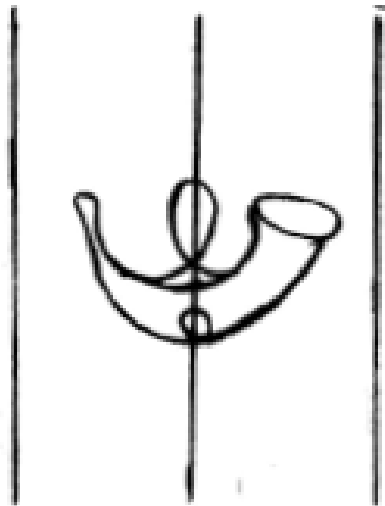

Fig. 30

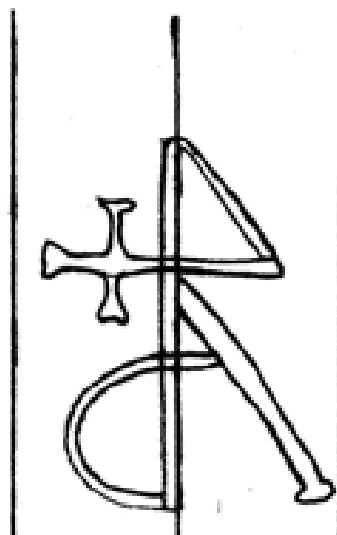

Fig. 31

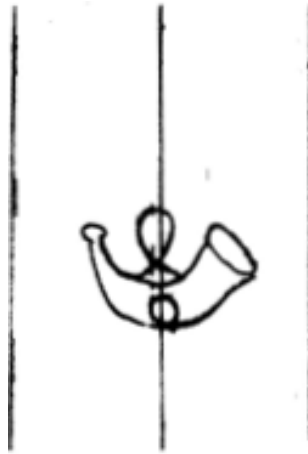

Fig. 32

Fig. 33

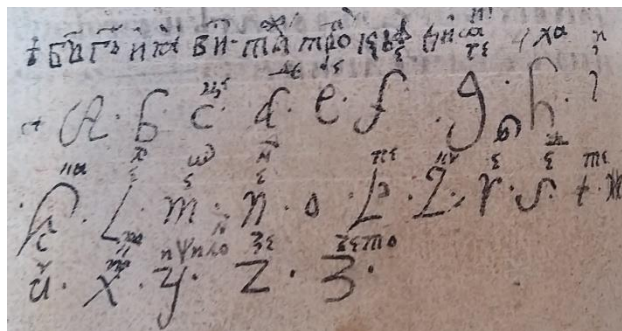

Fig. 34 (ms. sl. BAR 222, f. 215v)

Fig. 35 (ms. rom. 85, f. 416r)

Andreea-Isabella Tatoi

**MS. ROM. 4648 AL BIBLIOTECII ACADEMIEI ROMÂNE:
PREDICILE LUI IOANICHIE HALEATOVSKI DIN COLIGATUL
IEROMONAHULUI ȘTEFAN DE LA MĂNĂSTIREA BISTRIȚA ***

În cadrul acestui studiu ne oprim asupra unei traduceri inedite din opera cărturarului Ioanichie Haleatovski (1620–1680), cel mai important scriitor bisericesc ucrainean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea (Ciobanu 1938: 165): este vorba despre predicile din colecția *Cheia înțelesului*, păstrate în ms. rom. 4648 al Bibliotecii Academiei Române din București. Urmărim să descriem manuscrisul, să înțelegem cum a fost realizat și să stabilim raportul său cu tipăritura originală.

Cunoscut în epocă drept predicator excelent și drept apărător al ortodoxiei (Onu 2002: 275), Ioanichie Haleatovski a fost continuatorul direct al operei lui Petru Movilă (Ciobanu 1938: 165), între 1657 și 1669 fiind rector al Academiei fondate de acesta (Akhiezer 2022: 163; Onu 2002: 275). Cele mai importante lucrări ale sale (Ciobanu 1938: 170) sunt *Ключь розумнянья* [= *Cheia înțelesului*], o colecție de predici, căreia Haleatovski i-a anexat un manual de omiletică, și *Небо новое...* [= *Cer nou...*], culegere de minuni ale Maicii Domnului. Ambele lucrări au fost traduse în limba română, *Cerul noul* cunoscând un mai mare succes în spațiul autohton (Mareș 2000: 8).

Traducerea românească a culegerii de predici *Cheia înțelesului* se bazează pe cea de a patra ediție ucraineană¹ (Lvov, 1665) și a fost realizată după o versiune slavonă cu elemente polone (Onu 2002: 275). Publicarea ei la București în 1678 (CRV 68)², la inițiativa mitropolitului Ungrovlahiei, Varlaam al II-lea (1672–1679), a marcat reluarea activității tipografice în Țara Românească, după o pauză de aproximativ 25 de ani (Mareș 2000: 5). De asemenea, traducerea reprezintă și

* Această lucrare a fost realizată prin proiectul *Orthodoxies and Politics: The Religious Reforms of Mid-17th Century in Eastern and Southeastern Europe* (ERC Starting Grant – grant agreement No 95028). Coordonator: Dr. Ovidiu Olar, Junior Group Leader, Institute for Habsburg and Balkan Studies of the Austrian Academy of Sciences, Vienna. Durata: 2022–2026.

¹ *Cheia înțelesului* a fost tipărită de patru ori în limba ucraineană: în 1659, 1660, 1663 și 1665. Colecția a fost publicată inițial în 1659 în tipografia Mănăstirii Pecersca din Kiev. Pentru că această colecție a avut un mare succes, anul următor, în 1660, Haleatovski publică o a doua ediție, adăugând predici noi. În anul 1663 este tipărită de către Mihail Sliozca la Lvov, probabil fără știrea lui Haleatovski, a treia ediție a *Cheii înțelesului*, „o reproducere aproape mecanică a celor două cărți tipărite la Chiev”. În sfârșit, în 1665 este tipărită la Lvov, „sub directa îngrijire” a lui Haleatovski, a patra și ultima ediție a colecției de predici. (Ciobanu 1938: 32–33). În câteva lucrări de specialitate, ediția de la Lvov din 1665 este notată ca fiind a treia (Mareș 2000: 6; Lazăr Zăvăleanu 2018: 211).

² Vezi descrierea tipăriturii. Bianu, Hodoș 1903: 217–222.

prima tipăritură în limba română apărută la București (Bădără 1998: 60; Mareș 2000: 5), ceea ce demonstrează importanța pe care mitropolitul a acordat-o acestei lucrări omiletice. Tipăritura reține 18 cazanii din cele 64 originale (12 duminicale și 6 pentru diferite sărbători din timpul anului liturgic: Nașterea Domnului, Tăierea împrejur a Domnului, Botezul Domnului, Întâmpinarea Domnului, Duminica Floriilor și Vinerea Mare). Rodica Popescu a realizat în anul 2000 o ediție modernă a tipăriturii, prefațată de Alexandru Mareș.

Alte cinci predici ale lui Haleatovski, traduse în limba română, sunt conservate în *Chiriadromionul* de la Bălgrad, tipărit în anul 1699 (CRV 115; Bianu, Hodoș 1903: 372–377). Două dintre ele sunt reproduse după tipăritura bucureșteană (Mareș 2000: 8). Textul acestuia se regăsește integral, cu mici modificări, în *Chiriadromionul* apărut la București în anul 1732 (CRV 205) (Ciobanu 1938: 201). Alte predici din *Cheia înțeleșului* se află în manuscrise de la Biblioteca Academiei Române din București, datând de la începutul secolului al XVIII-lea: ms. rom. 2878, însumând 33 de predici (Mareș 2000: 8), ms. rom. 4648, cuprinzând 12 cazanii (Ciobanu 1938: 190), și ms. rom. 4130, în care se regăsesc predici copiate în anul 1737 după *Chiriadromionul* de la Bălgrad (Ciobanu 1938: 202).

Manuscrisul de care ne vom ocupa în continuare, având cota 4648, este foarte important pentru cunoașterea traducerilor românești ale *Cheii înțeleșului*, cuprinzând predici care nu se regăsesc în tipăritura de la București din 1678. Acestea nu au mai fost editate până acum. O descriere a manuscrisului, sumară însă, a fost realizată de Gabriel Ștrempel, în *Catalogul manuscriselor românești*. Se fac precizări despre numărul fișelor, despre dimensiunile manuscrisului, se reproduc sărbătorile și sfinții menționați în titlurile omiliilor respective, se precizează locul în care acestea apar în manuscris, se transcriu însemnările marginale ale scribului și se evidențiază faptul că predicile „continuă, și ca numerotare și ca tematică” tipăritura de la București din 1678 (Ștrempel 1992: 78).

O analiză a manuscrisului, mai amplă, însă mai puțin sistematică, a fost realizată de Ștefan Ciobanu în studiul său din anul 1938, *Din legăturile culturale româno-ucrainene: Ioannichie Galeatovski și literatura românească veche* (p. 190–196). Observațiile istoricului, foarte valoroase din punct de vedere filologic, nu urmăresc prezentarea integrală și exactă a manuscrisului. Scopul acestora este să demonstreze că ms. rom. BAR 4648 cuprinde, de fapt, partea a doua a tipăriturii din 1678 de la București, pe care mitropolitul Varlaam ar fi vrut să o editeze, întreprindere pe care nu a putut însă să o finalizeze; astfel, predicile ar fi rămas în manuscris, iar copia acestuia a circulat printre cărturarii vremii (Ciobanu 1938: 196). În orice caz, Ștefan Ciobanu menționează că ms. rom. BAR 4648 cuprinde un exemplar al tipăriturii *Cheii înțeleșului* de la București, acesta fiind legat de celelalte douăsprezece predici manuscrise. De asemenea, el confruntă câteva pasaje din cazaniile inedite cu omiliile tipărite pentru a demonstra că acestea urmează aceeași traducere; menționează predicile reținute de traducerea românească în cazul perechilor de omilii din originalul ucrainean și explică lipsa unei singure cazanii – cea închinată Acoperământului

Maicii Domnului, prin faptul că sărbătoarea nu se celebra atunci în biserica din Țara Românească.

Considerăm necesară o nouă descriere a manuscrisului, modernă, amănunțită și completă, care să îi prezinte integral conținutul și, astfel, să îi sublinieze relevanța în contextul traducerii românești a *Cheii înțelesului*.

Ms. rom. BAR 4648 cuprinde 208 file, având dimensiunile 30,5 × 20,5 cm. Între filele 3–117, numerotația tipărită este veche, cu cifre chirilice, și modernă, deopotrivă, aceasta fiind adăugată odată ce manuscrisul a ajuns în posesia Academiei Române. Filele 118–208 sunt numerotate cu cifre arabe scrise de mașină și de mână, existând și o numerotație mai veche, cu slove chirilice, în partea de sus a filei recto. Coperta manuscrisului este realizată din piele neagră, cu ornamente florale și o vinieta reprezentându-l pe Hristos răstignit pe cruce.

Manuscrisul este un coligat. Un exemplar complet și foarte bine conservat al tipăriturii *Cheii înțelesului* de la București din 1678 (f. 3–117) a fost legat de predicile manuscrise (f. 118–208)³. Faptul că numerotarea filelor, cu cifre chirilice, este continuă arată clar că acest coligat era văzut ca un ansamblu unitar de autorul său în momentul realizării transcrierii.

Manuscrisul este scris de o singură mână. Același scrib a intervenit de trei ori în tipăritură, doar la începutul acesteia: s-a semnat *Ștefan ieromonah* pe filele 3^r (la baza paginii de titlu, în cadrul ilustrației) și 7^v (realizând o semnătură amplă, stilizată), a notat pe fila 8^r numele mănăstirii unde era egumen (*a Mănăst<irii> Bistriței*). Coligatul este datat de către copist pe a doua copertă interioară: „Această carte iaste a lui Ștefan ieromonah, ig<umen> ot Bistrița. 7220”⁴ [=1711/12]. Ca și în tipăritură, scribul se semnează pe o filă a părții manuscrise (f. 208^v)⁵. Acesta realizează mai multe notații marginale reprezentând, de obicei, adnotări (variante sinonimice sau, mai rar, explicații), dar și corecturi: „șaptezeci” din interiorul textului este tăiat, iar pe margine este notat „100” (f. 73^v), „Râm, 5 capete” (f. 129^v), „a vorovi”⁶ (f. 142^v), „adecă împărați, domni, boiari; a treia sânt stăpânitori” (f. 174^v) etc.

Copistul, bun caligraf, scrie, de cele mai multe ori, 25 de rânduri pe pagină, cu cerneală neagră, iar inițialele (în special al primului cuvânt din predică) și titlurile omiliilor sunt notate, de regulă, cu chinovar. În afară de acest manuscris, ieromonahului Ștefan îi mai sunt atribuite ms. rom. BAR 2672 din 1688 și ms. rom. BAR 2644, realizat în 1697 (Ștrempel 1959: 245).

Date fiind aceste elemente, putem considera că manuscrisul este un coligat realizat chiar de ieromonahul Ștefan, scribul predicilor manuscrise: în primul

³ Faptul că un exemplar al tipăriturii este legat împreună cu ms. rom. 4648 a fost menționat și de Cristina Ioana Dima (Dima 2021: 197), nu însă și de Gabriel Ștrempel.

⁴ Însemnarea este consemnată și de Gabriel Ștrempel (Ștrempel 1992: 78).

⁵ *Ibidem*.

⁶ Sinonim pentru а гръзи („a grăi”). Această adnotare este singura din manuscris marcată printr-un simbol schițat cu cerneală roșie, în formă de cruce, și reprezintă o explicație, o detaliere a fragmentului din predică „stăpânitorii bisearecii”.

rând, se semnează atât pe filele tipăriturii, cât și pe cele manuscrise; în al doilea rând, numerotarea paginilor care cuprind predicile manuscrise continuă tipăritura; în al treilea rând, înaintea tipăriturii și a predicilor manuscrise se află cuprinsul manuscrisului (f. 1^v–2^r), realizat de către scrib, care a notat toate titlurile cazaniilor, atât ale celor tipărite, cât și ale celor pe care le-a copiat, în ordinea în care sunt legate în coligat.

În afară de tipăritura bucureșteană, ms. rom. BAR 4648 conține alte douăsprezece predici, care continuă ordinea din originalul ucrainean (ediția a patra, Lvov, 1665):

1. *Cazanie la Învierea Domnului nostru, lui Isus Hristos* (f. 118^r–125^r)

Inc.: „Scris-au Sfântul apostol Pavel la Cartea cătră râmleani în 6 capete, grăind: «Precum s-au sculat Hristos den morți cu mărirea Părintelui, așa și noi întru înnoirea vieții vom începe a umbla»⁷».

Desinit: „Dirept aceea, de ne vom scula den morți și vom ieși den mormânt dintru robii vrăjmașului celui sufletescu, vom putea să intrăm în cetatea cea frumoasă a împărăției ceriului, care ne dăruiaște noao tuturor, Doamne Isuse Hristoase, Dumnezeul nostru, ca să o dobândim și să petrecem acolo cu tine în veacii veacilor, amin”.

2. *Cazanie la Înălțarea Domnului nostru, lui Isus Hristos* (f. 125^r–133^r)

Inc.: „Scrie Sfântul Luca evanghelist la Deanie în glava cea dentâiu, grăind: «Acesta Isus, carele s-au înălțat de la voi spre ceriuri, iarăși va veni așa»⁸. În ce chip l-ați văzut pre dânsul mergând spre cer?”

Desinit: „Pentru aceea, să urmăș și noi lui Solomon, împăratul izrailteanilor. El mergea la scaunul său pre șase stepene, iar noi să meargem pre trei stepene, pre credință, pre nădejde și pre dragoste, la scaunul împărăției ceriului, de care ne spodebeaște pre noi, Doamne Isuse Hristoase, să o dobândim pentru mila sfinției tale, amin.”

3. *Cazanie la Pogorârea Duhului Sfânt* (f. 133^r–144^v)

Inc.: „Scris-au înțeleptul Solomon la Cartea Preaînțelepciunii sale în glava cea dentâiu, grăind: «Duhul lui Dumnezeu umplu toată lumea»⁹. Pravoslavnicilor creștini, în multe chipuri iaste Duhul Svânt de care pomeneaște psalmista, grăind: [...]”.

Desinit: „Atunce și întru inema noastră va veni Duhul Sfânt și în veaci va petrece întru inemile noastre și vom putea zice împreună cu Pavel apostol, precum scrie la Cartea galateanilor, în 4 capete, grăind: «Trimise Dumnezeu Duhul Fiiului său întru inemile noastre, strigând *Avva, Părinte!*»¹⁰. Amin”.

4. *Cazanie la Preobrajenie, adecă la Schimbarea Feații Domnului* (f. 144^v–151^r)

Inc.: „Scrie Sfântul Matei evanghelist în 17 capete, grăind: «Luo Isus pre Petru și pre Iacov și pre Ioan, fratele lui, și sui pre ei spre măgură înaltă singuri. Și schimbă chipul înaintea lor»¹¹».

Desinit: „Și noi spre măgura ceriului vom avea trei umbrare, trei feațe ale dumnezeirii: al Părintelui și al Fiiului și al Duhului Sfânt, amin”.

⁷ Rom 6,4.

⁸ Fapte 1,11.

⁹ Sol 1,7.

¹⁰ Gal 4,6.

¹¹ Mt 17,1-2.

5. *Cazanie la Adormirea Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu* (f. 151^r–160^r)

Inc.: „Scrie Sfântul Ioan Bogoslov în Apocalipsis, în 12 capete, grăind: «Un semn mare să arătă spre ceriu: o muiare îmbrăcată în soare și lună supt picioarele ei și cunună den doasprezece steale în capul ei»¹²».

Desinit: „Că și Preacurata Fecioară poate zice către oamenii cei credincioși: «De la voi am eu cinste și laudă, spre voi sânt cu mai mare cinste cinstită. Și iarăși pentru voi mă rog lui Hristos, fiului meu, ca să iarte el voao păcatele voastre și să vă dăruiască împărăția ceriului, care ne dăruiaște noao tuturor să o dobândim. Hristos e Dumnezeuul nostru». Amin”.

6. *Cazanie la Nașterea Preasfintei Născătoare de Dumnezeu* (f. 160^r–167^r)

Inc.: „Zis-au Preacurata Fecioară Maria precum scrie evanghelistul Luca în capul cel dentăiu, grăind: «Făcu mie mărire Cel puternic»¹³».

Desinit: „Pentru aceea să ne rugăm și noi Preacuratei Fecioare ca să ne fie și noao socotitoare, că ne va face și noao lucruri mari. De va veni spre noi vreo boală sau moarte, ni să va arăta și noao întru boala noastră și ne va tămădui și ne va feri de moartea cea de acuma și de cea veacinică, amin”.

7. *Cazanie la Văvedeniia Preasfintei Fecioarei Mariei* (f. 167^r–173^r)

Inc.: „Zis-au Duhul Sfânt precum scrie Solomon în Cartea cântărilor, grăind: «Cine iaste aceasta arătându-se ca un răsărit de dimineță, frumoasă ca luna, aleasă ca soarele?»¹⁴».

Desinit: „Să o întâmpinăm și noi, zicând cătră dânsa: «Cine iaste aceasta ce vine ca luceafărul de dimineță, frumoasă ca luna, aleasă ca soarele?»¹⁵. Și de vom întâmpina pe Preacurata Fecioară într-acesta chip, Sfinția Sa ne va dobândi noao de la Hristos, fiul său, iertare tuturor păcatelor noastre și împărăția ceriului, amin”.

8. *Cazanie la Blagoveștenia Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu* (f. 173^v–182^r)

Inc.: „Scri-au Isus Sirah în cartea lui în 24 de capete, grăind: «Mă înălțaiu ca un chedru den Liban și ca chiparisul spre munții ai Ermonului și mă ridicaiu ca un finic pre lângă mare»¹⁶».

Desinit: „Și de vom lăuda pe Preacurata Fecioară și de-i vom da acea cinste ce se chiamă hiperdulia, și pre noi Precurata Fecioară cu rugăciunea sa ne va păzi și ne va înălța atâta cât, sfârșind viața noastră ceastă de acum, vom fi toți întru împărăția ceriului, lăcuind pre în multe feliuri de ceate îngerești, în veacii veacilor, amin”.

9. *Cazanie la rădicarea cinstitei și sfintei cruci* (f. 182^r–187^v)¹⁷

Inc.: „Scri-au sfântul apostol Pavel la Cartea cătră galateani în 6 capete, grăind: «Iar mie să nu-mi fie a mă lăuda, numai în crucea Domnului nostru, lui Isus Hristos»¹⁸».

Desinit: „Să cinstim și noi sfânta cruce și să avem lucrurile cele bune, să ne ferim de păcate. Apoi vom merge și noi de pe cruce la raiul ceresc și acolo vom lăcu întru veaci nesfârșiți, amin”.

¹² Ap 12,1.

¹³ Lc 1,49.

¹⁴ Cânt 6,10.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Sir 24,14-15.

¹⁷ Această predică este inclusă, și în originalul ucrainean, între omiliile dedicate Fecioarei Maria, deși nu respectă tematica acestora, iar traducătorul păstrează această ordine, în traducerea românească.

¹⁸ Gal 6,14.

10. *Cazanie la ziua sfântului marele mucenic Gheorghe* (f. 187^v–192^v)

Inc.: „Zis-au Dumnul nostru Isus Hristos, precum scrie evanghelistul Ioan în 15 capete, grăind: «Eu v-am ales pre voi den lume. Pentru aceea nu vă iubeaște pre voi lumea»¹⁹».

Desinit: „Așa și noi, de ne vom da singuri pre noi lui Dumnezeu ca pre unul spre carele iaste însemnat chipul lui Dumnezeu, ne va priimi și pre noi Hristos, Dumnezeuul nostru, întru împărăția ceriului, amin.”

11. *Cazanie la ziua Sfântului Nicolae de la Mira Lichia* (f. 192^v–200^f)

Inc.: „Zis-au Dumnul nostru Hristos, precum mărturiseaște evanghelistul Matei în 6 capete, grăind: «Cercați mai nainte împărăția lui Dumnezeu și dreptatea ei și acestea toate să vor adaoge voao»²⁰».

Desinit: „Și pentru rugăciunea Sfântului Nicolae, sfârșind viața noastră ceastă de acum, vom fi și noi lăcuitoari cetății împărăției ceriului și vom petrece acolo în veacii veacilor, amin”.

12. *Cazanie la sfinții și mai marii apostolilor, lui Petru și lui Pavel* (f. 200^f–208^v)

Inc.: „Scris-au Sfântul Ioan Bogoslov la Apocalipsis în 11 capete, grăind: «Aceștia sânt doi maslini și doao sfeașnice stând înaintea Dumnezeului al lumiei»²¹».

Desinit: „Atuncea și numele noastre va scrie Hristos întru ceriuri, întru cartea vieții împărăției ceriului, și ne va da noao lăcaș întru curțile ceale cerești și ne va da noo darurile ceale mari, singur pre sine Hristos, izbăvitoriul nostru, în veacii veacilor, amin”.

Aceste predici corespund, în ordine, următoarelor cazanii din originalul ucrainean: 1) *Казаніе второе на Воскресініе Господне* „A doua cazanie la Învierea Domnului” (f. 177^r–184^r), 2) *Казаніе на Вознесініе Господне* „Cazanie la Înălțarea Domnului” (f. 184^v–193^v), 3) *Казаніе на Сошествіе Святого Духа* „Cazanie la Pogorârea Duhului Sfânt” (f. 200^v–211^v), 4) *Казаніе на Преображеніе Господне* „Cazanie la Preobrajenia Domnului” (f. 224^r–233^v²²), 5) *Казаніе второе на Успеніе Пресвятої Богородиці* „A doua cazanie la Adormirea Preasfintei Maicii Domnului” (f. 251^v–261^v), 6) *Казаніе второе на Рождество Пресвятої Богородиці* „A doua cazanie la Nașterea Preasfintei Maicii Domnului” (f. 271^r–279^r), 7) *Казаніе на Воведеніе Пресвятої Богородиці* „Cazanie la Vovedenia Preasfintei Maicii Domnului” (f. 299^r–306^r), 8) *Казаніе на Благовященіе Пресвятої Богородиці* „Cazanie la Blagoveștenia Preasfintei Maicii Domnului” (f. 315^r–325^r), 9) *Казаніе второе на Воздвіженіе Чесного Хрестá* „A doua cazanie la înălțarea sfintei cruci” (f. 340^v–347^v), 10) *Казаніе на Святого Великомученика Георгія* „Cazanie la Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” (f. 348^r–354^r), 11) *Казаніе второе на Святого Архиерея Николая* „A doua cazanie la Sfântul Arhiereu Nicolae” (f. 370^r–379^v), 12) *Казаніе второе на Святі Верховних Апóстолів Петра і Павла* „A doua cazanie la sfinții mari apostoli Petru și Pavel” (f. 386^v–396^r).

¹⁹ In 15,19.

²⁰ Mt 6,33.

²¹ Ap 11,4.

²² În acest interval, două dintre file sunt numerotate greșit în tipăritură: 224, 225, 225 (în loc de 226), 227, 228, 228 (în loc de 229).

În originalul ucrainean sunt propuse două variante omiletice cu ocazia fiecărei sărbători în parte. Traducătorul român realizează o selecție a acestora: sunt reținute câte o omilie pentru fiecare pereche ucraineană de predici dedicate praznicelor împărătești și sărbătorilor Maicii Domnului, cu excepția cazaniilor la Acoperământul Maicii Domnului²³, și câte o omilie pentru primele trei perechi de predici închinată sfinților. Șase cazanii ale manuscrisului românesc urmăresc prima omilie din perechile ucrainene 2, 3, 4, 7, 8, 10, iar celelalte șase sunt traduceri ale celei de a doua predici din aceste perechi 1, 5, 6, 9, 11, 12.

O altă deosebire între originalul ucrainean și manuscrisul românesc constă în marcarea tipurilor de predici. În tipăritura de la Lvov, sunt folosite titluri de capitole consemnând categoriile predicilor: *Cazanii la unele duminici* (f. 1^r–70^v), *Cazanii la sărbătorile Domnului* (adică la Praznicele Împărătești) (f. 70^v–241^v²⁴), *Cazanii la sărbătorile Maicii Domnului* (f. 242^r–347^v), *Cazanii la sărbătorile unor sfinți* (f. 347^v–478^v) și *Cazanii la înmormântare* (f. 479^r–513^r²⁵). În schimb, în traducerea autohtonă tipurile de predici se succed tacit.

În concluzie, consultând originalul ucrainean împreună cu ms. rom. BAR 4648 și redând în integralitate titlurile cazaniilor, dar și fragmentele inițiale și finale ale acestora, putem confirma afirmațiile lui Ștefan Ciobanu privind descinderea traducerii românești a *Cheii înțelesului* din ultima ediție ucraineană a colecției de predici. Traducerea autohtonă, cuprinzând 30 de predici (18 tipărite și 12 manuscrise) din cele 64 publicate de Haleatovski, respectă structura originală; traducătorul intervine doar alegând, în cazul perechilor de predici, varianta preferată și omițând cazania la Acoperământul Maicii Domnului. De asemenea, spre deosebire de ediția ucraineană, traducerea românească nu include titluri de capitole care să marcheze tipul de predici consemnate.

Ms. rom. BAR 4648 este un coligat, realizat de scribul predicilor manuscrise, Ștefan ieromonahul de la Mănăstirea Bistrița, care a dorit să alăture omiliilor tipărite la București în 1678 restul cazaniilor lui Haleatovski traduse în limba română, care îi erau cunoscute. Astfel, manuscrisul reprezintă o variantă întregită a predicilor din *Cheia înțelesului* în traducere românească.

²³ *Казаніе на Покров Пресвятої Богородици* (f. 279^v–289^v) și *Казаніе второе на Покров Пресвятої Богородици* (f. 289^v–299^r).

²⁴ În studiul său dedicat legăturilor culturale româno-ucrainene, Ștefan Ciobanu notează diferit filele între care se află fiecare categorie a cazaniilor. La numerotare nu ia în considerare fila pe care este scris tipul predicilor (*Cazanii la sărbătorile Domnului* – 70^v), considerând că acestea încep odată cu prima predică din cadrul categoriei; așadar, studiul său înregistrează că predicile despre sărbătorile Domnului se află între filele 71 (nu 70) și 241. La fel procedează și în cazul numerotării celorlalte tipuri de predici, cu excepția *Cazaniilor la înmormântare*, a căror primă filă o consideră ca fiind cea în care este notat și titlul categoriei de cazanii care urmează a fi expuse, probabil pentru că, spre deosebire de celelalte, acestea sunt precedate de o introducere de aproximativ o pagină (Ciobanu 1938: 176).

²⁵ Ștefan Ciobanu notează greșit că *Predicile la înmormântare* s-ar termina la fila 512 (Ciobanu 1938: 176).

SURSE

- Ms. rom. 4648, Biblioteca Academiei Române din București.
 Галятовський, Іоаннікій, 1665, *Ключь розумнянѣа*, Друкарня М. Сльозки, Львів.
 Haleatovskyj, Ioannikij, 2000, *Cheia înțelesului*, ediție de Rodica Popescu, prefață de Alexandru Mareș, București, Fundația Culturală Libra.

BIBLIOGRAFIE

- Akhiezer, Golda, 2022, „*The True Messiah (1669) by Yoannikii Galiatovskii: An Anti-Judaic Treatise in Response to the Sabbatian Movement*”, *Journal of Religious History*, 46, nr. 4., p. 160–178.
 Bădără, Doru, 1998, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, Editura Istros.
 Bianu, Ioan, Hodoș, Nerva, 1903, *Bibliografia românească veche*, Tomul I, București, Editura Academiei Române.
 Ciobanu, Ștefan, 1938, *Din legăturile culturale româno-ucrainene: Ioannichie Galeatovschi și literatura românească veche*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului.
 Dima, Cristina Ioana (ed.), 2021, *Vechi însemnări românești*, vol. I, *Cărți tipărite între anii 1561 și 1700*, coord. Alexandru Mareș, București, Editura Academiei Române.
 Lazăr Zăvăleanu, Laura, 2018, „Cheia înțelesului”, în Eugen Simion (coord.), *Enciclopedia literaturii române vechi*, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2018, p. 211–214.
 Onu, Liviu, 2002, *Tradiția manuscrisă a unei sinteze europene la români în secolele al XVII-lea – al XIX-lea. Mântuirea păcătoșilor (Amartolon Sotiria)*, București, Editura Academiei Române.
 Ștrempel, Gabriel, 1959, *Copiști de manuscrise vechi până la 1800*, vol. I, București, Editura Academiei Republicii Populare Române.
 Ștrempel, Gabriel, 1992, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. IV, București, Editura Științifică.

IOANYKIY HALYATOVSKY'S HOMILIES IN A COLLIGATE COMPILED
 BY ȘTEFAN THE HIEROMONK

(Abstract)

This paper presents a detailed description of the Romanian Manuscript 4648, found in the Library of the Romanian Academy in Bucharest, which contains some of the Ioanykiy Halyatovsky's homilies written in *The Key to Understanding* (*Ключь розумнянѣа*). The manuscript we are describing contains a printed copy of the Romanian translation *Cheia înțelesului* (Bucharest, 1678) and a manuscript version of other Halyatovsky's homilies. We explain how this colligate was composed and we reveal its connection with the original printed work.

Cuvinte-cheie: coligat, omilii, Ioanichie Haleatovski, *Cheia înțelesului*, predică manuscrisă.

Keywords: colligate, homilies, Ioanykiy Halyatovsky, *The Key to Understanding*, manuscript homily.

Doctorand, Facultatea de Litere
 Universitatea din București
 Str. Edgar Quinet nr. 5–7
 isabellatatoi@yahoo.com

Detey, Sylvain, *Savons-nous vraiment parler? Du contrat linguistique comme contrat social*, Malakoff, Armand Colin, 2023, 416 p.

În anul 2023, a apărut la Editura Armand Colin din Franța lucrarea multidisciplinară intitulată *Savons-nous vraiment parler ? Du contrat linguistique comme contrat social* („Oare știm cu adevărat să vorbim? Despre contractul lingvistic ca un contract social”), al cărei autor este Sylvain Detey. Autorul este profesor de științele limbii, decan adjunct al Graduate School of International Culture and Communication Studies al Universității Waseda (Tokyo) și membru al consiliului științific al Observatorului de practici lingvistice al Delegației generale în sprijinul limbii franceze și al limbilor Franței („l'Observatoire des pratiques linguistiques de la Délégation générale à la langue française et aux langues de France”). Lingvistul francez abordează chestiunea comunicării verbale umane în cadrul social modern actual, cu referire specială la rețelele sociale și la mondializarea comunicării prin intermediul acestor rețele existente pe internet. Subiectul abordat și soluțiile propuse de lingvist la problemele ridicate de comunicarea pe rețelele sociale online se află la granița domeniilor următoare: științele sociale, biologia, teoria comunicării și dezvoltării copilului, didactica limbilor, psiholingvistica, lingvistica generală, cognitivă și aplicată, sociolingvistica, dialectologia, politica și sociologia (vezi capitolul 2, subcapitolul „Rețelele schimbă jocul”, „Les réseaux changent la donne”, p. 65–70).

Dificultățile pe care le creează comunicarea pe rețelele sociale în linie constau în următoarele: amestecul stilurilor limbii, al registrelor oficial și neoficial, public și privat, național și internațional, mondializarea fără discernământ a comunicării (fără respectul datorat diferențelor de mentalitate, lingvistice și culturale, antrenate de competența locutorilor nativi în limbi diferite), incompetența lingvistică și profesională, conflicte (naționale și internaționale), mistificări. La acestea se adaugă nerespectarea normei lingvistice și, mai ales, a normei sociolingvistice (neadaptare la contextul de comunicare și la interlocutor). Autorul aduce, pe parcursul întregii sale lucrări, numeroase și prețioase informații, extrase din cercetări de ultimă oră sau mai vechi cu impact actual, ale unor cercetări din câmpul științei internaționale, întreprinse în toate domeniile anterior menționate. Riscurile comunicării exersate în mod greșit pe rețelele sociale electronice sunt distorsionarea informațiilor și propaganda de toate tipurile.

Cartea are 416 pagini și este alcătuită dintr-o introducere, nouă capitole, fiecare capitol fiind subîmpărțit în mai multe subcapitole nenumerotate, un capitol de concluzii, trei anexe explicative, un cuvânt de mulțumire și o bibliografie la finalul lucrării. Sumarul cărții cuprinde următoarele capitole: „A vorbi este oare o evidență?” (Introducere, p. 9–21), „Comunicarea este oare un handicap pentru toți?” (capitolul 1, p. 23–51), „A fi recunoscut în lume înseamnă a vorbi bine, tare sau puțin?” (capitolul 2, p. 53–84), „Norma: oare trebuie să vorbim toți în același fel?” (capitolul 3, p. 85–110), „Variația: putem oare scăpa de felul nostru de a vorbi?” (capitolul 4, p. 111–155), „De la monolingv la poliglot: a învăța două limbi străine” (capitolul 5, p. 157–203), „Locutor nativ sau locutor expert? A deveni profesor al propriei sale limbi” (capitolul 6, p. 205–239), „Plurilingvism și gestionarea incertitudinii comunicative: mondializarea informației și a libertății de exprimare” (capitolul 7, p. 241–281), „Despre contractul lingvistic văzut ca un contract social: care sunt perspectivele educative?” (capitolul 8, p. 283–349), „Comunicarea viitorului se va mai realiza oare prin intermediul cuvântului?” (capitolul 9, p. 351–369), „Handicap comunicativ, contract lingvistic și comunicare empatică” (Concluzii, p. 370–374).

Pentru a respecta armonia propusă de contractul social, așa cum a fost teoretizat el în moduri diferite de Thomas Hobbes (1588–1679), în *Leviathanul* (1651), John Locke (1632–1704), în *Al doilea tratat despre guvernământul civil* (1690), și Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), în *Despre contractul social* (1762) (vezi capitolul 8, p. 310), trebuie înțeles că există și un contract lingvistic, asemănător contractului social. Conform acestuia din urmă, trecerea de la starea naturală la cea socială presupune

renunțarea la drepturile naturale. Acestea sunt delegate statului, deci comunității sociale de tip juridic, care, prin intermediul legilor, trebuie să garanteze tocmai respectarea drepturilor, libertății și proprietății individuale. Iată câteva dintre propunerile lingvistului Detey pentru evitarea daunelor provocate de comunicarea necontrolată pe rețelele electronice sociale. Trebuie realizată educația pentru comunicarea în societate a locutorilor în și pentru toate tipurile de context, prin adaptarea comunicării fiecărui locutor la interlocutor și la contextul de comunicare. Trebuie întreprinsă predarea limbilor străine și a limbii materne din perspectiva competenței comunicative. La fel și dobândirea plurilingvistului (a cel puțin două sau trei limbi). Importantă este și abordarea competenței comunicative ca un întreg, alcătuit din date situaționale, verbale, non-verbale, socioculturale etc., care nu trebuie și nu poate fi rupt de contextul de comunicare. Mai trebuie întărite normele și legile lingvistice, având în vedere faptul că, în zilele noastre, emerg tot mai mult limbile cu arii de întindere geografică medie. Mai sunt menționate ca demne de a fi gestionate și regularizate variația lingvistică naturală, prost interpretată de obicei, și multiplicarea normelor în cazul unor limbi vehiculare pluricentrice (ca franceza, engleza, spaniola și altele). De asemenea, trebuie predate perceperea și înțelegerea limbajului, dar și tăcerile și pauzele în vorbire pentru a facilita odihna cognitivă.

Aportul original al lingvistului Sylvain Detey constă în abordarea concomitentă a normei sociolingvistice nu numai din perspectiva a două domenii, politica lingvistică (care impune norma prescriptivă) și lingvistica sau limba propriu-zisă (sau uzul limbii) (care stabilesc norma descriptivă), așa cum se întâmplă în sociolingvistică, ci și din punctul de vedere al științei cognitivismului. Astfel, autorul introduce conceptul de *normă cognitivă*, împrumutat din biologie și din psihologie, care leagă între ele sănătatea, „norma, normalitatea, regularitatea și stabilitatea” și propune studiul asiduu al lingvisticii corpusului pentru constatarea și descrierea variației lingvistice (vezi Introducere, p. 19). Pentru Detey, *norma lingvistică* constă în gramaticalizarea unei limbi și este facilitată de stabilizarea scrierii acelei limbi (capitolul 3, „Norma: oare trebuie să vorbim toți în același fel?”, p. 90).

Cartea lui Sylvain Detey, *Savons-nous vraiment parler? Du contrat linguistique comme contrat social* („Oare știm cu adevărat să vorbim? Despre contractul lingvistic ca un contract social”) este cu certitudine o lucrare nouă și originală, care conține direcții de cercetare interesante pentru lingvistica modernă și actuală. Lucrarea oferă, fără îndoială, sugestii pertinente și deosebit de utile cercetătorilor din diferite domenii ale comunicării verbale.

Antonia CIOLAC

Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”,
al Academiei Române
Calea 13 Septembrie, nr. 13,
antonia.ciolac@lingv.ro

Ramona Cătălina Corbeanu, *Topica subiectului în limba română veche*, București, Editura Universității din București – Bucharest University Press, 2022, 178 p.

Lucrarea Ramonei Cătălina Corbeanu reprezintă prima cercetare monografică despre topica subiectului în limba română veche. Autoarea își propune să aducă noi dovezi, mai ales de natură statistică, referitoare la limba română veche, pentru a putea formula o generalizare tipologică despre topica nemarcată a subiectului în limba română, intrând astfel într-o complicată dezbatere în care lingviști români și străini au susținut fie că româna este o limbă de tip S(ubiect)V(erb)O(biect), fie că este o limbă de tip V(erb)S(ubiect)O(biect).

Punctul de pornire îl reprezintă observația mai multor lingviști conform căreia, în limba română veche, subiectul apare mai des în poziție preverbală decât în limba română modernă. Autoarea își propune să precizeze ce înseamnă acest „mai des”, analizând statistic 43 de texte din limba română

veche (perioada de până la 1780). În timp ce primul capitol de mari dimensiuni al lucrării este rezervat prezentării aspectelor teoretice care țin de problema topicii subiectului (topică fixă vs topică liberă, parametrul poziției centrului, mecanismul de topicalizare/tematizare, parametrul subiectului nul, relevanța distincției propoziție principală vs propoziție subordonată etc.), următoarele două capitole prezintă rezultatele analizei de corpus, împărțite în două perioade, până la 1640 și după 1640. Corpusul cuprinde o mare parte dintre titlurile selectate de Emanuela Timotin și folosite pentru lucrarea colectivă coordonată de Gabriela Pană Dindelegan, *The Syntax of Old Romanian*, Oxford, 2016, la care se adaugă alte câteva texte, al căror studiu contribuie la caracterul inovativ al lucrării. În prezentarea datelor, sunt folosite atât concepte de gramatică funcțională, cât și concepte generative.

După necesara „Introducere” (p. 19–24), urmează capitolul intitulat „Aspecte teoretice privind topica subiectului” (p. 25–68). În acest capitol, autoarea realizează o sinteză bibliografică referitoare la aspecte precum descrierea și definirea poziției de subiect, noțiunea de topică, tipuri de topică (în legătură cu subiectul) și relevanța lor în tipologia lingvistică, problema configuraționalității, clasificarea tipologică (morfologică) a limbilor și importanța topicii în această clasificare, universaliiile lui Greenberg ca punct de pornire în studiul topicii din punct de vedere tipologic, problema parametrului centrului, care integrează topica subiectului (și a obiectului) în discuția mai largă despre clasificarea limbilor în funcție de poziția centrului și explică și multe dintre schimbările sintactice diacronice, mecanismele de topicalizare, subiectul nul. O secțiune semnificativă privește topica subiectului în limbile romanice, prilej pentru autoare de a compara situația românei cu cea din alte limbi romanice. Finalul capitolului teoretic este rezervat prezentării succinte a celor două mari ipoteze care circulă în bibliografie: româna ca limbă de tip SVO (ipoteză susținută mai ales în lingvistica tradițională și în lingvistica romanică) și româna ca limbă de tip VSO (ipoteză susținută în unele studii de orientare generativă, conform căreia subiectul este generat postverbal și ajunge în poziție preverbală prin mecanisme de topicalizare).

Următoarele două capitole prezintă pe larg rezultatele studiului de corpus. Capitolul despre „Topica subiectului în texte din perioada 1532–1640” (p. 69–123), privește restricțiile pentru antepoziția subiectului, topica subiectului în propoziții principale (analizată în funcție de realizarea subiectului și de tipul de verb), topica în subordonată (în funcție de tipul de propoziție și de conectorii acesteia), topica subiectului formelor nonfinite (infinitiv și gerunziu), repetarea și reluarea subiectului. Rezultatele analizei sunt cuprinse în concluziile acestui capitol. Ca observație generală, autoarea constată că în limba veche topica subiectului era supusă unor constrângeri ceva mai laxe decât în limba modernă și că există diferențe statistice între propozițiile principale (unde situațiile de antepunere au o pondere de aproximativ 60%) și cele subordonate (unde este se manifestă o ușoară preferință pentru postpunere – 52%). În privința propozițiilor principale, autoarea observă că, dincolo de preferința pentru antepunere, explicabilă atât sintactic, cât și discursiv-pragmatic, există câteva constrângeri pentru postpunere (atunci când verbul este impersonal sau inacuzativ, cu verbe *dicendi*, cu verbe cu auxiliar postpus și cu verbe la perfect simplu), situații de variație liberă (atunci când verbul are un clitic reflexiv postpus) și situația interesantă, specifică limbii vechi, în care subiectul este intercalat (între auxiliar și participiu/infinitiv, între clitic și verbul lexical, între elementele predicatului complex). În privința propozițiilor subordonate, se observă că: subiectul relativ al propozițiilor relative este antepus, pe când subiectul propozițiilor relative în care elementul relativ nu este subiect este preferabil postpus; complementatorii impun restricții de topică a subiectului: *să, de, ca să* impun postpunerea, pe când *că, cum, cum că, căce* permit atât antepunerea, cât și postpunerea, această ultimă situație caracterizând și conectorii circumstanțiali. În ceea ce privește topica subiectului lexical al formelor nonfinite, limba veche se diferențiază de limba modernă prin posibilitatea antepunerii subiectului, situație care însă este rară comparativ cu postpunerea, păstrată ca opțiune exclusivă în limba modernă. În ultima parte a capitolului sunt analizate două fenomene specifice limbii vechi, reluarea și repetarea subiectului, fenomene care au mai ales roluri discursive.

Capitolul „Topica subiectului în texte din perioada 1640–1780” (p. 124–158) are o organizare simetrică cu a celui precedent, urmărindu-se, în linii mari, aceleași aspecte, pentru a se putea realiza o comparație relevantă. Așa cum era de așteptat, concluzia generală este că în a doua perioadă a limbii vechi se manifestă aceleași tendințe ca în perioada anterioară. Apare totuși o diferență statistică importantă, subiectul preferând antepunerea față de verb atât în propoziții principale, cât și în subordonate (în jur

de 56%). Autoarea observă faptul că diversificarea tipurilor de text și a limbilor din care se traduce face ca unele texte să manifeste tendințe speciale; de exemplu, la Cantemir, subiectul este mai des antepus pentru că verbul este așezat la final; în texte juridice apare tendința către postpunerea subiectului.

Capitolul „Topicalizarea și dislocarea la stânga a subiectului în limba română veche” (p. 150–158) este rezervat unor construcții sintactice speciale, legate fie de anumite tipuri de texte (de exemplu, textele juridice), fie de pătrunderea în scris a unor fenomene de oralitate. Sunt analizate construcțiile impersonale care permit extragerea din subordonată și topicalizarea unui grup nominal, structurile cu subiect topicalizat în prezența unui interogativ, subiectul ridicat în subordonate introduse prin complementizatori, relația dintre dislocare și anacolut ori dintre dislocare și repetare/reluare a subiectului.

În concluziile generale (p. 159-162) se reiau pe scurt principalele rezultate ale cercetării și se adaugă unele observații care pot crea o imagine mai precisă despre sintaxa subiectului (de exemplu, frecvența mai mare a subiectului pronominal exprimat, comparativ cu limba actuală). Tot în această secțiune, autoarea formulează o concluzie relevantă tipologic, și anume aceea că în propozițiile principale se preferă antepunerea subiectului, pe când în subordonate antepunerea și postpunerea au o pondere asemănătoare; diferența cea mai importantă între cele două perioade ale limbii vechi este legată de subiectul din subordonate, preponderent postpus în prima perioadă și preponderent antepus în cea de a doua perioadă. Deși nu există diferențe frapante între textele originale și cele traduse, se subliniază și rolul traducerilor în plasarea prenominală a subiectului, precum și pentru frecvența reluării subiectului. Așadar, cel mai important rezultat al studiului întreprins de Ramona Cătălina Corbeanu este reprezentat de observația că, în măsura în care topica din subordonată este cea „gramaticală”, mai puțin influențată de factori discursivi, în istoria limbii române se manifestă o preferință crescândă pentru subiectul antepus, fapt care apropie româna de celelalte limbi romanice, în care topica nemarcată este SVO.

Adina DRAGOMIRESCU

*Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”,
al Academiei Române
Calea 13 Septembrie, nr. 13
Facultatea de Litere, Universitatea din București,
Str. Edgar Quinet, nr. 5–7
adina.dragomirescu@lingv.ro*